

Р. РАСУЛОВ

ЎЗБЕК  
ТИЛИДАГИ  
ҲОЛАТ  
ФЕЪЛЛАРИ  
ВА УЛАРНИНГ  
ОБЛИГАТОР  
ВАЛЕНТЛИКЛАРИ



## СЎЗ БОШИ

Феъл бошқа барча сўз туркумларига нисбатан энг амалий, энг мураккаб ва айни вақтда семантик жиҳатдан ранг-баранг грамматик категориядир. Феъл синтактик конструкцияларда марказий ўринни эгаллайди, гап структурасини белгилайди, унинг қандай маъноли сўзлардан таркиб топишини аниқлаш имконига ҳам эга бўлади.

Ушбу тадқиқот ўзбек тилидаги ҳолат феълларини, ҳолат феълларининг облигатор (зарурий) валентликларини ўрганишга бағишланган бўлиб, автор ишда ҳолат феълларининг чегарасини ва ички лексик-семантик группаларини аниқлашга ҳамда уларнинг облигатор характердаги семантик валентликларини тўла ёритиб беришга интилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳолат феъллари, унинг облигатор валентликлари туркологияда махсус текшириш объекти бўлган эмас. Ҳолат феълларини, унинг облигатор валентликларини тадқиқ қилиш, биринчидан, ҳолат феълларининг чегараси ва муайян семантик группаларини, ўзига хос лексик-семантик ва грамматик хусусиятларини аниқлашга ёрдам берса, иккинчидан, ҳолат феълли гап ва бирикма конструкцияларининг тузилиш механизминини топиш, ушбу нутқ бириклари семантикасини изоҳлаш, феъл лексемаларда реаллашган ҳолатда қандай характердаги логик субъектлар иштирок этиши, уларнинг табиати, моҳияти, гап ва сўз бирикмасидаги ўрни, роли кабиларни белгилаш имконини берадики, бу ҳозирги тилшуносликнинг — семантик синтаксиснинг (ёки синтактик семантиканинг) актуал масалаларидан бири ҳисобланади. Шунга кўра, ҳолат феълларини, унинг семантик-синтактик валентликларини ўрганиш ўзбек тилшунослигининг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик вазифаларидан биридир.

Ушбу тадқиқот материалларидан ҳозирги ўзбек адабий тили лексикаси, морфологияси, синтаксиси юзасидан дарслик, қўлланма, махсус курс ва конспектив курслар яратишда, таржима ва изоҳли луғатлар тузишда фойдаланиш мумкин.

## КИРИШ

Совет тилшунослигининг катта ютуқларидан бири тилнинг систем характерини, тил системасининг объектив мавжудлигини, В. Гумбольдт томонидан бошлаб берилган, Ф. де Соссюр асарларининг фундаментал «мағзи» бўлган, бизда Л. В. Щерба, А. А. Леонтьев, Н. Ю. Шведова, В. А. Звегинцев, А. И. Смирницкий, А. А. Реформатский, Т. П. Ломтев, В. Н. Ярцева, П. С. Кузнецов, В. М. Солнцев, А. А. Уфимцева каби тилшуносларнинг тадқиқотларида ёритилган тил ва нутқнинг диалектик боғлиқлигини материалистик диалектик метод асосида тўла очиб бериш ва мустақамлаш бўлди<sup>1</sup>.

Тилнинг систем характери В. М. Солнцев таъкидлаганидек, «Тилни белгилардан иборат деб қаровчилар томонидан ҳам, тилнинг белгили характерини инкор қилувчилар томонидан ҳам тан олинади. Тилнинг системалилиги тилнинг энг муҳим хусусиятидир»<sup>2</sup>. Шунга кўра, Р. А. Будагов «ҳозирда тилнинг систем (структур) характерини инкор қилувчи бирорта ҳам жиддий тилшунос топилмаса керак»<sup>3</sup>, деб қайд этилган фикрга тўла қўшилади.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар қандай система ўз структураси билангина мустақил, объективдир. Чунки структура системанинг атрибутидир<sup>4</sup>. «Структура, —

<sup>1</sup> Тилнинг систем характерини тўғри тушуниб, уни ўз асарларида қайта-қайта таъкидлаганлиги Соссюрни младограмматиклардан, уларнинг атомизми — ҳар бир формани алоҳида текширувдан юқори кўтарди. Л о я Я. В. История лингвистических учений. М., 1968. С. 136.

<sup>2</sup> Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. М., 1971. С. 10.

<sup>3</sup> Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке. ВЯ, 1978. № 4. С. 3. Қаранг: Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. М., 1979. С. 90—110.

<sup>4</sup> Хроленко А. Т. Общее языкознание. М., 1981. С. 18.

дейди М. Д. Степанова, — систем, қонуний характерга эга тил ифода бирликларини ташкил қилиш формасидир»<sup>5</sup>. Бошқача айтганда, система ўзаро муносабатдаги элементлардан иборат бир бутун объектдир. Ҳар қандай система, унда элементлар ажралишига кўра, дискретдир. Дискретлик ҳар бир системанинг энг муҳим белгисидир<sup>6</sup>.

Кўринадики, тил системаси структурасига кўра жуда мураккаблиги, кўп яруслилиги билан ажралиб туради. Тилнинг бир-бири билан узвий боғлиқ товуш томони, луғат состави ва грамматик қурилиши бўлиб, булар биргаликда, диалектик боғлиқликда «яшайди», бир бутунликни ташкил қилади, тил системасини тузиб, унинг объективлигини таъминлайди.

Демак, тилнинг систем характери аслида унинг структур элементларининг функционал активлигидан, нисбий мустақиллигидан, ўзаро мантиқий муносабатидан келиб чиқади. Аниги, тилнинг систем характери, унинг структур табиати нутқ фаолиятида, коммуникация актида реаллашади. Тилнинг системалилиги потенциал имконият бўлса, бу имкониятнинг реаллашиши нутқда содир бўлади. Бу эса ўз-ўзидан тил ва нутқнинг диалектик муносабатини юзага келтирадики, шу муносабатсиз қатор лингвистик проблемаларни тўғри, ижобий ҳал қилиб бўлмайди<sup>7</sup>. Чунки лингвистик масалаларни тил ва нутқ диалектикаси асосида ёритиш бевосита уларнинг моҳиятини тўла очишга катта ёрдам беради, объективлигини таъминлайди.

Тилнинг материал моҳияти ҳақида фикр юритилганда, тилни белгилар системаси ёки семиотик система деб қараш ҳозирда кўпгина тилшунос олимлар томонидан қабул қилинган. Масалан, В. М. Солнцев «тил типик семиотик ёки белгилар системасидир...»<sup>8</sup>, деса, Б. В. Косовский «тил ўзининг материал моҳиятига кўра

<sup>5</sup> Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики. М., 1968. С. 11.

<sup>6</sup> Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. С. 11. Қаранг: Арнольд И. В., Буга Н. Н. Адаптивные системы и некоторые вопросы лексикологии // Системное описание лексики германских языков. Вып. 4. Л., 1981. С. 3; Мельничук А. С. Понятия системы и структуры в свете диалектического материализма // Березин Ф. М. История советского языкознания. М., 1981. С. 76.

<sup>7</sup> Қаранг: Хроленко А. Т. Общее языковедение. С. 15.

<sup>8</sup> Солнцев В. М. Знаковость языка и марксистско-ленинская теория познания. М., 1969. С. 212.

белгилар ёки семиотик системани ҳосил қилади»<sup>9</sup>, деб алоҳида уқтиради.

Мураккаб структурага эга тилнинг жамиятдаги асосий функцияси коммуникатив функцияни бажаришдир. В. И. Ленин айтганидек, «Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир»<sup>10</sup>. Демак, тил кишилар орасидаги ўзаро муносабат, алоқа учун хизмат қилади. Тил ўзининг жамиятдаги коммуникатив ва, умуман, ҳар қандай функциясини нутқ орқали, нутқ кўринишида амалга оширади. Тилшунос С. Усмонов «тил қачон маълум функцияни бажариши мумкин? Тил нутқ сифатида намоён бўлгандагина маълум функцияни бажариши мумкин»<sup>11</sup>, деб тўғри таъкидлайди.

Муайян фикрни ифодалаш, бошқалар билан алоқада бўлиш тил материали асосида амалга ошадиган жонли нутқ орқали содир бўлади. Тил алоқа қуроли, инсонлар орасидаги муносабат воситаси, деб баҳоланганида тил материалига асосланган... нутқ кўзда тутилади<sup>12</sup>. Демак, нутқ учун хомашё вазифасини тил бойлиги, тил материали ўтайди. Реал нутқнинг реал тил бирликларидан иборатлиги бизга маълум. Шундай экан, тилнинг муҳим, асосий бирлиги нима? деган савол туғилиши табиий. Бу сўздир<sup>13</sup>. Бизнингча, сўз тил бирлиги сифатида бошқа тил бирликлари: фонема, морфема, фразеологик ибора кабилар ичида универсал, семантик жиҳатдан ранг-баранг, энг мураккаб бирликдир. Сўзни универсал тил бирлиги дейишимизга сабаб ҳар бир сўз товуш (лингвистик рамз сифатида) ва маънога (семемага) эга бўлишидан, ўз составига фонема ва морфема каби алоҳида тил бирликларини олишидан ташқари, у гапнинг функцияси бўлган фикр ифодалашни ҳам бажаради. Сўз гап бўлиб кела олади. Сўзга хос бу хусусият, айниқса, феълларга тегишли. Қиёсланг: *келди — у келди, мудрадим — мен мудрадим, борасан — сен борасан*. Айтилганларга кўра, А. А. По-

<sup>9</sup> Қосовский Б. В. Общее языкознание. Минск. 1969. С. 37. Қаранг: Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики. С. 30.

<sup>10</sup> Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами. 25-том, 297-бет.

<sup>11</sup> Усмонов С. Тил назариясининг баъзи бир масалалари// Ўзбек тили ва адабиёти. 1970. 2-сон. 38-бет.

<sup>12</sup> Усмонов С. Тил назариясининг баъзи бир масалалари. 38-бет.

<sup>13</sup> Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, тилшунослик фанининг энг мураккаб ва мунозарали масалаларидан бири сўз тушунчаси, сўзнинг таърифи масаласидир. Сўз тушунчаси проблемаси текшириш объектимиз бўлмаганлиги сабабли бу ўринда ушбу масалага алоҳида тўхташни ортиқча деб билдик.

тебня ҳақли равишда «...гап verbum linitum (фезъ — РР) сиз тузилмайди, чунки vb. linitum ўзича гапни ҳосил қилади»<sup>14</sup>, дейди. Демак, тил бирлиги бўлган сўзда тилнинг бошқа бирликларини ҳатто нутқ бирлиги — гапни ҳам кўриш мумкин. Шу сабабли тилшунос Я. В. Лоя «Тилнинг ҳақиқий, жонли, мустақил бирлиги» (Бодуэн 1880 й.) албатта, сўздир»<sup>15</sup>, дейди. Аммо, бизнинг назаримизда, сўзнинг тилнинг ҳақиқий, асосий бирлиги бўлиш имконини юқорида айтилганларнинг ўзи билангина асослаш, чегаралаш тўлиқ, мукамал бўлмайди. Чунки, биринчи навбатда сўзга, унинг моҳиятига субстанциал нуқтаи назардан ёндашувимиз, шу планда сўзни текшириш, ўрганиш объектига айлантиришимиз мутлақо зарур. Бу тил фактларига (масалан, сўзга) диалектик материализм позициясидан туриб ёндашувнинг асосини ҳосил қилади.

Сўзга субстанциал ёндашув лексикологик — семаσιологик, морфологик ва синтактик яруслар текшируви натижаларини умумлаштиради, айни ярусларни диалектик бирликда олади, ўзаро боғлиқликда ўрганади.

Сўзга субстанциал ёндашувда сўз ўзида мавжуд барча белги ва хусусиятларни, жиҳат ва муносабатларни ташувчи<sup>16</sup>, буларга бевосита эга бутунлик сифатида намоён бўлади. Бу объектив борлиқни муайян белги — хусусият ва муносабатларни ўзида ташувчи нарса ва предметларнинг йиғиндисидан тарзида тушуниш<sup>17</sup> диалектик материализм таълимотига тўла мувофиқ келади ва шу таълимотга тўла асосланади.

Ҳар бир сўз ўз белги ва хусусиятларининг бирлигидан иборат, муайян элемент, қирра, томон, имкониятларга эга ўзига хос системачадир<sup>18</sup>.

Демак, сўзни номинатив функцияни бажаришда тилнинг ҳақиқий, жонли, асосий бирлиги сифатида олиш ва шундай тушуниш сўзга субстанциал ёндашувнинг натижасидир. Бинобарин, сўз муайян томон ва муносабатларининг диалектик бирлигига, ўзида мав-

<sup>14</sup> Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I—II. М., 1958. С. 84.

<sup>15</sup> Лоя Я. В. История лингвистических учений. М., 1968. С. 184.

<sup>16</sup> Қаранг: Иванов С. Н. Родословное древо тюрк Абу-л-Гази-хана. Ташкент. 1969. С. 20.

<sup>17</sup> Тугаринов В. П. Соотношение категорий диалектического материализма. Л., 1956. С. 26.

<sup>18</sup> Қаранг: Солнцева В. М. Язык как системно-структурное образование. С. 16.

жуд белги — хусусият ва жиҳатларига — уларни бевосита ташишига кўра тил бирликлари ичида энг универсал ва энг асосий бирлик бўлиш қобилияти билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан сўзни субстанциал ҳодиса сифатида, муайян хусусиятларни (масалан, семантик-грамматик хусусиятларни) ўзида ташувчи тил бирлиги сифатида татбиқ қилиш мақсадга тўла мувофиқ келади.

Сўзни субстанциал тушунишдан келиб чиқадиган яна бир муҳим хулоса шуки, сўз тил бирлиги бўлиши билан бирга нутқ бирлиги ҳамдир. Ҳам тил бирлиги, ҳам нутқ бирлиги бўла олиш имкони тил бирликлари ичида фақат сўзга хосдир. Чунки сўзнинг нутқ бирлиги ҳам бўла олиши аслида унинг шундай хусусиятга «табиий», «туғма» эга бўлиш имконидан келиб чиқади. Сўзни нутқ бирлиги деганда, сўзнинг моҳиятини гапда ўрганиш ва аниқлашдан келиб чиқилса, тил бирлиги деганда, сўзни гапдан ташқарида ўрганиш кўзда тутилади<sup>19</sup>. Сўз ҳам тилда (тил бирлиги сифатида), ҳам нутқда (нутқ бирлиги сифатида) ўрганилади.

Сўзларнинг нутқда нутқ бирлиги сифатида ўрганилиши илмий-амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик проблематик масаладир. Чунки сўз ҳар қандай сўз бирикмаси ва гап конструкциясининг, контекст ва текст каби синтактик бутунликларнинг асоси, бирламчи материали саналади. Коммуникация акти аслида сўзлардан, уларнинг семантик-синтактик боғланишидан содир бўлади. Шунингдек, сўз ўзининг асосий номинатив функциясини нутқ процессида бажаради. Шу фаолиятда у семантик конкрет, позицион мустақил бўлади, муайян синтактик функцияда реаллашади. Тилшунос В. Г. Гак таъбирича, «нутқда алоҳида сўзнинг семантикаси бутун жумланинг семантик структураси билан ўзаро муносабатга киришади»<sup>20</sup>. Шунга кўра, тил системасининг асосий бирлиги бўлган сўз лексик маъносининг конкретлашуви, бошқа лексема семемалари билан бирикуви, муайян семантик синтагмани тузуви юз беради<sup>21</sup>.

<sup>19</sup> Қаранг: Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши//Низомий номли ТДПнинг илмий асарлари. 42-том. Тилшунослик масалалари. Тошкент. 1963. 75-бет.

<sup>20</sup> Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания//Семантическая структура слова. М., 1971. С. 90.

<sup>21</sup> Қаранг: Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. М., 1982. С. 18.

Юқорида айтилганлардан мантиқий равишда сўзнинг нутқ фаолиятидаги ролини, бошқа нутқ бирликлари билан бўлган семантик-синтактик муносабатини, семантик имкониятларини ўрганиш масаласи келиб чиқади. Бу масаланинг бир томони бўлса, шу пунктдан келиб чиқадиган иккинчи муҳим томони проф. Г. Хельбигнинг қуйидаги фикрида конкрет реаллашади, «бирор тилнинг сўзлари фақат парадигматик таҳлил қилинмай, балки синтагматик таҳлил ҳам қилинади. Чунки улар доимо конкрет нутқ актида, гапта муайян партнёрлари билан бирикади ва алоҳида қўлланмайди. Уларнинг муайян қуршовда, муайян партнёрлари билан бирика олиш имкониятлари тасодифий ва бутунлай эркин эмас. Улар муайян қонуниятларга бўйсунди... Ҳозирда муайян тил бирлигининг бошқаси билан бирикувининг асосий қонуниятлари валентлик тушунчасида бирлашади»<sup>22</sup>.

Ҳозирги тилшуносликнинг (актуал синтаксиснинг) бош назарияларидан бўлган валентлик назарияси<sup>23</sup> (ҳам сўзнинг нутқдаги (нутқ бирлиги сифатидаги) семантик-синтактик, функционал активлигини ўрганиш, текшириш билан боғлиқ ҳолда юзага келган.

Айтилганларга кўра, сўзнинг нутқдаги фаолиятини ўрганиш тилшуносликнинг марказий масалаларидан бўлиб, бу деярли барча тилшунослар томонидан этироф қилинади.

Сўзнинг нутқда ўрганилиши, унинг бошқа сўзлар билан бирика олиш имконияти, семантик синтагмани тузуви, ўз семантикасини тўла очиш учун муайян сўз ва сўз формаларини талаб этиши валентлик назарияси-

<sup>22</sup> Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М., 1978. С. 138. Қаранг: Степанова М. Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике//ИЯШ. 1973. 6. С. 12; Степанова М. Д. Теория валентности и валентный анализ. М., 1973; Засорина Л. Н., Берков В. П. Понятие валентности в языке//Вестник Ленинградского университета. № 8. Серия истории языка и литературы. Вып. 2. Л., 1961; Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М., 1981. С. 11.

<sup>23</sup> Валентлик назарияси (валентлик термини) ҳақида қаранг: Сильницкий Г. Г. Глагольная валентность и залог//Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов. Л., 1974. С. 55; Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М., 1978; Кўчкортоев И. Сўзмаъноси ва унинг валентлиги. Тошкент. 1977. 71—75-бетлар; Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981. С. 109—110.



нинг асоси бўлиб, бундан келиб чиқадиган сўз валентлиги субстанциал — семантик факт сифатида сўз маъноси билан, сўз маъносининг гап конструкциясида реаллашиши билан боғлиқдир. Шу жиҳатдан 40-йиллар охирида совет тилшунослигига валентлик тушунчасини олиб кирган С. Д. Кацнельсоннинг қуйидаги фикри характерлидир. «Валентлик сўзнинг хусусияти бўлиб, сўзнинг ўз маъноси асосида бошқа сўзлар билан синтактик муносабатга киришувини амалга ошироқдир»<sup>24</sup>. Бошқача айтганда, валентлик назариясида муайян сўзнинг бир, икки ёки ундан ортиқ сўзга бириктириш хусусиятлари умумлаштирилади<sup>25</sup>.

Демак, валентлик назариясининг объективлиги, актуаллиги, илмий-практик моҳияти сўзнинг лексик-семантик кучи, мавқеи билан белгиланади. Сўзнинг «руҳи», «жони» бўлган семантикаси унинг бошқа сўзлар билан бирикишини таъминлайдики, бирикма, гап каби нутқ бирликлари сўзларнинг нутқда бошқа сўзлар билан бирика олиш семантик имкониятининг, валентлик муносабатининг натижаси сифатида қаралмоғи лозим. Бундан эса валентлик назариясининг тилшунослик фани учун илмий-амалий аҳамияти қай даражада катта эканлиги яққол акс этиб турибди.

Шундай қилиб, валентлик сўзга субстанциал ёндашувнинг натижаси сифатида сўзнинг ички имконияти, сўзга хос муайян семантик хусусият сифатида баҳоланади.

Мураккаб тушунча ифодаловчи нутқ бирликларидан тортиб, фикр ифодаловчи нутқ бирликларининг юзага келиши бевосита сўз валентлиги билан боғлиқдир. Айни вақтда сўзларнинг нутқда бирикиб келиши абсолют ҳодиса эмас, балки нисбийдир. Чунки сўзлар грамматик модель тақозо этган ҳар қандай сўзларга эмас, балки улардан баъзиларига бирикади<sup>26</sup>. Демак, сўзлар-

<sup>24</sup> Кацнельсон С. Д. О грамматической категории//Вестник ЛГУ. 1948. № 2. Қаранг: Лосев А. Ф. О понятии языковой валентности. Серия литературы и языка. Т. 40. 1981. № 5. С. 403; Мучник Т. И. Лексическое значение глагола и его субъектно-объектная характеристика. АКД. М., 1967. С. 7; Засорина Л. Н., Берков В. П. Понятие валентности в языке. С. 134.

<sup>25</sup> Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. 73-бет. Қаранг: Филичева Н. И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов. ВЯ., 1967. № 2. С. 120.

<sup>26</sup> Қўчқортоев И. Сўз валентлиги ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. 3-сон. 35-бет.

нинг ўзаро бирикиш имконияти чегараланган бўлиб, бу ҳар бир сўзнинг семантик иотенцияси билан ўлчанади. Аниқроғи, бирикувчи сўз семемаларининг семалар составида шу семемаларни бириктириш қобилиятига эга, ҳар иккала семемага умумий хос семантик компонентлар (классемалар) бўлиб, семантик синтагма семемалари шу семалар орқали ўзаро бирикади, мантиқий муносабатга киришади<sup>27</sup>. Кўринадики, сўзлар баъзи сўзлар билан семантик бирикиб, синтактик конструкцияни ҳосил қилса, бошқа сўзлар билан фақат лингвистик факт, номнотив бирлик характериға эғалиғи билангина умумийликни ҳосил қилади, яъни улар ўзаро мантиқий алоқаға киришмайди. Бундай муносабатға киришганда ҳам, бу фақат сунъий, формал бўлиб, объектив турлича фактлар билан тасдиқланмайди. Қиёсланг: *семиз холодильник, тўртбурчак велосипед, одамни ўқимоқ* кабилар.

Сўзларнинг бирикиши, улар орасидағи мантиқий алоқа даставвал тил бирликларининг семантик имкониятиға (субстанциал хусусиятиға) кўра амалға ошади. Тилнинг алоқа воситаси сифатидағи ижтимоий-амалий, илмий қиммати унинг бирликларининг мазмун планиға эғалиғидан, бирор тушунчани ифодалашидан келиб чиқади<sup>28</sup>. Демак, сўзларнинг (лексемаларнинг) семантик боғланиши бевосита улар семемаларининг семантик муносабатини юзаға чиқаради. Лексема семемаларининг ўзаро муносабати масаласи эса ҳозирғи тилшуносликнинг (семасиологиянинг) энг муҳим нуқтасидир. Демак, муайян сўзнинг муайян сўз билан бирикиши унинг семантик имкониятиға кўра содир бўлса, бу ҳолда талаб қилувчи ва талаб қилинувчи сўзларнинг ўзаро муносабати масаласи юзаға келади. Сўзлар орасидағи семантик муносабат эса бевосита синтактик муносабатни юзаға келтиради, яъни семантик синтагмаларни, синтактик конструкцияларни тузади. Чунки синтактик муносабат асосида семантик муносабат ётади. Бундан эса ўз навбатида семантика ва синтаксиснинг ўзаро диалектик боғлиқлиғи масаласи келиб чиқади. Аниқроғи, В. Г. Гак таъкидлаганидек, «синтаксис қанчалик

<sup>27</sup> Қаранг: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974. С. 79—94; Величко А. В., Гуманова Ю. А., Чагина О. В. Простое предложение. Опыт семантического исследования. Изд. Московского университета. 1986.

<sup>28</sup> Қаранг: Проблемы семантики. М., 1974. С. 4.

семантик табиатга эга бўлса, семантика ҳам шунчалик синтактик табиатга эгадир»<sup>29</sup>.

Синтактик бирликларнинг семантикаси, улар компонентларининг ўзаро муносабати, жумладан, нутқда феъл лексеманинг бошқа нутқ бирликлари билан бирика олиш имконияти каби масалалар — семантик синтаксис совет тилшунослиги фанининг энг кам ўрганилган аспектидир<sup>30</sup>. Акад. А. Н. Кононовнинг таъкидлашича, айниқса, «туркий тиллар грамматикасини семантик жиҳатдан ўрганиш ҳали очилмаган қўриқдир»<sup>31</sup>. Семантик синтаксиснинг бирикма семантикаси ва гап семантикаси каби типлари унинг асосий, муҳим томонларидан биридир. Айни вақтда сўз (феъл) валентлиги бевосита семантик синтаксис билан боғлиқ проблемадир. Демак, валентлик семантик-синтактик факт сифатида алоҳида диққатга сазовордир. Айтилганларга кўра сўз валентлиги масаласини ўрганиш семантик синтаксис билан узвий боғлиқ бўлиб, кенг маънода сўз, сўз бирикмаси ва гап семантикасини ўрганиш демакдир.

Кўриниб турибдики, валентлик назарияси тилшуносликнинг семасиология, семантик синтаксис каби кам ўрганилган, муҳим ва мураккаб аспекти билан бевосита алоқадор бўлиб, нутқ структур элементларининг, коммуникация актининг ижтимоий характерини, моҳиятини, бирикма, гап, текст каби синтактик конструкцияларнинг шакл ва мазмун планидаги симметрияни тўла очиб беради.

Сўз валентлиги субстанциал ҳодиса сифатида бевосита сўзнинг хусусияти, унинг семантик қобилияти экан, бундан мантиқий равишда сўзнинг семантик валентлиги тушунчаси келиб чиқади. Бинобарин, сўзнинг семантик валентлиги сўзга тегишли потенциал семантик имконият бўлиб, унинг лексик маъносидан келиб

---

<sup>29</sup> Как В. Г. К проблеме семантической синтагматики//Проблемы структурной лингвистики. 1971. М., 1972. С. 367. Шу ҳақда маълумот олиш учун қаранг: Мартинов В. В. Категории языка. М., 1932. С. 105; Апресян Ю. Д. Экспериментальные исследования семантики русского глагола. М., 1967. С. 23; Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения. М., 1981. С. 5.

<sup>30</sup> Қаранг: Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. С. 238; Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 1982. С. 15—16; Падучева Е. В. О семантике синтаксиса. М., 1974. С. 5.

<sup>31</sup> Кононов А. Н. Вопросы дальнейшего развития тюркского языкознания в СССР//Советская тюркология. Баку. 1978. № 2. С. 7.

чиқиб<sup>32</sup>, сўзнинг бошқа тил бирликларидан фарқланишини, алоҳидалигини, конкретлигини кўрсатувчи асосий критерий саналади. У сайлаш имконига эгаллиги билан мустақил бўлади<sup>33</sup>, сўзлар орасидаги синтактик алоқани таъминлайди.

Шундай қилиб, тил ва нутқ бирлиги бўлган сўзларнинг ўзаро семантик-синтактик алоқалари аслида уларнинг ўзида, субстанциясида (моҳиятида) валентлик имкони «формасида» қайд этилган, жамланган.

Шуни таъкидлаш лозимки, сўз валентлиги субстанциал факт сифатида сўзнинг доимий ички хусусияти бўлиб, бу хусусият нутқ фаолиятида, сўзларнинг ўзаро боғланишида юзага келмайди. У, айтилганидек, нутқ-қача, яъни тилда — тил «бирлиги» сифатида сўз семантик структурасида мавжуд бўлади, «яшайди», потенциал имконият тарзида сақланади. Нутқда эса ушбу имконият, субстанциал факт «ҳаракатга келади», номён бўлади, турли нутқ бирликларида ўзининг конкрет ифодасини топади.

Демак, валентлик, бир томондан, жонли нутқни — сўзлар орасидаги синтактик алоқани, сўзларнинг ўзаро бирикувини таъминлайди, иккинчи томондан, валентлик сўзлар орасидаги синтактик алоқада, сўзларнинг бирикувида реаллашади, таъсир қилувчи «кучга» айланади. Бинобарин, синтактик алоқадан валентлик келиб чиқмайди, балки валентликдан синтактик алоқа келиб чиқади.

Валентлик — ички имконият, потенция бўлса, синтактик алоқа унинг реализациясидир.

Валентлик — тил «бирлиги» бўлса, синтактик алоқа нутқ «бирлиги»дир.

Валентлик — моҳият бўлса, синтактик алоқа ҳодисадир.

Валентлик — умумийлик бўлса, синтактик алоқа хусусийликдир.

Валентлик — сабаб бўлса, синтактик алоқа натижадир.

---

<sup>32</sup> Сўзнинг (фезлнинг) семантик валентликлари бевосита унинг лексик маъноси билан боғлиқлиги сабабли тилшунос Ю. Д. Апресян «Лексическая семантика» номли монографиясида семантик валентликларнинг 25 номдан иборат типини қайд этиб, уларнинг айримлари орасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни ҳам ёритади. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. С. 125—133.

<sup>33</sup> Қаранг: Кучкартаев И. К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Ташкент. 1977. С. 13; Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. М., 1976. С. 189.

Шундай қилиб, сўз семантик валентлиги, айтилганидек, нутқда, сўзларнинг ўзаро бирикишида — коммуникатив ва номинатив бирликларнинг ҳосил бўлишида «туғилмайди», балки у «азалдан» сўзда, унинг субстанциясида мавжуд яширин имконият — юзага чиқишга тайёр турган семантик қобилият бўлиб, бу субстанциал хусусият нутқ процессида воқе бўлади. К. Маркс айтганидек, «Муайян нарсанинг хусусияти унинг бошқа нарсаларга бўлган муносабатида юзага келмайди, балки шундай муносабатда намоён бўлади, холос»<sup>34</sup>. Шу сабабли С. Н. Иванов «грамматик форма... муайян хусусиятларга (грамматик форманинг маънолари) эга нарса, предмет бўлиб (фалсафий маънода), бу хусусиятлар шу нарса, предметнинг турлича муносабатларида юзага чиқади (грамматик форманинг синтактик функциялари)<sup>35</sup> ёки «грамматик форма... ўзининг конкрет реаллашишидан ташқарида ҳам ўз хусусиятларига, маъноларига эга бўлади»<sup>36</sup>, дейди.

Шуниси характерлики, сўз валентлиги ҳар қанча етакчи, бирламчи, асосий бўлмасин, у нутқда — сўзлар орасидаги ўзаро муносабатда, нутқ бирликларининг синтактик алоқасидагина «қудратли кучга» — коммуникациянинг асосига айланади. Шу туфайли сўзлар орасидаги синтактик алоқа сўз валентлигини юзага чиқариши, реаллаштириши, «кўринадиган» ҳолатга ўтказиши билан алоҳида муҳим аҳамиятга эгадир. Демак, сўз валентлигида — валентлик муносабатига киришган сўзларда икки томонлама алоқа, боғлиқлик бўлиши табиий ва айни вақтда зарурий ҳолдир. Бинобарин, валентлик бир томонлама ҳодиса эмас, балки икки томонлама — ҳам семантик, ҳам синтактик ҳодисадир. Коммуникация жараёни лингвистик планда семантик-синтактик жараён, сўзлар орасидаги семантик-синтактик алоқа сифатида баҳоланади.

Шундай қилиб, сўзлар орасидаги синтактик алоқа асосида сўзнинг валентлик имкони ётади. Синтактик алоқа сўзнинг валентлик қобилиятига эгаллигини, валентлик умумий хусусиятининг нутқда, сўзлар орасидаги турлича боғланишларда — хусусийликда намоён бўлишини кўрсатадики, бу аслида «умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса диалектикасининг воқе бўлишидир»<sup>37</sup>.

<sup>34</sup> Маркс К. Капитал. Т. 1. 1952. С. 64.

<sup>35</sup> Иванов С. Н. Родословное древо тюркок... С. 20.

<sup>36</sup> Уша асар, ўша бет.

<sup>37</sup> Уша асар, ўша бет.

Тўғри, тилшуносликда сўзнинг семантик валентлиги тушунчаси билан бир қаторда ташқи валентлик<sup>38</sup>, ички валентлик<sup>39</sup>, формал валентлик<sup>40</sup>, синтактик валентлик<sup>41</sup>, логик валентлик<sup>42</sup> каби валентликлар ҳам борки, буларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу тип валентликларнинг бири муайян сўзнинг семантик структурасидан, яна бири сўз ва формантларнинг ўзаро бирика олиш семантик имкониятидан, бошқаси феъл предикатнинг формал шаклланишидан — унинг муайян сўз формасида реаллашишидан, яна бошқаси сўз (феъл) маъносида реаллашувчи актантнинг логик характери кабилардан келиб чиқиши билан характерланади. Бу тип валентликларнинг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари кўрсатилган қатор ишларда ёритилганлиги сабабли буларга тўхташни ортиқча деб билдик.

Семантик валентликнинг моҳияти шундаки, бу тип валентликда сўзлар (валентликни ташувчи сифатида) муайян семантик белгиларга эга муайян контекстуал партнёрларни талаб қилади ва бошқа семантик белгиларга эга контекстуал партнёрларни «тан олмайди». Улар маъносига, муайян семантик белгиларига кўра танлаб олинган партнёрлар группаси томонидан очиқ позицияларининг тўлдирилишини бошқаради. Ўзига мувофиқ контекстуал партнёрларнинг танланиши ва номувофиқ контекстуал партнёрларнинг инкор қилиниши ҳар иккала контекстуал партнёрлар семантик белгиларининг қўшила олиши ёки қўшила олмаслиги асо-

<sup>38</sup> Степанова М. Д. Теория валентности и валентный анализ. С. 36; Қўчқортноев И. Сўз валентлиги ҳақида. 36-бет.

<sup>39</sup> Степанова М. Д. Теория валентности и валентный анализ. С. 36, 38; Қўчқортноев И. Сўз валентлиги ҳақида. 36—37-бетлар.

<sup>40</sup> Степанова М. Д. Теория валентности и валентный анализ. С. 38, 82; Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности//Категория субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982. С. 25.

<sup>41</sup> Степанова М. Д. Теория валентности и валентный анализ. С. 68; Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. С. 154, 163; Қаранг: Филичева Н. И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов. ВЯ. 1967. № 2; Акулова К. П., Пашевская Т. Л. К вопросу о системности валентных свойств синонимичных глаголов//Системное описание лексики германских языков. Вып. 4. Л., 1981. С. 20.

<sup>42</sup> Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. С. 154, 163; Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности. С. 41.

сида амалга ошади, бу ўз навбатида объектив воқелик ҳодисалари билан мотивланади<sup>43</sup>. Демак, лексема семемаларининг ўзаро бирикуви аслида семемани шакллантирувчи, унинг мантиқий компоненти бўлган семаларнинг ўзаро муносабати, мувофиқлиги, бир-бири билан «чиқишиши» асосида юзага келади. Бундай қараш ҳозирги тилшуносликда (семасиологияда) оммавий тус олгани маълум. Айни вақтда лексема семемаларининг бирикуви конкрет семантик синтагмаларни ҳосил қилади.<sup>44</sup> Семантик синтагмаларнинг компонентлари эса мантиқий равишда семемалар бўлиб реаллашади.

Сўз семантик валентлигининг муайян кўриниши феъл валентлиги ҳисобланади. Чунки валентлик назарияси даставвал феълнинг гап конструкциясида қўлланишининг маҳсули сифатида феълнинг бошқарув хусусиятларини ўрганиш жараёнида шаклланади<sup>45</sup>. Чунки феъл, акад. В. В. Виноградов таъкидлаганидек, «...бошқа барча сўз туркуми категорияларига нисбатан энг конструктив туркуmdir. Феълли конструкциялар отли сўз бирикмалари ва гапларга актив таъсир қилиш кучига эгаллиги билан характерланади»<sup>46</sup>. Демак, феълнинг энг муҳим хусусияти шундаки, у гапнинг семантик структурасида марказий ўринни эгаллайди<sup>47</sup>.

«Феъл валентлигининг специфик хусусияти шундаки, феъл (аниқроғи — предикат, валентлик ташувчи...) гапнинг структурасини белгилайди»<sup>48</sup>. Феълнинг гап конструкциясининг структурасини белгилаши, бизнингча, унинг потенциал семантик имконияти бўлиб, феълни бошқа сўз туркумларидан ажратувчи энг муҳим хусусияти ҳисобланади. Бу ўринда С. Д. Кацнельсоннинг қуйидаги фикрини келтириш мақсадга мувофиқдир, «мазмун планида феъл предикат фақат лексик маънодангина иборат бўлмайди. У муайян маъно ифодала-

<sup>43</sup> Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. С. 155; Яна қаранг: Қўчқортоев И. Валентлик ва семантик мослашув// Ўзбек тилшунослиги ва стилистикаси масалалари. ТошДУ илмий асарлар тўплами. 648.

<sup>44</sup> Васильев Л. М. Семантика русского глагола. С. 17.

<sup>45</sup> Қаранг: Қўчқортоев И. Қ. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. 72-бет.

<sup>46</sup> Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.—Л., 1947. С. 422; Шу китоб. М., 1972. 337-бет.

<sup>47</sup> Васильев Л. М. Семантика русского глагола. С. 35. Феълнинг гапда марказий позицияда бўлишини ўз вақтида А. А. Потебня, А. М. Пешковскийлар ҳам айтишган.

<sup>48</sup> Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности. С. 24.

гани ҳолда айни вақтда ўзида бўлажак гапнинг макетини сақлайди»<sup>49</sup>.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, феъл фақат ҳаракат, ҳолатнигина эмас, балки ситуацияни ҳам бир бутун ҳолда англатади, у шу ҳаракат, ҳолат — ситуациянинг барча актантларини (қатнашувчиларини) ҳам ифода этиш қобилиятига эгадир. Феълнинг ана шу қобилияти унинг семантик валентлиги сифатида белгиланади<sup>50</sup>. Демак, семантик валентликка эга феъл ҳаракат, ҳолат, нутқ, кўриш, эшитиш актларини ҳам шу актларнинг зарурий актантлари орасидаги муносабатларни ифодалайди. Тилшунос С. Н. Иванов таъбирича, «амалга ошиши мумкин бўлган алоқаларнинг миқдори га кўра... феъллар турли валентликларга эга бўлади. Қиёсланг: *ўқидим* (ким, нимани, қаерда, қачон?), *суҳбатлашдим* (ким, ким билан, нима ҳақда, қаерда, қачон)»<sup>51</sup>.

Хуллас, феъл валентлик имкониятига эга бўлиб, бу имкониятнинг юзага чиқиши, тасдиғи нутқда содир бўлади. Феъл гапда валентлик ташувчилиги билан, бошқа сўзларни ўзига бириктира олиш қобилиятига эга энг асосий конструктив бирлик эканлиги билан ажралиб туради.

Феъл семантик валентлиги ҳам ўз навбатида кенг бўлиб, феъл валентликларида ҳолат феъллари семантик валентлиги марказий ўринлардан бирини эгаллайди.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг семантик валентлигини — обликатор валентликларини ёритишдан аввал ҳолат феъллари, унинг ички лексик-семантик группалари ҳақида фикр юритиш, уларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Чунки туркий тилшуносликда ҳолат феъллари семантик майдони шу вақтгача конкрет ажратилган эмас, ҳолат феъллари ўз ичида мукамал тасниф қилиниб, алоҳида илмий текшириш объекти бўлган эмас<sup>52</sup>. Ваҳоланки, совет тилшунослиги-

<sup>49</sup> Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972. С. 88.

<sup>50</sup> Долинина И. Б. Маркировка субъектно-объектных отношений у валентностных категорий английского глагола // Категории субъекта и объекта в языках различных типов. С. 68.

<sup>51</sup> Иванов С. Н. Категория залога в определительных сочетаниях с формой на *-ган* в узбекском языке. ВЯ. 1957. № 2. С. 106.

<sup>52</sup> Қўчқортоев И. Қ. Ўзбек тилидаги феълларнинг семантик классификациясига доир мақоласида ҳолат феълларини алоҳида семантик группа сифатида чегаралаб, уларни психофизик ҳолат феъллари ва эмоционал ҳолат феъллари каби подгруппаларга ажратди.



да феъл категорияси ҳақида фикр юритилган манбаларнинг деярли барчасида ҳаракат феъллари билан параллел равишда ҳолат феъллари ҳам алоҳида тилга олинади, уларнинг ўзига хос хусусиятларга эгаллиги таъкидланади<sup>53</sup>.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари объектив асосига кўра табиат ва жамиятдаги, ўсимликлар ва ҳайвонот оламидаги, инсон биологияси, физиологияси ва психикаси билан боғлиқ муайян жараёнларни ўз ичига олади. Демак, ҳолат феъллари моддий асосига (объектига) кўра кенглиги ва мураккаблиги, материяга хос турлича ҳолатларни ўзига «жойлаштириши» билан бошқа семантик майдонга кирувчи феъл лексемалардан ажралиб туради.

Ҳолат феъллари маъносида реаллашувчи ҳолат муайян логик субъект доирасидагина содир бўлиши, ундан ташқарига чиқмаслиги, унда қолиши билан харак-

---

ратади. Қаранг: Кучкартаев И. К. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке//Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Сборник научных трудов. № 656. ТашГУ им. В. И. Ленина. Ташкент. 1981. С. 29.

<sup>53</sup> Қаранг: Мещанинов И. И. Глагол. Л., 1982. 108; Виноградов В. В. Русский язык. С. 372; Баскаков Н. А. Алтайский язык. М., 1958. С. 37—39; Бондарко А. В., Булан и Л. Л. Русский глагол. Л., 1967. С. 11, 27; Гухман М. М. Позиция подлежащего в языках разных типов//Члены предложения в языках различных типов. Л., 1972. С. 26; Русская грамматика. Т. I. М., 1980. С. 582; Современный русский язык. Ч. I. М., 1979. С. 241; Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М., 1976. С. 86, 91; Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности. С. 31; Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М., 1983. С. 132; Фуломов А. Ф. Феъл. Тошкент. 1954. 3-бет; Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент. 1966. 35-бет; Кулиев Г. Семантические группы глаголов//Советская тюркология. Баку. 1975. № 3. С. 10; Оразов М. Семантика казахского глагола. АДД. Алма-Ата. 1983. С. 13; Нигматов Х. Г., Цалкаламанидзе А. А. Семантико-синтаксические группы глаголов и значение залоговых аффиксов в узбекском языке//Советская тюркология. Баку. 1979. № 3. С. 49; Цалкаламанидзе А. А. Глаголы эмоционального состояния в современном узбекском языке//Советская тюркология. Баку. 1978. № 2; Холиқов К. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат феъллари. Самарқанд. 1967; Татарско-русский словарь. М., 1966. С. 836; Ризаев С. А. Семантические разряды глаголов в современном азербайджанском языке. АКД. Баку. 1970; Семантические типы предикатов. М., 1982. С. 342; Кибардина С. М. Одновалентные глаголы и их семантические типы в современном немецком языке. АКД. Л., 1977; Содяқова М. Феъл стилистикаси. Тошкент, 1975. 78—82-бетлар.

терланади. Ҳолат феъллари ҳолат ифодалайди, кимдир (нимадир) муайян ҳолатда бўлади.

Ҳолатнинг реаллиги, объективлиги, унинг муайян шахс ёки предметда «тўпланиши», унда «моддийлашиши» билан боғлиқ экан, демак, логик субъектнинг мавжудлиги фақат унинг абсолют ҳаракати билан эмас, балки унинг «абсолют» ҳолати билан ҳам ўлчанади. Аниқроғи, ҳолат ҳам материянинг яшаш формасидир. Аммо ҳолат нисбийлиги билан, ҳаракат эса абсолютлиги билан ажралиб туради. Феъл семемасидаги логик субъект ҳолати қанчалик давом этмасин, қанчалик реал, турлича, «перспективали» бўлмасин, у нисбийдир, унинг нисбийлиги абсолютдир. Чунки ҳар қандай ҳолат асосида ҳаракат мавжуддир. Аммо бу ҳаракат кўзга реал ташланмаслиги, яширинлиги билан характерланади. Демак, ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат—юз берган ҳолат акти, ҳолат ўзгариши логик субъектнинг ички, пассив ҳаракатидан содир бўлади, ҳаракат натижаси саналади. Тилшунос Ш. Балли таъкидлаганидек, «ҳолат биз томондан бевосита ҳаракат кетидан эргашувчи сифатида идрок қилинади»<sup>54</sup>. Айтилганлардан келиб чиқиб, ҳолат феълларида реаллашган ҳолат ҳаракатга нисбатан пассив акт бўлса-да, уни ҳам процесс сифатида тушуниш логик-философик тўғри бўлади. Шунга кўра манбаларда «феъл мустақил сўз туркуми бўлиб, предметнинг ҳаракат ва ҳолатини процесс сифатида ифодаловчи сўзларни бирлаштиради»<sup>55</sup>, дейилади.

Объектив борлиқдаги нарса-предметларга, шахсга, ҳайвонга хос турлича ҳолатларни ифодаловчи ҳолат феъллари нутқда актив ишлатилиши ва мураккаб семантик структураси билан ажралиб туради. Ҳолат феъллари семемасининг архисемаси «ҳолат» бўлиб, у ҳолат феълларини бир макросистемага бириктиради. Чунки архисема характеридаги «ҳолат» семаси асосида ҳолат феълларининг семантик майдони юзага келади<sup>56</sup>.

<sup>54</sup> Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. С. 52—53.

<sup>55</sup> Современный русский язык. I. С. 241. Яна қаранг: Современный русский язык. II. М., 1981. С. 156.

<sup>56</sup> Феъл категориясига оид муайян семантик майдоннинг муайян семантик компонент асосида юзага келишини тилшунос А. М. Кузнецов ҳам алоҳида таъкидлайди. Қаранг: Кузнецов, А. М. О применении метода компонентного анализа в лексике//Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М., 1971. С. 260; Яна қаранг: Цветков Н. В. К методологии компонентного анализа. ВЯ., 1984, № 2. С. 67.

Демак, архисема лексема семемасининг моҳиятини ифодалайди<sup>57</sup>. Айни вақтда у шу семантик майдонга хос хусусиятларни ҳам ўзида акс эттиради.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари архисемадан бошқа дифференциал семалари билан ҳам характерланади. Бу — табиий, мантиқий. Чунки ҳолат феъллари муайян дифференциал семаларига кўра нутқда конкрет дено- татив маънога, умумийликдан нисбий ажралишга эга бўлади<sup>58</sup>. Дифференциал семалар ҳолат феълларининг автономлигини кўрсатувчи семантик белги сифатида хизмат қилади. Уларда лексема семемасининг ўзига хос белгиси, эмоционал-экспрессив оттенкаси, нутқий хос- ланиши акс этади<sup>59</sup>.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари архисема ва диф- ференциал семадан бошқа семага ҳам эгадир. Бу сема «ҳолат» архисемали ва муайян дифференциал семали ҳолат феълларининг ички семантик группалари учун умумийдир. Бу тип семалар архисема билан дифферен- циал семалар ўртасида туради, ўзига хос информация ташиydi. Бундай семалар манбаларда интеграл сема сифатида қайд этилади<sup>60</sup>. Интеграл семалар ҳам нис- бий мустақил бўлиб, дифференциал семаларга нисба- тан ҳажм жиҳатдан кенг, яъни бирор ЛСГ<sup>61</sup>га оид сўз маъноларига умумий хос белги — хусусиятларни ўз ичига олади. Аммо интеграл сема архисемага нисбатан ҳажм жиҳатдан тор, чунки у фақат муайян микросисте- мага (семантик группага) оид лексема семемаларининг семалари билан боғланади. Архисема эса лексема се- мемасининг ҳажм жиҳатдан энг катта, мазмун жиҳат- дан бой мантиқий компонентиدير.

Архисемаси «ҳолат» семали феълларнинг ҳар бир ички ЛСГ си ўзига хос интеграл семаларга эга бўлади. Бу интеграл семалар бир-биридан товуш материяси ва мазмун планига кўра фарқли, аммо номлаш аспектида- гина бир хиллик касб этади.

<sup>57</sup> Расулов Р. Давомли ҳолат феълларининг семантик структураси//Ўзбек адабий тили тараққиёти масалалари. ТДПИ, илмий тўплам. Тошкент. 1982. 26-бет.

<sup>58</sup> Қаранг: Расулов Р. Образли ҳолат феъллари. Тошкент. 1982. 5-бет; Цветков Н. В. К методологии компонентного ана- лиза. С. 67.

<sup>59</sup> Қаранг: Киселева Л. А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения//Проблемы семантики. С. 72, 73.

<sup>60</sup> Қаранг: Киселева Л. А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения. С. 72, 73.

<sup>61</sup> ЛСГ қисқартмаси «лексик-семантик группа» сўз бирикмаси- дан олинди.

Дихотомик принципга кўра сўз семемалари даставвал умумий ва фарқли семаларга бўлинади. Умумий сема ўз ичида архисема ва интеграл семаларга ажралади. Архисема билан интеграл сема дифференциал семага нисбатан умумий сема ҳисобланади. Интеграл сема ҳам даставвал архисема составида бўлиб, анализ натижасида ажратилади. Бири иккинчисига нисбатан қиёсан олинганда ҳолат феъллари семемаси архисемасининг умумийлиги кенг планда, максимал даражада бўлиб, у (архисема) ўзбек тили масштабида ҳолат феълларига хос идентификацияловчи сема саналади. Интеграл семанинг дифференциал семага нисбатан умумийлиги архисема умумийлигига нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади. Интеграл сема ҳам архисемага ўхшаш, аммо доимо архисемадан сўнг юзага келадиган, аниқланадиган, архисема ифодасининг доирасини нисбатан торайтириб берадиган сема сифатида бирор ЛСГ ни ташкил қилувчи микросистемаларни аниқлайди. Интеграл семанинг умумийлиги дифференциал семага нисбатан биринчи даражали бўлиб, у (интеграл сема) ҳолат феълларининг у ёки бу ЛСГларини ҳосил қилади.

Ҳар қандай умумийлик хусусийликдан, алоҳидаликдан, уларнинг мантиқий ички боғланишидан юзага келади ва ситуацияга қараб хусусийлик орқали реаллашади, «яшайди». Ҳолат умумийлик сифатида, унга хос белги—хусусиятлар эса хусусийлик сифатида намоён бўлади. Улар нисбий мустақилликка, алоҳидаликка эгадир. «Ҳолат» архисемали феълларнинг дифференциал семаси ҳолат феълларининг мустақиллигини, алоҳидалигини таъминловчи, тил ва нутқ бирлиги бўлиб изоҳланишига стимул берувчи сема ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, лексема семемаларининг структурал-семантик компонентларини (семаларини) миқдор жиҳатдан чегаралаш нисбий характерга эга. Асосан диққат-эътибор лексема семемасининг энг муҳим, характерли семаларига — дифференциал семаларга қаратилади. Лексема семемаларининг семалар составида эса дифференциал семалар ўзига хос хусусиятда — одатда биттадан ортиқ бўлади. Бундай ҳолларда текшириш объектининг характеридан, талабидан, мақсаддан келиб чиқиб, дифференциал семалардан энг зарурийси, муҳими олинади, бошқаси потенция сифатида сақланади. Демак, ҳолат феълларининг семантик структурасидаги муҳим, зарурий дифференциал семаларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳолат феълларининг архисемаси «ҳолат» интеграл

ва дифференциал семаларда конкретлашиб, аниқ ифодага эга бўлади. Интеграл ва дифференциал семалар семеманинг конкретлаштирувчи структур-семантик компонентлари сифатида архисема билан диалектик бирликни ташкил қилади.

Архисема, интеграл сема ва дифференциал семаларнинг ифода birlikлари асосида тузилган синтактик конструкциялар ҳолат феъли семемасининг изоҳи бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларини, компонент эътиборига кўра, таҳлил қилишда бу семантик майдоннинг қуйидаги ЛСГлардан ташкил топиши аниқланди:

**I. Давомли ҳолат феъллари.** Давомли ҳолат феъллари вақт жиҳатдан чегараланмаган, қачон тугалланиши ноаниқ бўлган давомий ҳолатни ифодалайди. Логик субъект ўз ҳолатининг давомийлиги, чўзиқлиги билан ажралиб туради. Бу ҳолда давомийлик белгиси шахс ёки предмет ҳолатининг муҳим, характерли томони, таркибий қисми бўлиб кузатилади.

Давомли ҳолат феъллари қуйидагилар: *турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ, ётмоқ*<sup>62</sup>, *тунамоқ*.

**II. Ҳаракат натижаси**<sup>63</sup> бўлган ҳолат феъллари. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат ҳаракат натижасида, ҳаракатнинг тугалланишидан юзага келади, яъни ҳаракатнинг давоми бўлади. У муайян ҳаракат кетидан келишига кўра ажралиб туради.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларида ҳолатга актив ҳаракатдан ёки муайян ҳолатдан ўтилади. Бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтиш ҳам аслида ҳаракат туфайли содир бўлади. Айтилганларга кўра фикр юритилаётган ҳолат феъллари логик субъект ҳаракатининг моҳиятига кўра ўз ичида иккига бўлинади: 1. Ҳаракат натижасида бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтишни ифодаловчи ҳолат феъллари: *қоронғилашмоқ, зангеламоқ, эскирмоқ...* 2. Ҳаракатдан биратўла ҳолатга ўтишни ифодаловчи ҳолат феъллари: *тўхтамоқ, туташмоқ, тинмоқ...*

<sup>62</sup> Ушбу феълларнинг ҳолат феъллари эканлиги қуйидаги манбаларда ҳам алоҳида таъкидланади: Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент. 1960. 36, 40, 41-бетлар; Оразов М. Семантика қазахского глагола (опыт семантической классификации) АДД. Алма-Ата. 1983. С. 28; Семантические типы предикатов. С. 342.

<sup>63</sup> Ҳаракат натижаси бирикмасидаги натижа сўзи кенг маънода олиниб, у ҳаракат туфайли юзага келган ва ҳаракатнинг тугалланиши туфайли юз берган ҳолатларни ифодалаш учун қўлланди.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари қуйидагилар: *ёришмоқ*<sup>64</sup> (ёруғ бўла бормоқ)<sup>65</sup>, *қораймоқ* (қора тусга кирмоқ, қоронғилашмоқ), *қизармоқ* (қизил тус олмақ), *қуюқлашмоқ* (қуюқ ва қалин тортмоқ), *туғамоқ*, *қоронғилашмоқ*, *совимоқ* (совуқ ҳолга келмоқ), *исимоқ* (иссиқ ҳолга келмоқ), *илимоқ*, *оқармоқ* (оқ тусга кирмоқ), *булутланмоқ*, *камаймоқ* (миқдори озаймоқ), *абадийлашмоқ*, *ботмоқ*, *тинмоқ* (ҳаракат, овоз, ёғин кабилардан тўхтамоқ ва тиниқлашмоқ), *бўшашмоқ*, *жимимоқ*, *қўнмоқ*, *қуримоқ* (қуруқ ҳолга келмоқ ва тамом бўлмоқ), *тиниқлашмоқ*, *кўпаймоқ* (миқдори ортмоқ), *чўккаламоқ*, *қалинлашмоқ* (зицлашмоқ, кўпаймоқ), *сарғаймоқ* (сарик тусга кирмоқ), *тутаашмоқ* (тутааш бўлмоқ), *сўнмоқ* (нурсизланмоқ ва иссиқ, ёруғ бермай қўймоқ), *ўрнашмоқ*, *кўкармоқ* (кўк тусга кирмоқ), *тўлмоқ*, *тинчимоқ* (ҳаракат, овоз кабилардан тўхтамоқ), *қатқалоқланмоқ*, *димикмоқ*, *қотмоқ* (қаттиқ ҳолда бўлмоқ), *сийраклашмоқ*, *нурамоқ*, *тўймоқ* (озуқа — минералга қонмоқ), *ёмонлашмоқ*, *қизимоқ* (қаттиқ исимоқ), *тўқнашмоқ*, *яхламоқ* (яхга айланмоқ), *мовийлашмоқ*, *лаблан* (ёки -лаш)моқ, *яқинла(-ш)моқ*, *ёлғизламоқ*, *гўзаллашмоқ*, *зарарланмоқ*, *равшанлаш* (ёки -лан)моқ (равшан, ёруғ бўлмоқ), *ёрқинлашмоқ*, *ёруғлашмоқ*, *майишмоқ*, *бўшашмоқ* (юмшоқ ҳолга келмоқ), *узунлашмоқ*, *тўхтамоқ*, *зангламоқ*, *йчмоқ* (овоз, иссиқлик, ёруғлик кабиларни беришдан тўхтамоқ ва хиралашмоқ), *йўқолмоқ*, *битмоқ*, *ёпишмоқ*, *бойимоқ*, *ивимоқ*, *музламоқ* (музга айланмоқ), *эскирмоқ*, *катталашмоқ* (ҳажми ортмоқ), *пишмоқ* (истеъмол учун тайёр бўлмоқ), *бўкмоқ*, *озаймоқ*, *хиралан* (ёки -лаш)моқ (ёритиш ва кўриниш даражаси камаймоқ), *юмшашмоқ* (юмшоқ ҳолга келмоқ), *оммалашмоқ*, *қонмоқ* (суюқликка тўймоқ), *қопламоқ*, *тамомламоқ*, *оғирлашмоқ* (вазни, оғирлиги ошмоқ), *танҳоланмоқ*.

III. **Ижро ҳолати феъллари.** Ижро ҳолати феъллари субъект (асосан, шахс) ижроси натижасида юзага келган ҳолатни ифодалайди. Субъект ҳолати ижро компонентига эга бўлади. Ижро муайян ҳолатнинг юзага келишида асос, ҳолат эса асосланувчи — натижа саналади. Ижро ҳолатнинг муҳим томонини ташкил қилади.

<sup>64</sup> Айрим ҳолат феълларининг бир неча семантик гурпуада учраши сабабли уларнинг такрор қўлланишини асослаш мақсадида ушбу ҳолат феълларининг ҳар бир ЛСГда қайси маъноси билан қатнашишини қавс ичида айтиб ўтишни лозим топдик.

<sup>65</sup> Ушбу изоҳлар асосан «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (М., 1981. 1—2-том)дан олинди.

Ижро ҳолати феъллари қуйидагилар: *сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ, қўриқламоқ, пойламоқ, салқинламоқ.*

**IV. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари.** Ҳаракатнинг ҳолати феълларида ҳолат ҳаракатнинг доимий белгиси, унинг мавжудлиги, «яшаш» усули, аммо тугалланмаган, давомли белгиси бўлиб кўринади. Чунки ҳолатнинг йўқолиши ҳаракатнинг тугаши билан юз беради, яъни ҳаракат ҳолатнинг манбаи, асоси сифатида мавжуд бўлади. Бошқача айтганда, логик субъект ҳолати ҳаракат билан биргаликда, бир бутун ажралмас ҳолда муайян предметни характерловчи муҳим белги — хусусият бўлиб кузатилади.

Ҳаракатнинг ҳолати феъллари қуйидагилар: *оғирлашмоқ* (қийинлашмоқ), *кучаймоқ, пасаймоқ, қизимоқ* (авжига чиқмоқ), *сусаймоқ, камаймоқ* (ўша маънода), *сустлашмоқ, бўйлашмоқ* (кучи кесилиб, пасаймоқ), *секинлашмоқ, кўпаймоқ* (ўша маънода), *мулоимлашмоқ, зўраймоқ, енгиллашмоқ, касодланмоқ, майинлашмоқ, хиралашмоқ* (эшитилиш тиниқлиги йўқолмоқ, пасаймоқ).

**V. Малака ҳолати феъллари.** Малака ҳолати феъллари жонли мавжудотда бирор ҳаракат-ҳодисага, предметга нисбатан пайдо бўлган муайян муносабатни, шаклланиб, мустаҳкамланиб доимий, давомий хусусиятга айланган кўникма, ўзлаштирилган одатни англатади. Бундай кўникма, одатлар асосан инсонга хос муҳим хусусият сифатида баҳоланади. Улар инсон характерининг бир кўриниши, воқе бўлишидир.

Малака ҳолати феъллари қуйидагилар: *одатланмоқ, кўникмоқ, ўрганмоқ.*

**VI. Образли ҳолат феъллари.** Образли ҳолат феъллари объектив борлиқдаги предмет — ҳодисалар, улар трасидаги муносабатлар ҳақида муайян информация беришига, эмоционалликка, экспрессивлик даражасининг ортиқлигига кўра ажралиб туради.

Образли ҳолат феъллари қуйидагилар: *алангаланмоқ, қаққаймоқ, гавдаланмоқ, пишмоқ* (чиниқмоқ ва ишлатиш учун тайёр), *ёнмоқ, чақнамоқ, чўғланмоқ, нурланмоқ, оловланмоқ, қотмоқ* (мутлақо ҳаракатсиз), *пўрсилламоқ* (кўпчимоқ), *сўлмоқ* (ғам-ташвишдан ўзини тўла олдирмоқ), *жонланмоқ, порламоқ, милтирамоқ, мудрамоқ* (ҳаракатсизликка берилмоқ), *чарақламоқ, шалпаймоқ, шумшаймоқ* (хунук кўринмоқ), *шалваймоқ, шалвирамоқ, қапишмоқ, кумушланмоқ, ҳалқаланмоқ, жилмаймоқ* (нур сочиб, табассум қилмоқ), *жилва-*

ланмоқ, мўлтилламоқ, яшнамоқ, майинлашмоқ (юшамоқ), етилмоқ (экиш учун тайёр), ярқирамоқ, хўмраймоқ, бўзармоқ (ғира-шира ёришмоқ), кўпчимоқ (етилиб кўтарилмоқ), қуримоқ (тугамоқ, йўқолмоқ), сўнмоқ (активлиги йўқолмоқ), жилоланмоқ, ястанмоқ, гулламоқ (обод бўлиб, чирой очмоқ), симобланмоқ, қовушмоқ, йилтирамоқ, тўлқинланмоқ, қақрамоқ, тормозланмоқ, дўмпаймоқ, олтинланмоқ, кўз-кўзламоқ, қалинлашмоқ (яқин дўст бўлмоқ), ялтирамоқ, дўрдаймоқ, қавармоқ (бўртиб чиқмоқ), қовжирамоқ (дард-аламдан адо бўлмоқ), қаппаймоқ, қўнқаймоқ, товланмоқ, қонсирамоқ, қўққаймоқ, кеккаймоқ (тиккаймоқ), хўрозланмоқ, ёришмоқ (хурсандлик пайдо бўлмоқ ва енгил тортмоқ), юшiamoқ (совуқ таъсири анча пасаймоқ), ҳувилламоқ.

**VII. Биологик ҳолат феъллари.** Биологик ҳолат феъллари кенг маънодаги тирик, жонли организмнинг ҳаёти, ўсиши, ривожланиши кабилар билан боғланади. Улар тирик организмда табиий, зарурий содир бўлувчи биологик процесс-ҳолатларнинг тилдаги (нутқдаги) рамзи бўлиб реаллашади. Биологик ҳолат феълларининг мазмун планида акс этувчи ирсий ҳодиса-ҳолатлар шахс, ҳайвон ва ўсимликларнинг ҳолат белгиси бўлади.

Биологик ҳолат феъллари қуйидагилар: *кексаймоқ, қаримоқ, ўлмоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ, чанқамоқ, очикмоқ, ёшармоқ, чўлламоқ, улғаймоқ, қуримоқ* (сўлиб ўсишдан тўхтамоқ), *сарғаймоқ* (ўша маънода), *етилмоқ* (пишмоқ), *қизармоқ* (ўша маънода), *бўртмоқ* (кўкара бошламоқ), *кўкармоқ* (ўша маънода), *пишмоқ* (етилмоқ), *гулламоқ* (гул очмоқ), *чиримоқ, кўкламоқ, сўлинқирамоқ, қовжирамоқ* (қуриб бужмаймоқ), *сўлмоқ* (нормал ўсиб турган ҳолатини йўқотмоқ ва суви қочиб қуриша бошламоқ).

**VIII. Физиологик ҳолат феъллари.** Физиологик ҳолат феъллари шу феъллар семантик майдонининг энг катта қисмини ташкил қилади. Улар инсон ва ҳайвон организмнинг (органларининг) жисмоний ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолат феъллари маъносида жонли мавжудотлар организмда, уларнинг муайян органларида юзага келган реал физиологик ўзгаришлар акс этади. Бу физиологик ўзгаришлар жонли мавжудотларда: 1. Жисмоний ўзгариш натижасида: *хурпаймоқ, қутурмоқ, қонсизланмоқ, сўлғинлашмоқ, чарчамоқ...* ва ҳоказо. 2. Жисмоний процесс ҳолатида: *ҳансирамоқ, сузилмоқ, ғилайлашмоқ, жимирламоқ...* юз беради.



Физиологик ҳолат феъллари қуйндагилар: ухламоқ, чарчамоқ, шилпиқланмоқ, толиқмоқ, мунғаймоқ, бўз-раймоқ, терламоқ, оғримоқ, сулаймоқ, ориқламоқ, оз-моқ, иситмаламоқ, безраймоқ, йиғламсирамоқ, мизғи-моқ, совқотмоқ, намиқмоқ, касалланмоқ, семирмоқ, йўғонлашмоқ, тўлишмоқ, мажолсизланмоқ, чиниқмоқ, элимоқ, ҳоримоқ, дармонсизлаш (ёки -лан)моқ, серрай-моқ, шишинқирамоқ, чўққаймоқ, шумшаймоқ (қовоғини солмоқ, тўрсаймоқ), толмоқ, зирқирамоқ, шифоланмоқ, ҳолсизланмоқ, қораймоқ (қора тусга кирмоқ), тузал-моқ, қалинлашмоқ (қалин тортмоқ), бақраймоқ, яхла-моқ (совқотмоқ), заифлашмоқ, гердаймоқ (виқор би-лан кўкракни кериб турмоқ), шишмоқ (ўша маънода), оқармоқ (қонсизланмоқ), қавармоқ (ўша маънода), қамашмоқ, ғилтилламоқ, олаймоқ, диккаймоқ, анграй-моқ, жимирламоқ, кенгаймоқ, қизармоқ (ўша маънода), қизимоқ (ҳарорати, иссиғи ошмоқ), уюлмоқ, бўзармоқ (ранги қув ўчиб, оқармоқ), қуруқшамоқ, жунжимоқ, киртаймоқ, ссвимоқ (ўша маънода), хиралан (ёки -лаш)моқ (кўриш қобилияти пасаймоқ), туманлашмоқ, кулимсирамоқ, ачишмоқ, кўкармоқ (ўша маънода), лўқилламоқ, тундлашмоқ, буришмоқ, бўшашмоқ (тин-ка-мадори қуримоқ), синиқмоқ, чақчаймоқ, сарғаймоқ (ўша маънода), салқимоқ, кўпчимоқ (бўртмоқ), катта-лашмоқ (йириклашмоқ), қурушмоқ, пўрсилламоқ (бўр-тиб қаваринқирамоқ), вазминлашмоқ, шилқилламоқ (ҳолдан тоймоқ, бўшашмоқ), қонсизланмоқ, жуфтлан-моқ, ўчинқирамоқ, қотмоқ (музламоқ, совқотмоқ), сўл-жаймоқ, равшанлашмоқ (яхши кўрадиган бўлиб бор-моқ), чимирмоқ, гувилламоқ, ганграмоқ, зинғилламоқ, чўнқаймоқ, жиддийлашмоқ, акашакланмоқ, юпқалаш-моқ, кўпикламоқ, тинмоқ (кўз олди хира тортмоқ), букчаймоқ, тўймоқ (овқатга, сувга қонмоқ), увушмоқ, кичраймоқ, яллиғламоқ, қадоқланмоқ, маймашмоқ, та-ранглашмоқ, сирқирамоқ, бужмаймоқ, тиришмоқ, гезар-моқ, исимоқ (ўша маънода), қуримоқ, қовжирамоқ (қурушмоқ), заҳиллашмоқ, унниқмоқ, бўртмоқ (туртиб чиқмоқ, шишинқирамоқ), туташмоқ (ўша маънода), ғилайлашмоқ, мункилламоқ, тортишмоқ, тетикланмоқ, қуюқлашмоқ (қалин тортмоқ), ~~пахмаймоқ~~, музламоқ (совқотмоқ), шанғилламоқ, пишиқмоқ, тўмтаймоқ, чан-гакланмоқ, елимлашмоқ, сузилмоқ, сўлғинлашмоқ, ўт-кирлашмоқ, тўрсаймоқ, жилмаймоқ (кулмсирамоқ), илжаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ, иржаймоқ, иршай-моқ, лўмбилламоқ, қонталашмоқ, тиниқмоқ, сирқовлан-моқ, жонсизланмоқ, ёшланмоқ, нурсизланмоқ, терчира-

моқ, ҳурпаймоқ, мункаймоқ, кўпирмоқ, ўчмоқ (ранги оқармоқ, бўзармоқ), кирламоқ, уринмоқ, қутурмоқ, тўймаймоқ, букраймоқ, қақшамоқ, оғирлашмоқ (тузаллиши маҳол бўлиб қолмоқ, гангимоқ), тўлиқмоқ, ёмонлашмоқ, хасталанмоқ, бетобланмоқ, қонланмоқ, жунжикмоқ, гангимоқ (боши қотмоқ).

**IX. Психик ҳолат феъллари.** Психик ҳолат феъллари инсон руҳий фаолиятини, психик ҳолатини ифодалайди. Ушбу феъллар инсонда юз берган ёқимли ёки ёқимсиз туйғуларни, тинчлик-фароғат, ҳаяжонланиш ва маъюсланиш, дадиллик ва тараддудланиш, қувониш ва ғзабланиш, кўрқув ва шодлик<sup>66</sup> каби ижобий ва салбий эмоционал ҳолатларни ифода этиши билан бошқа лексик-семантик группа ҳолат феълларидан ажралиб туради.

Психик ҳолат феъллари қуйидагилар: ўнғайсизланмоқ, кўрқмоқ, ажабланмоқ, завқланмоқ, севинмоқ, суюнмоқ, ачинмоқ, чўчимоқ, қизиқмоқ, уялмоқ, афсусланмоқ, асабийлаш (ёки-лан) моқ, қувонмоқ, гердаймоқ (манманлик қилмоқ, керилмоқ), юшмамоқ (жаҳлдан тушмоқ), қизармоқ (уялмоқ), аччиқланмоқ, ранжимоқ, бўшашмоқ (ҳовуридан тушмоқ), мудрамоқ (мудроқ босмоқ), ҳавотирланмоқ, зерикмоқ, ғзабланмоқ, тааж-жубланмоқ, ҳаяжонланмоқ, ўпкаламоқ, иккиланмоқ, ийманмоқ, совимоқ (кўнгли қолмоқ), ўқинмоқ, дадиллан (ёки-лаш) моқ, туташмоқ (қизишмоқ), жиддийлашмоқ, гижинмоқ, ижирғанмоқ, эсанкирамоқ, сергакланмоқ, оғринмоқ, қайғурмоқ, исимоқ (кўнгли тортмоқ), талмовсирамоқ, маъюсланмоқ, овунмоқ, ирганмоқ, ташвишланмоқ, нафратланмоқ, ўксимоқ, довдирамоқ, гарангсирамоқ, гумонсирамоқ, шодланмоқ, хавфсирамоқ, шишинмоқ, безмоқ, зорланмоқ, мағрурланмоқ, гангимоқ (эсанкирамоқ, саросимага тушмоқ), хомушланмоқ, кеккаймоқ (ўзини юқори тутмоқ), юпанмоқ, шубҳаланмоқ, тортинмоқ, дўғаймоқ, сиқилмоқ, тинчсизла(-н)моқ, истиғноланмоқ, безовталанмоқ, тоқатсизланмоқ, сабрсизланмоқ, хотиржамланмоқ, тинчимоқ (енгил тортмоқ, тинчланмоқ), шавқланмоқ, бетоқатланмоқ, жирканмоқ, мулойимлашмоқ, тўймоқ (тоқати тоқ, безорижон бўлмоқ), босинқирамоқ, таъсирланмоқ, умидланмоқ, шиддатланмоқ, қизишмоқ, қониқмоқ, зирилламоқ, ёмонламоқ, ўртамоқ, ғўдаймоқ, қонмоқ (кўнгли тўлмоқ), ҳайратланмоқ, тараддудланмоқ, қийналмоқ, қаноитланмоқ, тутақмоқ, тортинмоқ, ҳаджксирамоқ, чидамоқ, тинчлан-

<sup>66</sup> Қаранг: Иванов И. П. Умумий психология. Тошкент. 1967. 13-бет.

моқ, алаҳсирамоқ, эсанкирамоқ, телбаланмоқ, даҳшатланмоқ, орзиқмоқ, фахрланмоқ, ҳайиқмоқ, калъаланмоқ, тетикланмоқ, ғашланмоқ, сарғаймоқ (зорқиб кутмоқ), ғурурланмоқ, қувнамоқ, ёқмоқ, мароқланмоқ, куймоқ, эринмоқ, ҳавасланмоқ, койинмоқ, ҳаволанмоқ, куйинмоқ, чиранмоқ, умидсизланмоқ, соғинмоқ, қимтинмоқ, бетинчланмоқ, чулғамоқ, жиддийланмоқ, лаззатланмоқ, хавфланмоқ, ганграмоқ, тўлқинланмоқ, роҳатланмоқ, қаҳрланмоқ, мириқмоқ, қизғанмоқ, қўмсамоқ, уйқусирамоқ, оғирлашмоқ (ноқулай, қийин бўлиб қолмоқ, бўшашмоқ).

Қайд этилган ЛСГларда «ҳолат» архисема, «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» каби семантик компонентлар интеграл сема бўлади.

Англашилишича, ўзбек тилидаги ҳолат феълларида реаллашувчи логик субъект ҳолати давомли, ҳаракат натижаси, ижро, ҳаракатнинг ҳолати, малака, образли, биологик, физиологик ва психик ҳолат каби кўринишларда содир бўлади. Демак, субъектив борлиқдаги турлича ҳолатларни акс эттирувчи ҳолат феъллари семантикасининг мураккаб характери мантиқий равишда ҳолат феълларининг назарда тутилган 9 типдан иборат семантик группаланишига олиб келди.

Биз бу ЛСГ ҳолат феълларининг семантик валентликларини тасвирлашда феъл семемасидаги актантларнинг семантик мавқеи, активлиги ва реаллашиш даражаси кабилардан келиб чиқиб, ҳолат феълларининг агенс, контрагент, локалис, объект<sup>67</sup>, адресат ва бошқа семантик валентликларини аниқладик.

Ушбу тадқиқотда ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг агенс, локалис ва объект валентликларинигина ёритдик. Чунки бу тип семантик валентликлар ҳолат феълларининг облигатор<sup>68</sup> валентлиги сифатида алоҳида «қадрланиб», ҳолат семемали феъл лексемалар учун биринчи даражали аҳамияти билан ажралиб туради<sup>69</sup>.

<sup>67</sup> Тўғри объект назарда тутилади.

<sup>68</sup> *Облигатор* термини «зарурий, асосий» деган денотатив маъно беради. Бу термин М. Д. Степанова, Г. Хельбигларнинг «Части речи и проблема валентности в современном немецком языке» (С. 175) китобидан олинди. Яна қarang: Иванова И. П., Буракова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. С. 111.

<sup>69</sup> Ҳолат феълларининг сабаб валентлиги ҳам облигатор характердадир. Сабаб валентлигининг облигаторлиги асосан психик ҳолат феълларига нисбатан олинганда яққол кўриниб туради. Қиёсланг: ғазабланмоқ, қувонмоқ, қўрқмоқ, севинмоқ, жирканмоқ.

Агенс ва локалис актантлар ҳолат феъли маъносида реал ифодаланади. Демак, ҳолат феъллари семантик валентликлари системасининг асосий структур компонентлари бўлган агенс ва локалис валентликлари (актантлари) ҳолат феъллари маъносида аниқ реаллаша олиш имконига, яъни ҳолат феъллари бу актантларини бевосита ифодалай олишига кўра бу валентликлар биринчи даражали аҳамияти билан бошқа тип валентликлардан фарқ қилади. Бошқача қилиб айтганда, феъл маъносида реаллашган ҳолат акти фақат бажарувчиси билангина объектив бўлишига кўра у логик субъектга табиий ҳолда эга бўлади. Аниги, муайян ҳолат мантиқан муайян шахс ёки предметнинг ҳолати бўлиб реаллашади. Ҳар бир предмет ўз ҳолати билан ҳам характерланади. Шунга кўра муайян предмет ҳолат (ҳаракат) кабиларининг субъекти саналади. Бу қонуният характеридадир. Феълларнинг ҳолатни агенс актант билан бирга англатиши уларнинг «туғма» семантик қобилиятидир. Шунинг учун ҳар бир шахсли феъл гап бўла олади, фикр ифодалайди, ўзида тема-рема муносабатини қайд этади. Бу ҳолда тема компоненти мантиқан мавжудлиги билан характерланади.

Демак, феъл гапда субъектни ўзида ташувчи ва ифодаловчи бўлади<sup>70</sup>. Феълнинг ўз семантикасида реаллашган ҳолат (ва ҳаракат)ни бажарувчиси, субъекти билан англатиши унинг бош семантик функцияси саналиб, бу феълнинг гап бўла олиш имконини белгилайди.

Шуниси ҳам муҳимки, феъл маъносидан, унда реаллашган ҳаракат, ҳолатдан унинг логик субъектини ажратиш мутлақо мумкин эмас. Чунки муайян ҳаракат, ҳолат акти бевосита ўз бажарувчисининг мавжудлигини билдирса, бажарувчининг мавжудлиги бевосита муайян актнинг юз беришини англатади. Қолаверса, семантик нуқтаи назардан муайян ҳаракат ёки ҳолат ким томонидан бажарилса, шу бирламчи, энг асосий қатнашувчи саналади<sup>71</sup>. Шунга кўра агенс валентлигининг ҳолат феълининг облигатор валентлиги бўлиши қонунийдир.

Логик-философик жиҳатдан муайян ҳолат муайян

---

Ҳолат феъллари сабаб валентлигининг облигаторлиги асосан муайян семантик группа феълларигагина хос бўлганлиги учун ва ушбу ишнинг ҳажм тақозосига кўра тадқиқотда ҳолат феълларининг сабаб валентлиги ҳақида фикр юритмадик.

<sup>70</sup> Қаранг: Прокопovich Е. Н. Глагол в предложении. Семантика и стилистика видо-временных форм. М., 1982. С. 5.

<sup>71</sup> Қаранг: Филичева Н. И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов. С. 119.

ўринда юз беради<sup>72</sup>. Бинобарин, ҳолат феълнинг ўрин (локалис) актанти ҳам феъл маъносида ифодаланиб туради. Аммо унинг реаллашиш даражаси, активлиги агенс актантга нисбатан кучсиз бўлади. Бу — табиий, шундай бўлиши ҳам керак, чунки локалис актанти феъл маъносидаги ҳолатнинг бажарувчиси эмас, балки субъект ҳолати юз берган ўрин, макон эканлиги билан ажралиб туради. Маконнинг субъектга нисбатан иккиламчилиги эса ўз-ўзидан келиб чиқади. Чунки ўрин объекти субъектга, унинг муайян ҳолат, ҳаракат акти юз бериши учун хизмат қилади. Аниқ, «ўрин» семаси муайян ҳолат феъллари семемасининг семантик-структур компоненти, мантиқий бўлаги саналади. Демак, муайян ҳолат муайян ўринда содир бўлишига, ўрин билан бевосита боғланишига кўра ҳам характерланади.

Локалис актантининг ҳолат феъллари маъносида реаллашиши агенс актантидан бошқа типдаги семантик актантларга нисбатан активроқдир. Шунга кўра локалис валентлиги ҳам ҳолат феъллари семантик валентликлари системасида ўзига хос ўринни эгаллайди.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг облигатор характердаги объект (тўғри объект) валентлиги эса ушбу феълларнинг фақат ўтимли типигагина хослиги, улар томонидан бевосита, заруран талаб қилиниши билан ажралиб туради.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари агенс, локалис ва объект валентликларининг облигаторлигига нисбатан уларнинг контрагент, адресат каби валентликлари факультатив группани ҳосил қилади. Аммо «облигатор актантлар каби факультатив актантлари ҳам (униси ҳам, бошқалари ҳам зарурий бўлақлар сифатида) феъл билан валентлик жиҳатидан боғланган...»<sup>73</sup> бўлади. Шунинг учун ҳам облигатор ва факультатив актантларни нутқда реаллаштирувчи сўз ҳолат феълларининг семантик валентлигини ифода этади,

Шундай қилиб, монографияда қайд этилган лексик-семантик группаларга оид ҳолат феълларининг нутқда муайян дифференциал семада реаллашиши жараёнида, функционал-семантик активлигида, агенс, локалис ва объект облигатор валентликларининг моҳияти, табиати, ўзига хос хусусиятлари тил ва нутқ диалектик бирлиги асосида атрофлича ёритилади.

<sup>72</sup> Қаранг: Сухотин В. Н. О глагольно-именных сочетаниях в русском языке. РЯШ. 1962. № 2. С. 19.

<sup>73</sup> Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. С. 175.

## ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ АГЕНС ВАЛЕНТЛИГИ

Феълда ифодаланувчи муайян информация қонунан ўз субъектига эга бўлади. Чунки феъл информацияси аслида логик субъектнинг фаолияти бўлиб реаллашади. Г. А. Золотова таъкидлаганидек, «...объектив борлиқда ҳаракат (шунингдек ҳолат — *P. P.*) ўзича мавжуд бўлмайди, у субъект функцияси сифатида амалга ошади»<sup>1</sup>. Шунга кўра феъл шахс ёки предметнинг динамик ёки статик фаолиятига хос актларни англатиши билан характерланади.

Феъл маъносидаги ҳолатнинг субъекти, айтилганидек, доимо агенс бўлиб кузатилади. Феъл семантик майдонининг ҳар бир семантик группасини ташкил қилувчи тил бирликлари агенси билан муҳимдир. Чунки объектив турлича актив ёки пассив актларни аслида агенс юзага келтиради. Агенс феълдаги, хусусан ҳолат феълларидаги ҳолатнинг манбаи, уни ўзида моддийлаштирувчи логик субъект-семантик актандир<sup>2</sup>.

Агенс ҳолат феъллари доирасида ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Унинг ўзига хос типик характери бевосита ҳолат феълларининг семантик моҳиятидан, асосан ўтимсизлигидан<sup>3</sup> келиб чиқади. Шунга кўра тилшунос С. Д. Кацнельсон «Кўпгина феъллар («ўтимсиз феъллар» деб юритилувчилар) бирламчи тўғри

---

<sup>1</sup> Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. С. 163. Яна қаранг: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. С. 52—53.

<sup>2</sup> Қаранг: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 31; Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. С. 44; Лопашов Ю. А. О грамматических средствах выражения субъекта и объектов в албанском языке//Категория субъекта и объекта в языках различных типов. С. 101, 118.

<sup>3</sup> Утимсиз феълларнинг асосан ҳолатни англатиши ҳақида қаранг: Баскаков Н. А. Залог в каракалпакском языке. Ташкент. 1951. С. 14, 15; Гухман М. М. Позиция подлежащего в

объект (воситасиз тўлдирувчи — Р. Р.) билан бирикмайди»<sup>4</sup>, дейди. Бинобарин, ҳолат феъллари бирор объектни талаб қилмайди, ундаги ҳолат муайян объектга йўналмайди, унинг талаб кучи агенс актанти билангина чегараланади<sup>5</sup>. Ҳолат феълларининг типик ўтимсизлиги ҳолат ва унинг агенси орасидаги муносабатда яққол кўринади. Ҳолат акти муайян субъектда амалгашиб, шунда тугаши билан характерланади. Демак, логик субъект бир вақтда ҳам ҳолатнинг агенси, ҳам объекти бўлиши билан ажралиб туради<sup>6</sup>. Бу ҳолда агенс актантининг муайян ҳолат билан алоқасига кўра икки этапли актни ўзида акс эттириши муҳимдир. Агенс, бир томондан, ҳолатнинг бажарувчиси сифатида динамик куч бўлиб, иккинчи томондан, уни (ҳолатни) ўзига «жойлаштиришига», ташқарига чиқармаслигига кўра статик куч бўлиб реаллашади, ҳолат бевосита агенснинг ўзида қолади.

Кўринадики, ўтимсиз ҳолат феълларининг алоҳида объекти йўқ. Шунинг учун улар объект валентлигига эга эмас. Уларнинг семантик имконияти, айтилганидек, бажарувчисига кўра фақат агенс актанти билан чегараланган. Шунга қарамасдан ўтимсиз ҳолат феълларининг объект валентлиги эмас, объект актанти бор. Бу логик-семантик универсалликка эга ҳам субъект, ҳам объект бўлган агенс актанти — ҳолатли шахс ёки предметдир. Демак, мантиқан объект бор. Аммо грамматик жиҳатдан эса фақат агенс валентлиги мавжуд. У объект валентлиги ҳолатида эмас. Агенснинг объект сифатида кўриниши фақат логик-семантик жиҳатдан бўлиб, бу (объект) грамматик мустақилликка, алоҳида товуш материясига эга ҳолда реаллашмайди. Агенснинг объект функциясига ҳам эга бўла олиши унинг потенциал имкониятидир.

Шуниси ҳам муҳимки, агенснинг ҳолатни бажарувчи сифатидаги фаолияти асосий, бирламчи бўлса, унинг юзага келган ҳолатни ўзида акс эттириши ҳам асосий, аммо иккиламчидир. Чунки бажариш жараёни натижа-

---

языках разных типов. С. 26; Гецадзе И. О., Гайдарова Ф. А. О выражении субъективно-объектных отношений в иберийско-кавказских языках//Категория субъекта и объекта в языках различных типов. С. 166—175; Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. С. 44.

<sup>4</sup> Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. С. 44, 45.

<sup>5</sup> Яна қаранг: Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности. С. 33.

<sup>6</sup> Қаранг: Мартынов В. В. Категории языка. С. 17, 25.

сида ҳолат юзага келади. Аммо буларни амалга ошириши ва юзага келиши нуқтаи назаридан ажратиб бўлмайди. Чунки булар ўзаро диалектик боғлиқ бўлиб, бирга юз беради.

Агенснинг бажарувчи сифатидаги фаолиятидан юзага келган ҳолат табиий ҳолда муайян предметда тўхташи керак. Акс ҳолда у таъсир қилиш кучини йўқотади. Демак, натижа ҳолат ўтимсиз ҳолат феълларида ўз бажарувчиси — агенси доирасидан четга чиқмайди. Чунки агенс ҳолатни ўзида тўплаш қобилиятига ҳам эга<sup>7</sup>. Айни вақтда агенснинг муайян предмет сифатида муайян ҳолатда реаллашиши қонуният. Айтилганидек, материянинг яшаш, мавжудлик формаси «абсолют» ҳолат ҳамдир.

Агенснинг объект ҳам бўлиши ҳолат феъллари доирасида типик. Чунки, маълум бўлганидек, ҳолат феъллари асосан ўтимсизлиги билан ажралиб туради. Бинобарин, ўтимсизлик ҳолат феъллари мазмун планининг доимий семантик белгисидир.

Ҳолат феъллари баъзан ҳолатни агенси ва алоҳида объект актанти билан ифодалашига кўра ҳам характерланади. Ўтимли ҳолат феъллари ҳам мавжуд бўлиб, уларда субъект фаолиятидан юзага келган ҳолат алоҳида объект билан боғланади. Бу ҳолда агенс актанти фақат бажарувчи сифатида реаллашиб, мустақил объект актанти билан ҳолат феъли маъноси орқали зарурий, мантиқий муносабатга киришади.

Агенси объект бўлган ўтимсиз ҳолат феълларининг семантик имконияти ўтимли ҳолат феълларининг семантик имкониятидан қолишмайди. Чунки ўтимсиз ва ўтимли ҳолат феълларининг ҳар иккиси ҳам объект актантига эга. Аммо у (объект) ўтимли ҳолат феълларида мустақиллиги, алоҳида лексема семемасида реаллашиши билан, ўтимсиз ҳолат феълларида эса объект агенснинг ўзи эканлиги, агенсда яширинганлиги, ундан ажралмаслиги, алоҳида лексема семемасида қайд этилмаслиги билан характерланади. Чунки бунда объект функцияси агенсга юклатилганлиги, агенснинг ўзи объект ҳам эканлиги билан муҳимдир.

Демак, ҳолат феълларининг агенси объект функциясини ўташи, баъзан агенснинг фақат ўз функциясида — агенс функциясида бўлиши ҳолат феълларининг ўтимсиз ва ўтимли характери билан боғлиқ фактдир.

---

<sup>7</sup> Яна қаранг: Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности. С. 31.



Феъл маъносидаги ҳолатнинг бажарувчисини англа-  
тувчи сўз агенс валентлигининг реализатори ҳисоблана-  
ди<sup>8</sup>. Агенснинг нутқий реализатори синтактик констру-  
кцияларда ҳолат феълнинг (асосан, предикатив ядро-  
нинг) семантик-синтактик бирикувчиси, айти вақтда  
гапнинг тема характеридаги асосий структур бирлиги  
бўлиб, у, айтилганидек, агенс<sup>9</sup> валентлигини реаллаш-  
тирувчи саналади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг агенсини реал-  
лаштирувчи тил birlikлари (сўз) гапда асосан бош  
келишикда (номинативда) кузатилади<sup>10</sup>. Бу асосий бўл-  
са-да, абсолют эмас, нисбийдир. Нисбийлик агенсни  
ифода этувчи сўзнинг баъзан формал типик ҳолатидан  
чекинишида, яъни келишикли сўз формасида бўлишида  
кўринади.

Агенс актанти реализаторининг нутқий қўлланишига  
кўра формал-синтактик ва функционал универсаллиги  
семантик жиҳатдан унда ифодаланган муайян актанти-  
нинг субъект+объект ёки соф субъект характери  
ўзгартиролмайди. Бундай ҳолда семантик-синтактик  
симметрия ва асимметрия юзага келади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг семантик май-  
донидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро»  
«ҳаракат», «малака», «образли», «биологик», «физиоло-  
гик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари  
агенс валентлигига кўра алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу  
ЛСГ ҳолат феълларининг агенс актанти синтактик  
конструкцияларда сўз ва сўз формаларида реаллаши-  
шига кўра агенсни ифода этувчи лингвистик birlikлар  
турли гап бўлаги бўлиши билан ҳам диққатга сазо  
вордир.

Ҳолат феъллари гап конструкцияларида асосан аниқ  
нисбатда келади. Уларнинг бошқа нисбат формаларида  
келиши ҳам муҳимдир. Турли сўз формаларида куза-  
тилувчи ҳолат феъллари гапда кўпинча кесим, баъзан

<sup>8</sup> Қаранг: А х м а н о в а О. С. Словарь лингвистических тер-  
минов. С. 31.

<sup>9</sup> Баъзи ишларда *агенс* термини ўрнига *субъект* термини ҳам  
ишлатилади. Қаранг: А п р е с я н Ю. Д. Лексическая семантика  
С. 125; Терминологик фарқланиш, уларнинг ўзаро муносабати  
кабилар ҳақида маълумот олиш учун И. Қ. Қўчқортоевнинг тад-  
қиқотиغا қаранг: К у ч к а р т а е в И. К. Валентный анализ гла-  
голов речи в узбекском языке. С. 23.

<sup>10</sup> Золотова Г. А. Агенс актантини англаувчи сўзнинг рус-  
тилида ҳам номинативда реаллашишини алоҳида таъкидлайди. Қ  
ранг: Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского син-  
таксиса. С. 44.

эга, тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳол каби функцияларни ўтайди.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари агенс валентлигини, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, уни (агенс-ни) семантик ва синтактик планда тўла таҳлил қилиш, агенс қайд этилган сўзларнинг нутқий, формал-структур реаллашиши ва, айниқса, гап бўлакларига бўлган муносабати, улар билан умумий ва фарқли томонлари кабиларни ёритиш мақсадида қуйидаги тартибда иш олиб бордик:

1. Агенс валентлиги реализаторининг эга функциясида келиши.

2. Агенс валентлиги реализаторининг эга+кесим моделидан бошқа конструкцияларда келиши.

### АГЕНС ВАЛЕНТЛИГИ РЕАЛИЗАТОРИНИНГ ЭГА ФУНКЦИЯСИДА КЕЛИШИ

Семантик-синтактик симметрия агенсни ифода этган сўзнинг гапда эга функциясида реаллашишида кўрилади.

Ҳолат феъллари агенси реализаторининг бош бўлак сифатидаги синтактик-функционал активлиги типиклиги билан характерланади. Бу типиклик агенсни ифодалаган сўзнинг асосан бош келишида кузатилиши билан ҳам тасдиқланади. Шунга кўра ҳолат феъллари агенсининг реализатори формал-синтактик жиҳатдан эга билан адекват бўлади<sup>11</sup>. Чунки эганинг бош келишида келиши унинг семантик-синтактик табиатига мос грамматик қонуниятдир. Бу форма унинг абсолют ҳоқимлик ҳолатини кўрсатувчи грамматик белгилардан биридир<sup>12</sup>.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, агенсни англа-тувчи сўз билан эга орасидаги муайян ўхшашлик абсолют эмас, нисбийдир. Агенсни реаллаштирувчи сўзнинг гапдаги позицияси эгага нисбатан эркиндир. Агенс реализатори эгадан фарқли фақат предикатив марказгагина эмас, баъзан у қаратқич аниқловчи функциясида келганда эга, тўлдирувчи ва ҳол функциясидаги ўз аниқланмишига (ҳоқим компоненти-га) ҳам бирикади, улар орқали семантик жиҳатдан кесимга боғланади. Шунингдек, агенс актантини ифодаловчи сўз гап конструкцияларида кесим<sup>13</sup>, тўлди-

<sup>11</sup> Қаранг: Кучкартаев И. К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. С. 22.

<sup>12</sup> Фуломов А. Ф., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1965. 85-бет.

<sup>13</sup> Қиёсланг: Бу — баҳор қуёшидан кўқарган дала (Альманах).

рувчи ва ҳол функциясида келиши билан ҳам ажрали туради (Бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз).

Агенсни реаллаштирувчи сўзнинг гапда номинативда тил бирлиги формасида қўлланиши синтактик қонуният га биноан унинг эга, коммуникатив жиҳатдан эса тем. бўлишига имкон беради. Шунга кўра агенсни реаллаштирувчи лексема семемаси билан ҳолат феъли семемас: муносабатидан муайян семантик синтагма тузилади. Аниқроғи, кесим функциясидаги ҳолат феъли рема ком понентини қайд этиб, тема позициясидаги агенсга хо муайян ҳолат белгисини англатади, уни характерлайди. Агенс реализатори билан ҳолат феълининг валентли алоқаси тема-рема муносабатининг асоси бўлади<sup>14</sup>.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг агенс актант гапда от, олмош, сон ва субстантив бирликларда ифо даланеди.

Қуйида ҳолат феъллари семантик майдони доираси даги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳара кат», «малака», «образли», «биологик», «физиологик ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг аген актантларини кўриб чиқамиз:

*турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ, ётмоқ, тунамоқ давомли тўхтамоқ, яқинлашмоқ, чўккаламоқ, тинчимоқ, кўпаймоқ камаймоқ, озаймоқ, абадийлашмоқ, яккаламоқ, сергал моқ, ёлғизламоқ, сийраклашмоқ, ўрнашмоқ, йўқолмоқ димиқмоқ, бойимоқ, тинмоқ, жимимоқ, тўқнашмоқ, тан ҳоланмоқ ҳаракат натижаси, салқинламоқ ижро, кўник моқ, одатланмоқ малака, хўрозланмоқ, қотмоқ, пишмоқ гавдаланмоқ, шалваймоқ, шалпаймоқ, шалвирамоқ қаққаймоқ, алангаланмоқ, қовжирамоқ, ёришмоқ, қа линлашмоқ, сўлмоқ, гулламоқ образли, ўлмоқ, кексай моқ, қаримоқ, сувсамоқ, сувсирамоқ, чанқамоқ, очиқ моқ, ёшармоқ, чўлламоқ, улғаймоқ биологик, ухламоқ сулаймоқ, жунжикмоқ, чарчамоқ, тиржаймоқ, мункил ламоқ, мункаймоқ, терламоқ, тўймоқ, оғримоқ, озмоқ ориқламоқ, кулимсирамоқ, совқотмоқ, мунғаймоқ, исил маламоқ, қотмоқ, тўмтаймоқ, мизғимоқ, оғирлашмоқ касалланмоқ, семирмоқ, йўфонлашмоқ, тўлишмоқ, гезар моқ, ишшаймоқ, мажолсизланмоқ, жилмаймоқ, чиниқмоқ*

<sup>14</sup> Тема-рема муносабати ҳақида қаранг: Слюсарева Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. М., 1981. С. 78, 85, 86; Кацнельсон С. Д. Типологи: языка и речево мышление. С. 194; Иванова И. П., Бура кова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика совре менного английского языка. С. 256; Золотова Г. А. Коммуни кативные аспекты русского синтаксиса. С. 299—319.

ғашмоқ, қоримоқ, иржаймоқ, дармонсизланмоқ, оқармоқ,  
 бұзраймоқ, уринмоқ, серраймоқ, чұққаймоқ, шумшай-  
 моқ, толмоқ, шифоланмоқ, тўлиқмоқ, илжаймоқ, бұзар-  
 моқ, ҳолсизланмоқ, тузалмоқ, тўрсаймоқ, унниқмоқ,  
 сирқовланмоқ, безраймоқ, қизимоқ, жунжимоқ, ёмон-  
 лашмоқ, йиғламсирамоқ, иршаймоқ, музламоқ, бетоб-  
 ланмоқ, гердаймоқ, чўнқаймоқ, заифлашмоқ, бўшаш-  
 моқ, ангаймоқ, тетикланмоқ, тўмнаймоқ, толиқмоқ,  
 хасталанмоқ физиологик ва йнғайсизланмоқ, қўрқмоқ,  
 ижабланмоқ, завқланмоқ, севинмоқ, суюнмоқ, ачинмоқ,  
 чўчиммоқ, қизикмоқ, уялмоқ, афсусланмоқ, асабийлаш-  
 моқ, қувонмоқ, юмшамоқ, қизармоқ, аччиқланмоқ, ран-  
 жимоқ, бўшашмоқ, мудрамоқ, ғабабланмоқ, ҳавотир-  
 ланмоқ, зерикмоқ, таажжубланмоқ, ҳаяжонланмоқ, ўп-  
 киламоқ, иккиланмоқ, ийманмоқ, совимоқ, ўкинмоқ,  
 дадилланмоқ, жиддийлашмоқ, ғижинмоқ, ижирғанмоқ,  
 жанкирамоқ, сергакланмоқ, оғринмоқ, туташмоқ, қай-  
 гурмоқ, уйқусирамоқ, талмовсирамоқ, тараддудланмоқ,  
 миъюсланмоқ, овунмоқ, ирганмоқ, ташвишланмоқ, наф-  
 ритланмоқ, ўксимоқ, довдирамоқ, гарангсирамоқ, жир-  
 канмоқ, гумонсирамоқ, шодланмоқ, хавфсирамоқ, без-  
 моқ, зорланмоқ, тўймоқ, ҳадиксирамоқ, мағрурланмоқ,  
 рангимоқ, ҳомушланмоқ, кеккаймоқ, юпанмоқ, ҳайиқ-  
 моқ, тортинмоқ, оғирлашмоқ, дўғаймоқ, сиқилмоқ, тинч-  
 сизланмоқ, истиғноланмоқ, безовталанмоқ, тоқатсиз-  
 ланмоқ, сабрсизланмоқ, хотиржамланмоқ, шавқланмоқ,  
 бетоқатланмоқ, мулойимлашмоқ, босинқирамоқ, тинчи-  
 моқ, таъсирланмоқ, умидланмоқ, шиддатланмоқ, қизиш-  
 моқ, қониқмоқ, қимтинмоқ, зирилламоқ, тутақмоқ, ғў-  
 даймоқ, қонмоқ, ҳайратланмоқ, қийналмоқ, қаноатлан-  
 моқ, чидамоқ, тинчланмоқ, алаҳсирамоқ, ҳаволанмоқ,  
 жанкирамоқ, телбаланмоқ, даҳшатланмоқ, орзиқмоқ,  
 фахрланмоқ, каловланмоқ, тетикланмоқ, ғашланмоқ,  
 исимоқ, сарғаймоқ, ғурурланмоқ, қузنامоқ, мароқлан-  
 моқ, куймоқ, эринмоқ, ҳавасланмоқ, койинмоқ, куйин-  
 моқ, чиранмоқ, гердаймоқ, соғинмоқ, бетинчланмоқ,  
 шийинмоқ, умидсизланмоқ, лаззатланмоқ, ганграмоқ,  
 хавфланмоқ, тўлқинланмоқ, роҳатланмоқ, қаҳрланмоқ,  
 мириқмоқ, шубҳаланмоқ психик интеграл семали ҳолат  
 фесьлларининг агенс<sup>15</sup> актанти шахе бўлади. Назарда

<sup>15</sup> Агенс термини тилшуносликда асосан шахс ифодаси учун  
 ишлатилади. Биз ишда агенс терминини кенг маънода олиб, шарт-  
 ли равишда жонли ва жонсизларга — шахс ва предметларга нис-  
 битан қўлладик. Агенс сифатида шахс ва кенг маънодаги муайян  
 предмет келганда улар муайян ҳолатга эга, ҳолат юзага келган,  
 ҳолатни ўзнда ташувчи, ҳолатни «бажарувчи» логик субъектлар  
 бўлиб реаллашади.

тутилган ҳолатлар шахсда юзага келади. Шахс ушбу ҳолатларни ўзида ташийд, аини ҳолатларга эга бўлади. Бинобарин, бундай ҳолатларнинг агенси инсон бўлиши мантиқийдир. Бу, бизнингча, ҳолат феълларининг семантик имкониятига кўра ҳолатнинг агенси сифатида шахсни бевосита талаб қилишидан келиб чиқади. Чунки ҳолат феълларининг семантик структурасида «шахс» семаси облигаторлиги, асосийлиги билан ажралиб туради.

Ҳақиқатан, объектив борлиқда қайд этилган ҳолатларда бўлиш имкони асосан инсонга хосдир. Демак, синтактик конструкцияларда ҳолат феълларининг агенси бўлиб шахснинг келиши логик-семантик қонуниятга асосланади.

Шуниси муҳимки, аиниқса ижро ҳолати феълларининг агенси бошқа барча ЛСГ ҳолат феълларидан фарқли инсонлиги, ижро ҳолати фақат инсонга хос психо-физиологик жараёнлиги билан ўзига хос хусусиятга эгадир. Қиёсланаётган феъллардаги ҳолатнинг агенси инсон бўлиши, бундай ҳолат фақат у (шахс) томонидан амалга оширилиши, шундай ҳолатда инсондан бошқа бирон предмет бўла олмаслиги билан изоҳланади. Яна қиёсланг: *асрамоқ, сақламоқ, паналамоқ.*

Тўғри, «малака», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ҳам агенсининг асосан шахс эканлиги билан фарқ қилади. Аммо аини вақтда бу ҳолатларда инсондан бошқа жонлилар (ҳайвон, қуш) ҳам бўлиши билан улар (ҳолат феъллари) ўзаро ўхшаш бўлса, физиологик ҳолатнинг агенси сифатида киши органларининг ҳам кузатилиши уларнинг ўзаро дифференциациясига олиб келади.

Қисқаси, ҳолат феълли гап конструкциясининг тузилиши — предикатив бирикма компонентларининг ўзаро алоқаси, боғланиши «шахс» классемасига кўра юз беради. Масалан: *Нигора қимирламай турарди* (С. Аҳмад). *Муқаддас тўхтади* (О. Ёқубов). *Бола чинор соясида салқинлади* (Альманах). *Аям ҳам кўникди* (А. Қаҳҳор). *Шундан буён қиз айрилиқ дардида қовжирайди* (Ойбек). *Отам ўлди, қолдим кўзимни ёшлаб* (Балогардон). *Муҳаммадражаб семирган* (А. Қодирӣ). *Бобир улардан баъзиларининг кўзлари шўх чақнаганини пайқаб, ўнғайсизланди* (П. Қодиров). Кўринадик, феъл маъноларидаги ҳолатнинг агенси (шахс) аини вақтда объект характеридадир, объекти ҳам унини (агенсининг) ўзидир.

Шу нарса характерлики, *тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ* ҳаракат натижаси, *сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ, қўриқламоқ, пойламоқ* ижро, *ўрганмоқ* малака, *чимирмоқ, ёшламоқ* физиологик ва *ўртамоқ, қизғанмоқ, қўмсамоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг ҳам ағенси функциясида шахс кузатилади. Аммо у ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Шуниси қизиқки, ушбу ўтимли ҳолат феъллари ағенсининг фақат ҳолатнинг субъекти бўлиб реаллашиши абсолют эмас, нисбийдир.

*Тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ* ҳаракат натижаси, *сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ* ижро, *чимирмоқ, ёшламоқ* физиологик ва *ўртамоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси (шахс) ушбу феълларнинг ўтимлилигига кўра ҳолатни бажарувчи саналади. Айни вақтда у ҳолатнинг объекти эмаслиги, объект ҳам бўлиш унинг функциясига кирмаслиги билан фарқ қилади. Аниқроғи, текширилаётган ўтимли ҳолат феълларининг объекти ағенс бўлмай, балки объект бутунлай бошқалиги, алоҳидалиги, синтактик конструкцияларда муайян сўз формасида реаллашиши билан мустақилдир. У ағенс (шахс) юзага келтирган муайян ҳолатнинг объекти (объект ҳолати) сифатида характерланади. Демак, бу типда ағенс эмас, балки объект муайян ҳолатга ўтади. Шунга кўра ўтимли ҳолат феълларининг ағенси (шахс) объект бўлмайди. Масалан: *Чол тўр ямашни тамомлади* (Ўз. халқ эртақ.). *Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди* (Ғ. Жаҳонгиров). *Бўронбек тўппончасини ... ота-болага ўқталди* (Ҳ. Фулом). *Муаттар қошини чимирди* (А. Қаҳҳор). *Қиз юрак-бағримни ўртади* (Саодат).

*Пойламоқ, қўриқламоқ* ижро, *ўрганмоқ* малака ва *қизғанмоқ, қўмсамоқ* психик интеграл семали ҳолат феъллари ҳам алоҳида объект актантга эғалиги билан юқоридаги ўтимли ҳолат феълларидан фарқ қилмайди. Аммо шунга қарамасдан уларнинг ағенси (шахс) фақат ҳолатни «ҳосил қилувчи» бўлмайди. Бунда ҳолат юзага келган объект ҳам унинг ўзи (ағенс) ҳисобланади. Шунга кўра у (ағенс) ўтимсиз ҳолат феълларининг ағенси объект типини билан муайян умумийликка эга бўлади. Ушбу ўтимли ҳолат феълларининг объект актантин гап конструкциясида алоҳида сўз формасида реаллашишига, семантик-синтактик мустақил бўлишига қарамай, у, аввалги типдагидек, шахс юзага келтирган ҳолатда бўлмайди. Чунки у (объект) ҳолатни ўзига олиш, ҳолатли бўлиш имконига эга эмаслиги билан ажралиб туради.

Аниқроғи, у агенс юзага келтирган ҳолатга ўтувчи, шу ҳолатда кўринувчи объект бўлмай, балки агенсдаги муайян ҳолатнинг юзага келиши қандай предмет билан боғлиқ ҳолда, таъсирида содир бўлишини аниқ кўрсатиб туради. Қиёсланг: *Саҳарлаб йўлимни пойлар онажон* (О. Ҳожиева). *Орлов қишлоқ йўлларини қўриқлаётибди* (Ҳ. Ғулом)... *сизнинг туфайлингизда кўп масалаларни ўргандим* (Ойбек). *Искандаро уни қаттиқ қизганди* (Ойбек)... *уйда гўдагингиз қўмсайди кўкрак* (Зулфия).

Демак, ўтимли ҳолат феълларининг шахс актанти агенс ва объект (агенси объект) бўлиб реаллашишдан қатъий назар феълдаги ҳолат доимо муайян объект билан бевосита муносабатда кузатилади.

Ҳолат феълларининг шахсда реаллашган агенси, юқорида кўрганимиздек, синтактик конструкцияларда эгалик формантли ва аффиксоидли сўз формаларида ҳам ифода этилиши билан ажралиб туради. Шунга кўра ҳолат феъллари агенсининг реализатори денотатив+коннотатив маъноли семантик «модел»га эга бўлади. Яна қиёсланг: *Раҳбархон уйғоқ ётди* (Ҳ. Назир). *Ҳадичабегим чарчабдилар* (Ойбек). *Ҳозир эса менинг Гулнорам ёнимда ўтирибди* (О. Ёқубов) ва б.

Шуниси характерлики, гап конструкцияларида агенс реализаторидаги эгалик аффикслари фақат тегишлиликнигина эмас, балки сўз формаларидаги аффиксоидлардек яқинлик, ҳурмат, муҳаббат каби модал муносабатларни ҳам ифодалайди<sup>16</sup>. Бу ҳолда тегишлилик етакчи бўлиб, ижобий коннотация тегишлилик маъносининг мантиқий давоми, унинг натижаси бўлиб баҳоланмоғи лозим. Эгалик формантларининг нутқий семантик универсаллиги аслида уларнинг шундай потенциал имкониятга эгалигидан келиб чиқади. Бу имкониятнинг функционал активлиги нутқда содир бўлади. Яна қиёсланг: *Ахир, онам касал ётарди* (Н. Норматов).

Ҳолат феъллари учун агенс ифода этилган сўзларнинг гапда эгалик формантли, аффиксоидли, изоҳловчили, масалан, *Турғун ота жим ўтирди* (М. Исмоилий), уюшиқли ёки бирикмали реаллашиши факультативдир. Чунки назарда тутилган ҳолат феъллари шахс маъноли лингвистик бирликларнинг сўз ёки сўз формасида келишини талаб қилмайди. Улар (ҳолат феъллари) агенсининг шахс бўлишини талаб қилади. Бу семантик қону-

<sup>16</sup> Қаранг: Ғуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 185—186-бетлар.

пийатга асосланади. Аммо айни вақтда шахс маъноли от ёки бошқа сўзларнинг гапда формал-структур турлича шаклланиши нутқ факти сифатида синтактик қонуниятга асосланади. Бу бевосита коммуникация билан, коммуникантлар орасидаги муносабат билан, аниқроғи, сўзловчининг хоҳиш — иродаси билан, унинг шахс ифодали отларни қандай формада бериши билан, агенсга (шахсга) бўлган муносабати, уни қай жиҳатдан характерлаши, конкретлаши билан боғлиқ юзага келадиган индивидуал-нутқий фактдир, семантика ва синтаксиснинг диалектик муносабатидир. Демак, шахс ифодали отларнинг структур-позицион турличалиги, синтактик полиформада реаллашиши семантик жиҳатдан уларнинг бир мазмун планига — шахс актантига, уни ифодалашга хизмат қилиши билан чегараланади.

Ўзбек тилидаги турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ, ётмоқ, тунамоқ давомли, тўхтамоқ, тинчимоқ, бўшамоқ, яқинлашмоқ, ўрнашмоқ, изимоқ ҳаракат натижаси, сақламоқ, асрамоқ, пойламоқ, қўриқламоқ, салқинламоқ ижро, ўрганмоқ, одатланмоқ, кўникмоқ малака, пишмоқ, шалвирамоқ, шалваймоқ, шалпаймоқ, ёнмоқ, сўлмоқ, қотмоқ образли, қаримоқ, кексаймоқ, ўлмоқ, чанқамоқ, чўлламоқ, сувсамоқ, ёшармоқ, улғаймоқ биологик, чарчамоқ, ухламоқ, озмоқ, бўшашмоқ, иситмаламоқ, шумшаймоқ, толмоқ, толиқмоқ, ҳоримоқ, шифоланмоқ, ҳолсизланмоқ, қораймоқ, тузалмоқ, анграймоқ, оғримоқ жунжимоқ, бўзраймоқ, тўлиқмоқ, совқотмоқ, тўлишмоқ, музламоқ, гердаймоқ, заифлашмоқ, тетикланмоқ, ёшламоқ, хасталанмоқ физиологик ва ўнғайсизланмоқ, қўрқмоқ, ажабланмоқ, завқланмоқ, севинмоқ, суюнмоқ, ачинмоқ, чўчимоқ, қизиқмоқ, уялмоқ, афсусланмоқ, асабийлашмоқ, қувонмоқ, гердаймоқ, юмшамоқ, қимтинмоқ, қизармоқ, аччиқланмоқ, ранжимоқ, бўшашмоқ, мудрамоқ, ғазабланмоқ, хавотирланмоқ, зерикмоқ, шишинмоқ, таажжубланмоқ, ҳаяжонланмоқ, ўпкаламоқ, иккиланмоқ, ийманмоқ, совимоқ, ўкинмоқ, дадилланмоқ, жиддийлашмоқ, фиксинмоқ, ижирғанмоқ, сергакланмоқ, оғринмоқ, қайғурмоқ, уйқусирамоқ, талмовсирамоқ, тараддудланмоқ, маъюсланмоқ, овунмоқ, ирганмоқ, ташвишланмоқ, нафратланмоқ, ўксимоқ, довдирамоқ, гарангсирамоқ, жирканмоқ, гумонсирамоқ, шодланмоқ, хавфсирамоқ, безмоқ, зорланмоқ, ҳадиксирамоқ, мағрурланмоқ, гангимоқ, ҳомушланмоқ, кеккаймоқ, юпанмоқ, ҳайиқмоқ, тортинмоқ, дўғаймоқ, сиқилмоқ, тинчсизланмоқ, истиғноланмоқ, безовталанмоқ, тоқатсизланмоқ, хотиржамланмоқ, шавқланмоқ, бето-



қатланмоқ, мулойимлашмоқ, босинқирамоқ, таъсирлан-  
моқ, умидланмоқ, шиддатланмоқ, қизишмоқ, қониқмоқ,  
зирилламоқ, ғўдаймоқ, қонмоқ, ҳайратланмоқ, қийнал-  
моқ, қаноатланмоқ, тортинмоқ, чидамоқ, тинчланмоқ,  
алаҳсирамоқ, ҳаволанмоқ, эсанкирамоқ, телбаланмоқ,  
даҳшатланмоқ, орзиқмоқ, фахрланмоқ, каловланмоқ,  
тетикланмоқ, ғашланмоқ, сарғаймоқ, ғурурланмоқ, қув-  
намоқ, мароқланмоқ, куймоқ, эринмоқ, ҳавасланмоқ,  
қойинмоқ, куйинмоқ, чиранмоқ, соғинмоқ, бетинчлан-  
моқ, лаззатланмоқ, ганграмоқ, хавфланмоқ, тўлқинлан-  
моқ, роҳатланмоқ, қаҳрланмоқ, мириқмоқ каби психик  
интеграл семали ҳолат феълларида ифодаланган ҳо-  
латларнинг агеңси — шахс кишилиқ, ўзлик, сўроқ, жам-  
ловчи ва гумон олмошларида ҳам реаллашади. Шунга  
кўра олмошлар отлар билан мувофиқ бўлади, от ўрни-  
да келади. Айни вақтда олмошнинг от ўрнида келиши  
унинг типик лексик-семантик хусусиятларидан бўлиб,  
бу имконият гап конструкцияларида воқе бўлади<sup>17</sup>. Де-  
мак, агеңс функциясидаги шахснинг олмош орқали бе-  
рилиши ҳам нутқий факт саналади, коммуникацияда юз  
беради.

От ва олмош лексемалар шахс англатишига кўра  
ўзаро ўхшаш бўлса ҳам, аммо улар шахснинг реалла-  
шиш даражасига кўра ўзаро фарқ қилади. Аниғи, ол-  
мошларда ифода этилган шахс отлардагидан фарқли  
абстракт бўлади. Абстрактлик даражаси жамловчи ай-  
ниқса гумон олмошларида кучли бўладики, бу бевосита  
шу тип олмошларнинг семантик табиати билан, улар-  
нинг шундай ифодага узуал эғалиғи билан боғлиқдир.

Текширилаётган ҳолат феълларининг агеңсини ан-  
глатувчи олмошлар гапда синтактик реаллашган ва ре-  
аллашмаган бўлади. Синтактик қайд этилмаган олмош-  
ларнинг фикрий реаллиғи ҳолат феълли предикат се-  
мантикасидан, унинг гапда қандай формал-структур  
тузилишидан, қандай шахс-сон формантига эға бўли-  
шидан келиб чиқади. Шу жиҳатдан олмошлар синтак-  
тик реаллашишга тайёр турган имконият саналади.  
Қиёсланг: *У жимгина ўтирибди* (Альманах). *Зарари  
йўқ, тоза ивибсиз, Сафар ака* (А. Қодирий). *Колхоз-  
нинг қозунини ким пойлайди?* (С. Абдулла). *Гўдаклик  
чоғимда сенга ўргандим* (Ҳ. Олимжон). *Иссиқда, совуқ-  
да обдон пишган* (Ойбек). *Кейин қолган бари ўлди*  
(Алпомиш). *Ҳозир ўзи анча озган* (М. Исмоилий). *Бун-*

<sup>17</sup> Қаранг: Виноградов В. В. Русский язык. С. 17.

*дайлардан ҳамма нафратланади (М. Исмоилий). Бурчакда кимдир шумшайиб турарди (М. Исмоилий).*

Қолмоқ давомли интеграл семали ҳолат феълнинг агенсини реаллаштирувчи кишилик олмоши баъзан изоҳланмиш бўлиб, у умумлаштириш ифодали изоҳловчи билан келади. Синтактик конструкцияда олмош эллипсисга ҳам учраб, унинг изоҳловчиси агенс валентлигининг реализатори сифатида реаллашади. Масалан: *Биз, Сайфи иккимиз, ёлғиз қолдик (Ф. Мусажонов). Жўра билан иккимиз қолдик (Ҳ. Назир).*

Турмоқ ва ўтирмоқ давомли ҳолат феълларининг агенси шахс баъзан миқдор ва жамловчи сонларда ҳам ифодаланади: *Бўш залда фақат иккимиз турардик (О. Ёқубов). Иккови ҳам индамай ўтираверди (Лайли ва Мажнун).*

Ҳолат феълларининг агенси (шахс) субстантив бирикларда ҳам реаллашади. Нутқ процессида муайян сўз фақат доимий, узуал маъносида келмай, балки отлашган ҳолда ҳам келади. Гапда у от бажарадиган семантик-синтактик функцияда бўлади, предмет тушунчасини ифодалайди, конкретлашади. Шуниси характерлики, бу ҳолда субстантив сўз маъносида ҳам предмет, ҳам шу предметга хос муайян белги-хусусият, миқдор кабилар ифодаланади. Чунки отлашган сўзнинг денотатив маъноси (белги, миқдор кабилар) предмет денотатив маъносисиз, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда англашилмайди. Унда ифодаланган белги доимо муайян предмет билан алоқада бўлади. Бизнингча, шунга кўра бу предмет — унинг реализатори нутқда муайян сабабга (масалан, экономия принципига, бирикмани ихчамлаш кабиларга) кўра эркин тикланиш шарти билан туширилади<sup>18</sup>, эллипсисга учрайди. Чунки нутқда унинг қўланиши факультатив характерда бўлиб, доимо синтактик реаллашиши зарурий саналмайди. У тема компоненти сифатида мантиқан англашилиб туради. Аниғи, логик урғу олган бошқа сўз маъноси (одатда, унинг аниқловчи компоненти) уни (аниқланмишни) ҳам билдириш имконига эга бўлади. Шу сабабли унинг эксплицитлиги факультативдир. Демак, бу ҳолда гап конструкциясида муайян сўзнинг синтактик қайд этилмаслиги формал-статистик жиҳатдан, аммо семантик жиҳатдан у ҳамма вақт мавжуд бўлади. Бундай линг-

<sup>18</sup> *Қиёсланг:* Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. С. 37.

вистик «операция» нутқий факт сифатида баҳоланади, нутқий метонимия саналади.

Субстантив бирликларнинг предмет тушунчасини ифодалаши фақат семантик жиҳатдан бўлиб<sup>19</sup>, товуш материали уларнинг отдан бошқа туркумга оидлигини конкрет кўрсатиб туради. Демак, субстантивацияда отдан бошқа туркумдаги сўзнинг товуш (материал) плани эмас, мазмун плани асос бўлиб ҳисобланади. Албатта, бу фикрдан сўзнинг маъно томони бирламчи, товуш томони эса иккиламчи деган хулоса келиб чиқмайди. Сўзнинг товуш томони тингловчи нуқтаи назаридан ҳамма вақт бирламчи бўлиб, шундан келиб чиқувчи маъно томони эса иккиламчи ҳисобланади<sup>20</sup>.

Бизнингча, муайян сўзнинг нутқ процессида отлашиб келиши нутқ маҳсули сифатида табиий, айни вақтда доимий ҳодиса саналиши керак. Унинг доимийлиги тил (нутқ) эгаси бўлган жамиятнинг мавжудлигидан келиб чиқади. Жамиятнинг мавжудлиги эса тилнинг (нутқнинг) мавжудлигини, реаллигини кўрсатади. Нутқда эса бир грамматик категориядаги сўзнинг семантик қобилиятига кўра бошқа лексик-семантик туркумга ўтиб туриши (баъзан вақтинча, баъзан бутунлай, яъни кўчиши) диалектик процессдир.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳолат феъллари агенс актантининг субстантив бирликларда реаллашишида ҳам семантик-синтактик симметрия тўла сақланади. Чунки отлашган сўз маъносидаги шахс семантик жиҳатдан ҳолатнинг агенси бўлса, унинг реализатори ҳақли равишда синтактик жиҳатдан эга бўлади. Бу семантик-синтактик мувофиқликнинг асосини ташкил қилади.

*Утирмоқ, қолмоқ* давомли, *кўпаймоқ* ҳаракат натижаси, *ухламоқ* физиологик, *ранжимоқ, кўрқмоқ, куймоқ, ғазабланмоқ* каби психик интеграл семали ҳолат феълларининг агенси субстантив сифатда реаллашади. Бу ҳолда субстантив сўз шахсни кўпинча миқдорий ортиқ маъноси билан англатади. Маълумки, бунда агенсини ифода этувчи отлашган сифатлар узуал маъносини ҳам тўла сақлайди. Чунки агенс реализатори маъносида шахс ва унинг муайян белгиси ифодаланади. Қиёсланг: *Тараққийпарварлар ерга қараб ўтирдилар* (Ойбек). *Катталар уйда қолди* (Ўз. халқ эртак.). — *Почча,*

<sup>19</sup> Қаранг: Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. С. 243.

<sup>20</sup> Қиёсланг: Сўзловчи нуқтаи назаридан эса аксинча, яъни сўзловчида олдин муайян ғоя, тушунча пайдо бўлади, сўнг шу тушунча муайян товуш материалида реаллашади.

*Ҳусайн Бойқаро замонида ёмонлар кўпайган (Ойбек). Сепган сувлари етмагани учун пастдагилар ғазабланар (О. Ёқубов).*

*Турмоқ давомли, ўлмоқ биологик интеграл семали ҳолат феълларининг агенси (шахс) субстантив сонда реаллашади. Бу ҳолда у препозитив компонентига кўра конкретлашади. Масалан: Мана, ўн саккизга кирганлардан бири хаёлчан турибди (С. Аҳмад). Йигитларнинг бири уч кундан кейин ўлди (М. Исмоилий).*

*Қолмоқ давомли, ўлмоқ биологик интеграл семали ҳолат феълларининг агенси субстантив сифатдошда кузатилади. Ушбу атрибутив форма шахсни ажратиш, таъкидлаш маъноси билан ҳам ифода этади: Қариндошларидан кетадигани кетди, қоладигани қолди (А. Қаҳҳор). Улган ўлди, қолганга қийин (С. Аҳмад).*

Демак, субстантив сўз семемаларининг ҳам феъл семемаси билан ўзаро боғланиши «шахс» классемасига кўра юз беради.

Ўзбек тилидаги *турмоқ, ўтирмоқ, ётмоқ* давомли, *тинмоқ, қўнмоқ, тўхтамоқ, кўпаймоқ, камаймоқ* ҳаракат натижаси, *кўникмоқ* малака, *ўлмоқ, қаримоқ, чанқамоқ* биологик, *чарчамоқ, совқотмоқ, ҳоримоқ, тўймоқ, касалланмоқ, кўпикламоқ, ёмонламоқ, ҳолсизланмоқ, озмоқ, кўпирмоқ, ухламоқ, ориқламоқ, қутурмоқ, семирмоқ* физиологик, *чўчимоқ, эринмоқ, иккиланмоқ, мудрамоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг агенси функциясида жонлилар — қуш ва ҳайвон кузатилади. Ушбу ҳолат феъллари семантик имкониятига кўра ҳолатнинг агенси сифатида шахсдан бошқа жонлиларни ҳам талаб қилади. Чунки объектив борлиқда улар ҳам муайян ҳолатда бўлади, ҳолат феълларининг агенс актанти саналади. Аммо жонлиларнинг қайд этилган ҳолатларда бўлиш имконининг шахсга нисбатан сифат ва миқдор жиҳатдан фарқланиши, чегараланиши мантиқийдир. Бу, бизнингча, шахснинг турлича ҳолатда бўла олиш имконига тўла эгалигидан, шахснинг ҳар қандай ҳолатни бажариши унинг ақлий қобилияти томонидан бошқарилишига кўра юз беради.

Назарда тутилган гап конструкциялари сўз семемаларининг «қуш» ва «ҳайвон» классемаларига кўра боғланишидан тузилади. Масалан: *Айиқ қочмасдан бемалол турарди (Ғ. Жаҳонгиров). Тинди шохчадаги қушча ҳам бийрон (А. Орипов). Оққушча одамларга кўникди (Шуҳрат). Уришқоқ қўчқор қариган эди (О. Мухторов). От ҳам чарчади (Н. Норматов). Ҳўтик сувдан чўчиб, тисланиб туриб олди (Ҳ. Назир).* Демак, «давомли»,

«ҳаракат натижаси», «малака», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг жонлиларда реаллашган агеенси айни вақтда объектлиги билан характерланади.

Ўзбек тилидаги *турмоқ*, *қолмоқ* давомли, *қоронғилашмоқ*, *ёруғлашмоқ*, *ёришмоқ*, *равшанлашмоқ*, *кўпаймоқ*, *камаймоқ*, *тўлмоқ*, *совимоқ*, *исимоқ*, *нурамоқ*, *битмоқ* ҳаракат натижаси, *қўнқаймоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларининг агеенс актанти қурилма бўлади. Ушбу ҳолат феъллари агеенс актантининг қурилма билан боғланиши ҳам мантиқийдир.

Чунки қурилма ҳам қайд этилган ҳолатларда бўлиши билан ажралиб туради, оптик таъсир қилади. Шунга кўра улар феъл маъноларидаги ҳолатнинг агеенс саналади. Аммо қурилмаларнинг давомий, ҳаракат натижаси, образли каби турлича ҳолатларда бўлиши, албатта, жонлиларга нисбатан пассив, чегаралангандир. Айни вақтда бу тип актантлар ҳолати шахс ва бошқа жонлилар давомий ҳолатига нисбатан анча чўзиқлиги, «абადий»лиги билан ўзига хосдир. Бу уларнинг жонсиз предмет, қурилма эканлигидан, бевосита, ўзича жонлилар каби ўзгариш, бошқа кўриниш, ҳолат ёки ҳаракатга ўтиш қобилиятига эга эмаслигидан келиб чиқади.

Шуни айтиш керакки, ҳолат феъллари агеенс актантининг қурилма ёки шу каби предметлар бўлиши аслида уларнинг феъл маъноларида биринчи даражали агеенс бўлган шахс ва бошқа жонлиларнинг турлича давомий, ҳаракат натижаси, образли каби ҳолатлари билан қиёсланиши, ўхшашлиги, муайян умумийликка эгаллиги асосида юз беради. Улар (предметлар) ҳам ҳолат феълларининг семантик структурасига киради, уларнинг иккинчи даражали агеенслари саналади. Демак, бу типда ҳам сўзловчи семантик қонуниятга асосланган ҳолда шахс ва бошқа жонлилар каби турлича ҳолатда бўла олиш имконидаги ва шу жиҳати билан шахсга, жонлиларга ўхшаш нарсаларни «қидириб» топади, муайян ҳолатнинг уларга ҳам хос эканлигини аниқлайди. Шунга кўра коммуникантлар нутқ процессида ҳолатнинг агеенс функциясида қурилма кабилардан ҳам эркин фойдаланади. Улар қурилмаларнинг муайян ҳолатда бўлиш имконидан келиб чиқиб, нутқда уларни феъл маъносидаги ҳолатни «юзага келтирувчи» — агеенс сифатида қайд этади. Шу сабабли гап конструкциялари семантикасининг таъсири ортади. Бундай гаплар ўзига хослиги билан ажралиб туради. Масалан: *... қасрлар тургандир қатор* (А. Орипов). *Шаҳримизда*

янги уйлар кўпайди (Тош. оқшоми). Уй қоронғуланди (А. Қодирий). Хужра ёнбошида кичкинагина ўчоқбоши қўнқайган (Ҳ. Гулом). Демак, гап конструкцияларида сўзларнинг предикатив бирикмани тузуви «қурилма» классемасига кўра содир бўлади.

Хуллас, «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг қурилмада кузатилган агеенси объектдир.

Ўзбек тилидаги турмоқ, қолмоқ давомли, қораймоқ, қуюқлашмоқ, қалинлашмоқ, оғирлашмоқ, тўймоқ, қонмоқ, қопламоқ, зарарланмоқ ҳаракат натижаси, товланмоқ, қапишмоқ, мудрамоқ, кеккаймоқ, кўз-кўзламоқ, шалпаймоқ образли, гулламоқ, қуримоқ, сўлмоқ, сарғаймоқ, кўкармоқ, қизармоқ, бўртмоқ, сувсамоқ, чиримоқ, сўлинқирамоқ, қовжирамоқ биологик интеграл семали ҳолат феълларининг агеенси функциясида ўсимликнинг келиши ҳам мантиқийдир. Чунки ушбу ҳолатларнинг объективлиги, реаллиги бевосита ўсимликка кўра ҳам юз беради. Ўсимликлар ҳам муайян ҳолатда бўлиш имкони билан таъсир қилиш кучига эгадир. Бу тип семантик актантлар синтактик конструкцияларда кўпинча муайян ҳолатнинг объекти, баъзан фақат агеенси сифатида ажралиб туради, ҳолат юзага келган объект бошқа бўлади. Шунга кўра қопламоқ ва кўз-кўзламоқ ҳолат феъллари гапда объект валентлиги билан реаллашади. Предикатив бирикма «ўсимлик» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Бир дарахт турарди йўл чеккасида* (Зулфия). *Ҳовузнинг ичини... супурги, сас-сиқкапа, тўзғонмия қоплаган* (А. Қаҳҳор). ... *паркларда, боғларда атир гуллар ранглар нафосатини кўз-кўзлайди* (М. Исмоилий). *Хазон бўлиб, боғда гуллар сўлибди* (Ф. Йўлдош). Демак, «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеенси объект, баъзан фақат агеенс бўлган ўсимликда реаллашади.

Ўзбек тилидаги қолмоқ давомли, тўқнашмоқ, қотмоқ ҳаракат натижаси, ёнмоқ, нурланмоқ, оловланмоқ, алангаланмоқ, дўрдаймоқ, сўлмоқ, ёришмоқ, қовушмоқ, шалвирамоқ, йилтирамоқ, пишмоқ, тормозланмоқ, қақрамоқ, тўлқинланмоқ, қаппаймоқ образли, қизармоқ, оқармоқ, қораймоқ, шишмоқ, қавармоқ, оғримоқ, қамашмоқ, олаймоқ, толмоқ, диккаймоқ, жимирлашмоқ, зирқирамоқ, қизимоқ, қонталашмоқ, қонланмоқ, кенгаймоқ, уюлмоқ, тинмоқ, бўзармоқ, қуруқшамоқ, шилпиқланмоқ, жунжикмоқ, киртаймоқ, хираланмоқ, оғирлашмоқ, заифлашмоқ, нурсизланмоқ, чарчамоқ, ачишмоқ,

туманлашмоқ, намиқмоқ, пўрсилламоқ, кўжармоқ, лўқилламоқ, толиқмоқ, ҳурпаймоқ, тундлашмоқ, буришмоқ, бўшашмоқ, синиқмоқ, чақчаймоқ, сарғаймоқ, салқимоқ, кўпчимоқ, ғилтилламоқ, бўртмоқ, катталашмоқ, қурушмоқ, терчирамоқ, қонсизланмоқ, жуфтланмоқ, исимоқ, мажолсизланмоқ, ўчмоқ, қақшамоқ, сўлжаймоқ, ўчинқирамоқ, равшанлашмоқ, зинғилламоқ, жиддийлашмоқ, юпқалашмоқ, кўпикламоқ, букраймоқ, букчаймоқ, тўлишмоқ, қалинлашмоқ, терламоқ, шишинқирамоқ, увушмоқ, кичраймоқ, яллиғламоқ, жонсизланмоқ, тузалмоқ, маймашмоқ, қадоқланмоқ, таранглашмоқ, кирламоқ, бужмаймоқ, гувилламоқ, сирқирамоқ, совимоқ, кўпирмоқ, тиришмоқ, гезармоқ, қуримоқ, қовжирамоқ, захиллашмоқ, унниқмоқ, ғилайлашмоқ, музламоқ, туташмоқ, пишиқмоқ, тиниқмоқ, тортишмоқ, тўймоқ, қуюқлашмоқ, совқотмоқ, пахмаймоқ, яхламоқ, чангакланмоқ, ўткирлашмоқ, елимлашмоқ, сузилмоқ, гангимоқ, ганграмоқ, шанғилламоқ физиологик интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг агенси киши органларида кузатилади. Агенс объект характерида бўлади. Гап конструкцияси «орган» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Шунда кўзлар тўқнашди* (М. Исмоилий). *Бу кулимсирашда унинг кўм-кўк кўзлари нурланди* (Ш. Тошматов). *Кўзлар ўтдай ёнган* (Ғ. Ғулом). *Қовоқлари шишган, юзлари бўртган* (А. Қодирий). *Кўп юрсам толарди тиззам, оёғим* (Сов. Ўзбекистони). *Шоирнинг боши лўқиллаб, ...* (С. Юнусов).

Поэтик нутқ — шеърят ўзига хос қонуниятларга эгадир. Шеърый талабда, шеърый бирликлар муносаба-тида, яъни улар орасидаги формал-структур мувофиқлик, семантик алоқадорликнинг ўзига хос йўсинда воқе бўлишида ҳеч қандай сунъийлик йўқ. Аксинча, бу табиийлиги, шеърятга хослиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан А. Ориповнинг қуйидаги шеърый мисраларида агенснинг (киши органининг) реаллашиши оригиналлиги, ўзига хослиги билан диққатни жалб қилади:

*Ерда қолган, о, таним маним.  
Ўзбекистон, Ватаним маним!*

Қолмоқ давомли ҳолат феълининг агенси реаллашган таним сўз формаси контекстуал жойлашишига кўра тобе компоненти (аниқловчи)нинг позициясини эгаллаган. Аниқроғи, шеърый қофиялар талабига кўра инверсия юз берган. Гап шундаки, бу синтактик конструкцияда агенсни ифода этувчи сўзнинг тобе компоненти

қаратқич келишигида қўлланишдан чекиниб, у агенсни реаллаштирувчи сўз билан формал жиҳатдан бир хил бўлиб олган. Фонетик дифференциация фақат сўзларнинг биринчи товушларида (-т-м) кузатилади. Бошқача айтганда, агенс реализаторини шакллантирган *-им* форманти тобе компонент таркибида ҳам қайд этилган, аффиксал такрор юз берган. Бу формал адекватлик семантик умумийлиги билан ҳам характерланади, яъни бирикма компонентларининг ҳар иккиси ҳам тегишлилик ифодалайди. Бинобарин, улар шу мазмун планига қос ифода (товуш) планига ҳам эга бўлади. Шуниси муҳимки, тобе компонентдаги *-им* форманти семантик универсалликка эга. Айтмоқчимизки, унинг эгалик маъноси сақлангани, асосий бўлгани ҳолда айни вақтда унинг формантининг функциясида реаллашади. *-Им* аффикси контекстуал *-нинг* форманти билан синтактик синонимни ҳосил қилади. Буларнинг синонимик муносабати мазмун планига кўра тасдиқланади. Эгалик формантининг нутқда қаратқич келишиги функциясида реаллашиши унинг потенциал имконияти бўлиб, бу имкониятнинг юзага чиқиши окказионал жиҳатдандир.

Шуниси ҳам муҳимки, аффиксал такрор ғализликни, сунъийликни эмас, аксинча, табиийликни, шеърятдаги «гўзаллик қонунига» монандликни, экспрессивликни, қатъийликни, таъкидлашни, конкрет тегишлиликни юзага келтирган, яқинлик, муҳаббат, ҳурмат каби коннотатив маънога ҳам эга бўлган.

Бизнингча, содда бирикма компонентлари типик синтактик позицияда қўлланиб, доимий товуш қиёфасини сақлаганда, актив ижобий коннотация кучсизланган, анча камайган бўларди. Аниги, бирикма компонентларининг қаратқич-қаралмиш (менинг таним) кўринишида асосан индивидуал тегишлилик тушунчаси англашилади. *Таним маним* формали синтактик конструкцияда информация ҳам, коннотация ҳам етакчилиги, реаллиги билан ажралиб туради. Коннотатив маънонинг ҳам асосийлиги шеърдаги кейинги мисраларда ҳам тасдиқланади. Демак, сўз бирикмасида иштирок этган агенс валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг бундай формал-позицион ўзгариши поэтик услубга хослиги, нутқий экспрессивликни ҳосил қилиши билан диққатга сазовордир.

Хуллас, «давомли», «ҳаракат натижаси», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси объект характеридаги инсон органларидир.

Ўзбек тилидаги қолмоқ давомли, тинмоқ, камаймоқ,



кўпаймоқ, тиниқлашмоқ, қуримоқ, тўлмоқ, тугамоқ, исимоқ, яхламоқ, музламоқ, илимоқ, совимоқ, сарғаймоқ ҳаракат натижаси, товланмоқ, жилваланмоқ, мўлтилламоқ, ҳалқаланмоқ, симобланмоқ образли интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг агеңси суюқликда реаллашади. Предикатив бирикма «суюқлик» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Унинг кўзлари да аччиқ ёш қолди* (Г. Нуруллаева). *Дарё суви камайган* (М. Осим). *Сув тиниқлашди* («Фан ва турмуш»). *Сув яхлади* (Саодат). . . *кўзида ёш ҳалқаланди* (Ў. Ҳошимов). Демак, «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси объект характеридаги суюқликдир.

*Турмоқ, қолмоқ давомли, эскирмоқ, сарғаймоқ, тўлмоқ, зангламоқ, кўпаймоқ, бўшамоқ, катталашмоқ, оғирлашмоқ, совимоқ, камаймоқ, қизимоқ, майишмоқ, қораймоқ* ҳаракат натижаси, *қаппаймоқ, товланмоқ, шалпаймоқ, шалвирамоқ, гулламоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси буюм бўлади. Сўз семемалари учун классема функциясини «буюм» семаси ўтайди. Масалан: *Ҳовуз бўйида кресло турибди* (У. Назаров). *Кийимлари эскирган* (М. Осим). *Қумғон оловдан қорайиб кетган* (Ўз. халқ эртак). *Кўйлаги қуёшда чамандек товланар эди* (Ойбек). *Дами чиқиб кетган копток шалпайди* (Ғунча). *Ерда чамандек гуллаган пак гиламлар* (Ойбек). Демак, «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси объект характеридаги буюмдир.

Ўзбек тилидаги *турмоқ давомли, тўхтамоқ, эскирмоқ, тўлмоқ, яқинлашмоқ, кўпаймоқ, камаймоқ, тўқнашмоқ* ҳаракат натижаси интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси транспорт воситаси бўлади. Ған конструкцияси «машина» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Мактабнинг олдида автомашина турибди* (Н. Фозилов). *Газик тўхтади* (С. Аҳмад). *Посёлкада автомобиллар кўпайган* (Тош. оқшоми). *Автомашиналар йўёқасида тўқнашди* (Тош. ҳақиқати).

*Қолмоқ давомли, узунлашмоқ* ҳаракат натижаси интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси позициясида кўланка маъноли сўз келади. «Кўланка» семаси классема характериға эгадир. Масалан: *Энди ёнбағирларда гунафша ранг соялар қолганди* (С. Аҳмад). *Арчаларнинг сояси узунлашган* (О. Ёқубов). Демак, «давомли» ва «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси объект характеридаги транспорт воситаси ва кўланкадир.

*Учмоқ, тинмоқ ҳаракат натижаси, пасаймоқ. мулоимлашмоқ, майинлашмоқ, кучаймоқ, хиралашмоқ* ҳаракат ва *ўртамоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг агеенси объект, баъзан фақат агенс бўлган овоздир. Предикатив қўшилма компонентлари семеларининг ўзаро боғланиши «овоз» классемасига кўра юз беради. Масалан: *Қраннинг овози ўчди* (С. Аҳмад). *Қаргаларнинг уни ўчди* (У. Ҳошимов). *Унинг товуши пасайди* (А. Мухтор). *Элликбошининг товуши бирдан мулоимлашди* (Ойбек). *Иигитнинг товуши алланечук хиралашиб қолди* (Ш. Холмирзаев). *Қалбимни ўртади аллақандай сас* (А. Орипов). *Тинмоқ* ҳолат феълининг агеенси (овоз) кўплик+эгалик формантли отда ҳам реаллашади. От муайян сўз формасида бўлишига кўра овозни миқдорий ортиқ ва тегишлилик маъноси билан англатади. Масалан: *Кўрада хизматкорларнинг ...товушлари тинди* (Ойбек). *Арчазор атрофида қушларнинг сеҳрли нағмалари тинган* (Н. Норматов).

Шуниси характерлики, юқорида қайд этилган гап конструкциясида *тинмоқ* феълининг агеенсини англатувчи сўздаги эгалик форманти доимий семантик функциясида қатнашса, кўплик форманти типик семантик функциясидан «чекинади», яъни *-лар* форманти окказионал маънони кучайтириш, таъсирчанликни ошириш, экспрессивликни қайд этиш — ижобий модал муносабат ҳосил қилиш каби маъно билан ҳам реаллашади. Айни вақтда кўплик формантидаги бундай коннотация эгалик форманти билан янада мустаҳкамланади. Аниқроғи, кўплик формантидаги коннотатив маъно эгалик формантига ҳам «юқади», натижада маъно кучайиши яна ҳам ортади. Бизнингча, кўплик формантининг нутқий экспрессивликни ҳосил қилиши унинг семантикасида мавжуд потенциал имкониятдир. Бу имконият ўзига қулай нутқий шароитда, муайян қуршовда активлашади. Шу сабабли кўплик формантининг нутқда нотипик семантик функцияда ҳам қатнашиши мантиқийлиги, «табиийлиги» билан характерланади. Шунингдек, эгалик формантининг нутқий маънони кучайтириш функцияси унинг унли фонема табиатидан, унлиларнинг эса чўзиқ талаффуз қилиш қобилиятидан келиб чиқади. Шу каби фактларга кўра муайян фикрни ифода этиш жараёнида реаллашувчи нутқ бирликлари, айниқса, сўз формаси тил бирликларидан, асосан лексема типидakilардан семантик универсаллиги, бойлиги, бинобарин, тил бирликларида потенция сифатида мавжуд семантик қобилияти фикр алмашиш жараёнида тўла, кенг планда юзага

*кўпаймоқ, тиниқлашмоқ, қуримоқ, тўлмоқ, тугамо, исимоқ, яхламоқ, музламоқ, илимоқ, совимоқ, сарғаймоқ* ҳаракат натижаси, *товланмоқ, жилваланмоқ, мўл тилламоқ, ҳалқаланмоқ, симобланмоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг ағенси суюқликда реаллашади. Предикатив бирикма «суюқлик классемасига кўра тузилади. Масалан: *Унинг кўзлари да аччиқ ёш қолди* (Г. Нуруллаева). *Дарё суви камайган* (М. Осим). *Сув тиниқлашди* («Фан ва турмуш»). *Сув яхлади* (Саодат). . . *кўзида ёш ҳалқаланди* (Ҳ. Ҳасимов). Демак, «давомли», «ҳаракат натижаси» в «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси объект характеридаги суюқликдир.

*Турмоқ, қолмоқ давомли, эскирмоқ, сарғаймоқ, тўлмоқ, зангламоқ, кўпаймоқ, бўшамоқ, катталашмоқ, оғирлашмоқ, совимоқ, камаймоқ, қизимоқ, майишмоқ, қораймоқ* ҳаракат натижаси, *қаппаймоқ, товланмоқ, шалпаймоқ, шалвирамоқ, гулламоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси буюм бўлади. Сў семемалари учун классема функциясини «буюм» семаси ўтайди. Масалан: *Ҳовуз бўйида кресло турибди* (У. Назаров). *Қийимлари эскирган* (М. Осим). *Қумғо оловдан қорайиб кетган* (Ўз. халқ эртақ). *Кўйлаги қуёшда чамандек товланар эди* (Ойбек). *Дами чиқиб кетган копток шалпайди* (Ғунча). *Ерда чамандек гуллага ипак гиламлар* (Ойбек). Демак, «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси объект характеридаги буюмдир.

Ўзбек тилидаги *турмоқ давомли, тўхтамоқ, эскирмоқ, тўлмоқ, яқинлашмоқ, кўпаймоқ, камаймоқ, тўқнашмоқ* ҳаракат натижаси интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси транспорт воситаси бўлади. Ҳан конструкторияси «машина» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Мактабнинг олдида автомашина турибди* (Н. Фазиллов). *Газик тўхтади* (С. Аҳмад). *Посёлкада автомобиллар кўпайган* (Тош. оқшоми). *Автомашиналар йўл ёқасида тўқнашди* (Тош. ҳақиқати).

*Қолмоқ давомли, узунлашмоқ* ҳаракат натижаси интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси позициясида кўланка маъноли сўз келади. «Кўланка» семаси классема характериға эгадир. Масалан: *Энди ёнбағирларда гунафша ранг соялар қолганди* (С. Аҳмад). *Арчаларнинг сояси узунлашган* (О. Ёқубов). Демак, «давомли» ва «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси объект характеридаги транспорт воситаси ва кўланкадир.

Учмоқ, тинмоқ ҳаракат натижаси, пасаймоқ, муло-  
йимлашмоқ, майинлашмоқ, кучаймоқ, хиралашмоқ ҳа-  
ракат ва ўртамоқ психик интеграл семали ҳолат феъл-  
ларининг агеңси объект, баъзан фақат агеңс бўлган  
овоздир. Предикатив қўшилма компонентлари семема-  
ларининг ўзаро боғланиши «овоз» классемасига кўра  
юз беради. Масалан: *Краннинг овози ўчди* (С. Аҳмад).  
*Қарғаларнинг уни ўчди* (У. Ҳошимов). *Унинг товуши*  
*пасайди* (А. Мухтор). *Элликбошининг товуши бирдан*  
*мулоиймлашди* (Ойбек). *Йигитнинг товуши алланечук*  
*хиралашиб қолди* (Ш. Холмирзаев). *Қалбимни ўртади*  
*аллақандай сас* (А. Орипов). *Тинмоқ* ҳолат феълнинг  
агеңси (овоз) кўплик+эгалик формантли отда ҳам ре-  
аллашади. От муайян сўз формасида бўлишига кўра  
овозни миқдорий ортиқ ва тегишлилик маъноси билан  
англатади. Масалан: *Қўрада хизматкорларнинг ...то-*  
*вушлари тинди* (Ойбек). *Арчазор атрофида қушларнинг*  
*сеҳрли нағмалари тинган* (Н. Норматов).

Шуниси характерлики, юқорида қайд этилган гап  
конструкциясида *тинмоқ* феълнинг агеңсини англатувчи  
сўздаги эгалик форманти доимий семантик функциясида  
қатнашса, кўплик форманти типик семантик функцияси-  
дан «чекинади», яъни *-лар* форманти окказионал маъ-  
нони кучайтириш, таъсирчанликни ошириш, экспрессив-  
ликни қайд этиш — ижобий модал муносабат ҳосил қи-  
лиш каби маъно билан ҳам реаллашади. Айни вақтда  
кўплик формантидаги бундай коннотация эгалик фор-  
манти билан янада мустаҳкамланади. Аниқроғи, кўп-  
лик формантидаги коннотатив маъно эгалик форманти-  
га ҳам «юқади», натижада маъно кучайиши яна ҳам  
ортади. Бизнингча, кўплик формантининг нутқий экс-  
прессивликни ҳосил қилиши унинг семантикасида мав-  
жуд потенциал имкониятдир. Бу имконият ўзига қулай  
нутқий шароитда, муайян қуршовда активлашади. Шу  
сабабли кўплик формантининг нутқда нотипик семан-  
тик функцияда ҳам қатнашиши мантиқийлиги, «табиий-  
лиги» билан характерланади. Шунингдек, эгалик фор-  
мантининг нутқий маънони кучайтириш функцияси  
унинг унли фонема табиатидан, унлиларнинг эса чўзиқ  
талаффуз қилиш қобилиятидан келиб чиқади. Шу каби  
фактларга кўра муайян фикрни ифода этиш жараёнида  
реаллашувчи нутқ бирликлари, айниқса, сўз формаси  
тил бирликларидан, асосан лексема типидегилардан се-  
мантик универсаллиги, бойлиги, бинобарин, тил бирлик-  
ларида потенция сифатида мавжуд семантик қобилият-  
ни фикр алмашиш жараёнида тўла, кенг планда юзага

чиқариш кучига эгалиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан тилдан «озиқ олувчи» нутқнинг реаллиги аслида тилнинг мавжудлиги, ҳаётийлиги — тил ва нутқ диалектик муносабатининг тасдиғидир.

*Пасаймоқ* ҳаракатнинг ҳолати феълидаги ҳолатнинг агенси (овоз) баъзан субстантив тақлидий сўзда ҳам реаллашади: *Тўтиқиз юрагидаги дукур пасайган* (М. Исмоилий). Демак, «ҳаракат натижаси», «ҳаракат» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси объект ва фақат агенс характерида бўлиб, у (овоз) баъзан субстантив сўзда ҳам ифодаланади.

*Тинмоқ, тўхтамоқ, тинчимоқ* ҳаракат натижаси, *пасаймоқ, кучаймоқ, майинлашмоқ, бўшашмоқ* ҳаракатнинг ҳолати феълларидаги муайян ҳолатнинг агенси ҳаво оқими бўлиди. Предикатив бирикма компонентлари «ҳаво оқими» классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Кейин тўсатдан шамол тинди* (У. Ҳошимов). *Кун бўйи эсан шамол кечга бориб тўхтади* (Сов. Ўзбекистони). *Кечаги изғирин пасайган* (О. Ёқубов). *Шамол кучайиб, булутлар тарқаган* (О. Ёқубов). Демак, ҳаракат натижаси ва ҳаракатнинг ҳолати феълларининг агенси (ҳаво оқими) объект ҳисобланади.

*Қалинлашмоқ, тинмоқ, катталашмоқ, туташмоқ, тўхтамоқ, кўпаймоқ, қопламоқ* ҳаракат натижаси, *зўраймоқ, кучаймоқ, сустлашмоқ* ҳаракатнинг ҳолати феълларининг агенс актанти ёғин бўлиб, у асосан объектлиги, баъзан объект эмаслиги (фақат субъектлиги) билан характерланади. Предикатив бирикма «ёғин» классемасига кўра тузилади. Масалан: *... томларда қор анча қалинлашган* (Ойбек). *Емғир кечаси тинибди* (У. Ҳошимов). *Йўллари юпқагина қор қоплаган* (А. Мухтор). *Емғир зўрайди* (Н. Норматов). *Емғир сустлашиб, майда зарраларга айланди* (У. Назаров).

*Тўхтамоқ, тугамоқ, битмоқ* ҳаракат натижаси, *оғирлашмоқ, бўшашмоқ, қизимоқ, секинлашмоқ, кўпаймоқ, камаймоқ, кучаймоқ, енгиллашмоқ* ҳаракатнинг ҳолати феълларининг агенс актанти ҳаракат билан боғланади. Бу ҳолда ҳаракат ўз манбаига кўра шахс, орган ва суюқлик кабиларнинг жараёни сифатида кузатилади. Айни вақтда ҳолатнинг объекти ҳам ушбу логик субъектларнинг ўзи — уларнинг ҳаракати бўлади. Гап тузилишида «ҳаракат» семаси классема функциясини ўтайди. Масалан: *Уйин тўхтади* (С. Юнусов). *Тун қорайиб, юриш оғирлашди* (Ҳ. Ғулом). *Йўлда қатнов яна ҳам кучайди* (Ҳ. Ғулом).

*Емонлашмоқ* ҳаракат натижаси, *оғирлашмоқ* ҳара-

катнинг ҳолати феълларининг агенси позициясида турмуш маъноли сўз келади. Предикатив синтагма «турмуш» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Ҳаётимиз ёмонлашди* (Ўз. халқ эртак). *Аям ўлгандан кейин аҳволимиз яна оғирлашди* (Ойбек).

Ўзбек тилидаги *булутланмоқ*, *қоронғилашмоқ*, *қораймоқ*, *ёришмоқ*, *тўлмоқ*, *мовийлашмоқ*, *қизармоқ*, *хиралашмоқ*, *оқармоқ* ҳаракат натижаси, *хўмраймоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларининг объект характеридаги агенси ҳаво қатламидир. Гап конструкцияси «ҳаво қатлами» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Бу пайтда осмон булутланган* (Н. Норматов). *Осмон қорайди* (Альманах). *Осмон булутлардан хиралашди* (Альманах). *Осмон қора, хўмрайган* (Ойбек).

*Сўнмоқ*, *хираланмоқ*, *кўпаймоқ*, *қизармоқ*, *ёруғлашмоқ*, *тўлмоқ*, *камаймоқ*, *ёрқинлашмоқ*, *сийраклашмоқ*, *ёришмоқ*, *қораймоқ*, *равшанлашмоқ*, *ботмоқ* ҳаракат натижаси, *чарақламоқ*, *порламоқ*, *милтирамоқ*, *ёнмоқ*, *жилмаймоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларининг объект бўлган агенси сифатида планета кузатилади. Предикатив бирикма семемалари учун классема функциясини «планета» семаси ўтайди. Масалан: *Юлдузлар мудраб-мудраб охири сўнди* (Ҳ. Ҳошимов). *Кўкда юлдузлар сийраклашди* (Ҳ. Фулом). *Офтоб яна ёришди* (А. Қаҳҳор). *Офтоб чарақлайди* (С. Аҳмад). *Булутлар орасидан ой жилмайди* (Ғайратий).

*Қотмоқ*, *қораймоқ*, *музламоқ*, *оқармоқ*, *қатқалоқланмоқ*, *қизимоқ*, *юшмамоқ*, *қуримоқ*, *бўшашимоқ* ҳаракат натижаси, *кўпчимоқ*, *қавармоқ*, *етилмоқ*, *қақрамоқ* образли интеграл семали ҳолат феъллари маъносидаги ҳолатда тупроқ қатлами иштирок этади. Агенс объект саналади. Предикатив бирикма «тупроқ» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Ер тақатақ қотган* (Мирмуҳсин). *Ер оқарди* (О. Матчон). *Қор, музлар эриб, ер ҳамирдек кўпчиган* (Мирмуҳсин). *Ерлар етилиб, деҳқончилик учун қулай вазият туғилди* (Сов. Ўзбекистони).

Ҳаракат натижаси бўлган *катталашмоқ*, *камаймоқ*, *қизимоқ*, *кўпаймоқ*, *ўчмоқ*, *қораймоқ*, *ёпишмоқ*, *қуюқлашмоқ*, *музламоқ*, *сийраклашмоқ*, *қалинлашмоқ*, *йўқолмоқ* ва *қопламоқ*, образли *жилоланмоқ* ҳолат феълларининг агенс актанти модда бўлади. Агенс объект, баъзан фақат агенс ҳисобланади. Предикатив синтагма семемалари «модда» классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Осмонда булутлар кўпайди* (Тош. оқшоми). *Булутлар қорайди* (Альманах). *Осмонни қоп-қора булутлар қоплаган* (Ф. Мусажонов). *Қум қизиди* (Тош.

оқшоми). *Машинага лой ёпишган* (Фан ва турмуш). *Ундан чапроқда эса Гўри Амир минораларининг тилларанг бўёқлари жилоланарди* (О. Еқубов).

Ҳаракат натижаси бўлган *совимоқ, исимоқ, қизимоқ*, образли *ёнмоқ* ва *юшмамоқ* ҳолат феълларининг агенс позициясида ҳарорат маъноли сўз келади. Агенс объект бўлади. Предикатив бирикма компонентлари «ҳарорат» классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Ҳаво совиди* (Тош. оқшоми). *Ҳаво ҳали исимаган бўлса ҳам, хомсемиз хоким... елпишишга тушди* (М. Исмоилий). *Кундан-кун ҳаво қизиди* (Сов. Ўзбекистони). *Ҳаво иссиқдан ёнади* (Ойбек).

Ҳаракат натижаси бўлган *яхламоқ, музламоқ, катта-лашмоқ*, биологик *пишмоқ, етилмоқ, сўлмоқ, чиримоқ, сарғаймоқ* ва *қизармоқ* ҳолат феълларининг агенс объект характеридаги мевадир. Гап конструктив бириклари «мева» классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Қаттиқ совуқдан қондаги бодринг, сабзи яхлабди* (Ўз. халқ эртак.). *Эртаги узум фарқ пишган эди* (С. Юнусов). *Бир йили Афандининг бодринги жуда эрта етилди* (Латифалар). *Ёнғоқлар сарғайиб, маймунжонлар қизариб қолди* (Ҳ. Назир).

Ҳаракат натижаси бўлган *пишмоқ, қизармоқ, қуюқлашмоқ, кўкармоқ, оғирлашмоқ, тугамоқ* ҳолат феълларининг агенс таом (емиш), *исимоқ, совимоқ* ҳолат феълларининг агенс ҳаво бўлади. Агенс объект сифатида реаллашади. Сўз семемаларининг семантик синтагма тузуви «таом (емиш)» ва «ҳаво» классемаларига кўра юз беради. Масалан: *Қизлар, овқат пишди* (У. Ҳошимов). *Мошхўрда қуюқлашди* (Ўз. халқ эртак.). *Бугун эрталабдан кун ҳам исиди* (Ҳ. Фулом). *Кун совиди* (Сов. Ўзбекистони).

Ҳаракат натижаси бўлган *сўнмоқ, ёруғлашмоқ, разшанлашмоқ* ва *ўчмоқ* ҳолат феълларининг агенс объект характеридаги аланга ва ёритқич бўлади. Масалан: *...печкадаги ўт сўнган* (А. Қаҳҳор). *Чироқ бир лип этиб сўнди* (С. Аҳмад). *Кўчадаги чироқлар бирданига ўчди* (У. Ҳошимов). *Залдаги катта қандил ўчган* (У. Ҳошимов). Демак, сўз семемаларининг боғланиши учун «аланга» ва «ёритқич» семалари классема функциясини бажарган.

*Қизимоқ* ҳаракатнинг ҳолати феълнинг агенс позициясида тантана маъноли сўз келади. Агенс объект саналади. Предикатив бирикма учун классема функциясини «тантана» семаси ўтайди: *Улар кирганларида базм жуда қизиган эди* (Ойбек).

Образли интеграл семали *яшнамоқ, товланмоқ, гавдаланмоқ, гулламоқ, ҳувилламоқ, пўрсилламоқ* ҳолат феълларининг объект характеридаги ағенси сифатида сатҳ (ўрин-жой) келади. Гап конструктив бирликларни «сатҳ» классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Қрим яшнаган эди* (Ш. Тошматов). *Атрофда водийлар товланар ҳал-ҳал* (А. Орипов). *Адирлар гуллади, гуллади диёр* (Ғайратий). *Кўчалар алланечук ҳувиллаган* (П. Қодиров).

Образли *жилмаймоқ, майинлашмоқ* ва *юшамоқ* ҳолат феълларининг ағенси объект характеридаги борлиқ бўлади. Предикатив бирикма «борлиқ» классемасига кўра тузилади: *Олам бепарво гўдакдай жилмайди жим* (А. Орипов). *Тунов кунги бўрон ва изғиринлардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган, ... майинлашган* (О. Еқубов).

Образли *ястанмоқ, гулламоқ* ҳолат феълларининг ағенси позициясида *фасл, жилваланмоқ, ёнмоқ* ҳолат феълларининг ағенси позициясида *ёғду, қуримоқ* феълларининг ағенси позициясида *куч-қувват, бўзармоқ* феълларининг ағенси позициясида *тонг, сўнмоқ* феълларининг ағенси позициясида *жаҳл (нафрат) маъноли сўзлар* келади. Ағенси актанти объект бўлади. Предикатив бирикма компонентларининг ўзаро семантик алоқаси «фасл», «ёғду», «куч-қувват», «тонг» ва «жаҳл» классемаларига кўра юз беради. Масалан: *Кимнингдир кўнглида баҳор гуллади* (У. Ҳошимов). *Қуёшнинг илк нурлари ҳовлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилваланар* (О. Еқубов). *Унинг кўзларида ёнарди беҳол йироқ юлдузларнинг сирли нурлари* (А. Орипов). *Оҳ тортсам, қурийди танамда дармон* (Балогардон). *Тонг бўзарди* (Шухрат). *Унинг тўсатдан ғазаби сўниб, эсанкирагандай жилмайди* (С. Анорбоев).

Ўзбек тилидаги *тиниқлашмоқ, тинчимоқ, тўхтамоқ, жимимоқ* ҳаракат натижаси, *касодланмоқ* ҳаракат, *товланмоқ, мудрамоқ, симобланмоқ, ёришмоқ* образли, *гулламоқ* биологик, *ухламоқ, қизармоқ, оқармоқ, урниқмоқ, бўзармоқ, кўкармоқ, қораймоқ, букчаймоқ* физиологик ва *қайғурмоқ* каби исихик интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси актантилари ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Ушбу ҳолат феъллари ўтимсиз бўлишига қарамай, уларнинг ағенси объект ҳисобланмайди. У фақат ағенси, яъни назарда тутилган ҳолатларни «бажарувчи» саналади. Шунга кўра улар юқорида фикр юритилган типлардан фарқланади. Айтилганлардан ҳолат юзага келган объектнинг бошқали-



ги тушунчаси келиб чиқади. Аммо, шуни таъкидлаб керакки, юқорида келтирилган ҳолат феъллари агенсининг объектлиги асосийдир. Чунки агенсининг объект характери, биринчидан, ҳолат феълларининг семантик структурасидан, яъни ўтимсизлигидан, иккинчидан эса уларнинг семантик валентлигига кўра агенсни бевосита талаб қилишидан, муайян объект билан боғланмаслигидан содир бўлади.

Қайд этилган ҳолат феъллари агенсининг объект эмас, балки фақат агенс — «бажарувчи» бўлиб реаллашиши ўзига хос бўлиб, бу нутқ фаолиятида юз беради. Агенсининг айна вақтда объект эмаслиги, фақат агенслиги (субъектлиги) унинг нутқда қандай характердаги предметда реаллашишига, бу предметнинг нималигига қандай хусусиятларга эгаллигига кўра аниқланади. Агенсининг объект сифатида ҳам реаллашишига семантик синтаксис, семантик принцип йўл қўймайди.

Назарда тутилган ҳолат феъллари агенсининг фақат «бажарувчи» бўлиб реаллашиши агенс функциясида ҳолат феъллари бевосита талаб қилган предмет эмас, балки унинг ўрнида талаб қилинган предмет бевосита, табиий алоқадор, шу предметнинг (асосий агенсининг) «манбаи» бўлган бошқа предметнинг қўлланишидан келиб чиқади. Бошқача айтганда, бевосита талаб қилинувчи қайд этилмаган предмет гапда агенс функциясидаги қайд этилган предметнинг функционал دورасига киради, аслида у билан «яшайди», динамик куб бўлади. Шунга кўра нутқда ҳолатнинг «юзага келтирувчиси» сифатида иштирок этган предмет агенс ҳисобланади. Аммо шу ҳолатнинг объекти унинг ўзи эмас, балки унинг муайян қисми, масалан, киши органи кабилар, яъни ҳолат феъли бевосита талаб қилган асосий предметлар бўладикки, унинг характери, моҳияти, табиати синтактик конструкциядан реаллашиб туради. Аниқроғи, объектнинг нималиги у тегишли бўлган нутқи «ҳоким» предметдан (агенсдан) маълумлиги, англашилганлиги сабабли, демак, нутқий вазиятда асосий агенс синтактик реаллашмаган бўлади. Бу гапни ўзига хо услубда тузиш, фикрнинг тез етиши ва таъсирини ошириш, ихчамликка эришиш, асосий агенсни «яшириш» мақсадида у (агенс) «генетик» боғлиқ бўлган муайян предмет келтирилади. Шунингдек, қайд этилмаган асосий агенс актанти нутқда реаллашган, нутқий агенс орқали англашилиб тургани сабабли унга алоҳид эътибор қилинмайди, логик урғу берилмайди. Шу жиҳатдан у (агенс) синтактик ярусда иккинчи планга ўта

ди. Аммо семантик планда асосийлигини, етакчилигини асло йўқотмайди.

Демак, предметлар орасидаги мантиқий, табиий алоқа бирининг ўрнига иккинчисини қўллаш имконини берадики, бу лингвистик аспектда метонимик алоқа сифатида маълумдир. Бундай нутқий метонимия эллипсис натижасида содир бўлади<sup>21</sup>. Аниғи, бу ҳолда бирикма конструкциясининг ҳоқим компоненти, аниқланмиш (асосий агенс) муайян сабабга кўра туширилиб, унинг тобе компоненти (аниқловчиси) туширилган компонентнинг маъносини, у ифодалаган предметни ҳам англатиш имконига эга бўлади. Шунга кўра туширилган компонентга, у англатган предметга кўнда эътибор қилинмайди. У нутқий етакчилигини йўқотади, яъни эллипсис содир бўлади. Демак, бирикмадан туширилган компонентдаги предмет ифодаси унинг синтактик реаллашган тобе компонентига кўчиб ўтишига кўра бу компонент ҳолат феъли агенс валентлигининг реализатори сифатида ҳолат юзага келган объектни ҳам англатиб туради. Кўринадики, бу тип агенснинг фақат «бажарувчи» сифатида объектни ҳам билдириб туриш қобилияти семантик принципга асосланади. Айни вақтда бу принципнинг объективлиги синтактик планда амалга ошади, исботланади.

Асосий агенс ўрнида у билан зарурий боғлиқ бошқа предметнинг агенс сифатида келиши ўз-ўзидан унинг фақат ҳолатнинг бажарувчиси эканини кўрсатади. Чунки нутқда қайд этилган агенсни ифода этувчи сўз семантик имконига кўра ҳолатнинг манбаини ва синтактик реаллашмаган асосий агенсни англата олувчи сифатида унинг қандай предметлигини билдиради, холос. Шунга кўра нутқий агенс айни вақтда объект ҳам бўла олмайди. Унинг объект бўла олиши учун ҳолат феъллари томонидан бевосита талаб қилиноғи, биринчи даражали семантик актант бўлмоғи лозим. Ваҳоланки, феъл маъноси уни эмас, балки унга «тегишли» предметни талаб қилади. Чунки бу предмет юқорида қайд этилган ҳолат феълларидаги ҳолатни бевосита юзага келтиради ва шу ҳолатга унинг ўзи «жойлашади». Шу

---

<sup>21</sup> Қаранг: Қапанадзе Л. А. Русская разговорная речь. М., 1973. С. 429; Миртожиев М. Эллипсислар ва кўчма маъно//Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. 1-сон. 57—61-бетлар; Маҳмудов Н. М. Эллипсис в узбекском языке. АКД. Ташкент. 1978; Шукуров Ш. Эллипсис сабабли отларда нутқий метонимиялар содир бўлиши//Ўзбек тили ва адабиёти. 1982. 3-сон. 44—46-бетлар.

сабабли ҳолат юзага келган объект ўз-ўзидан нутқда реаллашмаган асосий агенснинг ўзи бўлади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, синтактик конструкцияларда асосий агенснинг берилмаслиги, у боғлиқ бўлган бошқа предметнинг агенс бўлиши ва унинг фақат ҳолатни «юзага келтирувчи» характери гапда ифодаланаётган фикрнинг мантиқийлигига таъсир қилмайди, фикрнинг тўла, аниқ етиб боришига ҳалал бермайди. Аксинча гап мазмунини, фикр объектини конкретлашга, асосий агенсдан ташқари у бевосита боғлиқ предметлар ҳақида ҳам информация беришига кўра диққатга сазовор бўлади. Акад. И. И. Мещанинов таъкидлаганидек, «гапнинг мувофиқ бирон бўлагининг туширилиши англашилаётган муносабатларни бузмайди»<sup>22</sup>.

Хуллас, гап конструкцияларида синтактик реаллашмаган асосий агенснинг, аynи вақтда объектнинг нималиги у бевосита алоқадор бўлган синтактик реаллашган агенсдан англашилиб туради.

*Жимимоқ* ҳаракат натижаси, *ухламоқ* физиологик ва *қайғурмоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўрин-жой, объекти шахс бўлади. Гап конструкцияси «шахс» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Кулгилар билан гуркираб турган гузар бирдан жимиди* (М. Исмоилий). *Тошкент ухлар ширин уйқуда* (Шукрулло). *Совет Иттифоқи Қаҳрамони Рустам Ботировнинг вафотидан бутун юрт қайғурди* (Ҳ. Назир).

*Тиниқлашмоқ* ҳаракат натижаси, *товланмоқ*, *симобланмоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўзан (канал), объекти сув бўлади. Предикатив бирикма компонентлари семемалари учун классема функциясини «сув» семаси ўтайди. Масалан: *Анҳор бирдан тиниқлашди* (Ҳ. Ҳошимов). Қиёсланг: *Анҳорнинг суви (ёки анҳордаги сув) ... тиниқлашди. Зўр дарё товланмоқда инсон қўлида* (Ҳ. Олимжон).

*Мудрамоқ* образли, *гулламоқ* биологик интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўрин-жой, объекти ўсимлик (дарахт) бўлади. Гапнинг тузилишида классема функциясини «дарахт» семаси ўтайди: *Шимол гўзал, ўрмон мудрар, юз товланиб бир ёнда* (Т. Ҳамид). *Боғлар гуллаб, шаҳарлар ўсди* (А. Орипов).

*Ёришмоқ* образли, *оқармоқ*, *қизармоқ*, *кўкармоқ*, *бўзармоқ*, *унниқмоқ*, *қораймоқ* физиологик интеграл

<sup>22</sup> Мещанинов И. И. Структура предложения. М—Л., 1963, С. 6.

семали ҳолат феълларидаги ҳолатнинг агенси шахс, объекти унинг органи (юз) бўлади. Сўз семемаларининг ўзаро боғланиши «орган» классемасига кўра юз беради. Масалан: *Мурзин худди бу сўроқни кутиб тургандек, ёришиб кетди* (Шухрат). *Еш котиб бир нафасда ҳам оқарди, ҳам қизарди* (Ойбек). *У жаҳлдан кўкарди* (Альманах). *Йўлчи қуёш ва дала шамоли билан бир оз қорайган* (Ойбек). *У гоҳ қизарар, гоҳ бўзарар* (М. Осим).

*Тинчимоқ* ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълининг агенси жой ва темир йўл араваси, объекти шовқин бўлади. Предикатив бирикма компонентлари «шовқин» классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Ҳозир тун ўрмон анча тинчиган* (Ҳ. Назир). *Вагон ҳийла тинчиб, энди шовқин-сурон ўрнини пассажирларнинг «пиш-пиш»и эгаллади* (Ҳ. Назир).

*Тўхтамоқ* ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълининг агенси буюм, объекти овоз бўлади. Предикатив бирикма компонентлари учун классема функциясини «овоз» семаси ўтайди: *Қарнай-сурнай бирдан тўхтади* (М. Исмоилий).

*Касодланмоқ* ҳаракатнинг ҳолати феълининг агенси жой, объекти савдо-сотик бўлади. Предикатив бирикманинг тузилиши «савдо-сотик» классемасига кўра юз беради: *Кундан-кун бозор касодланиб, харидор озайди* (А. Қаҳҳор).

*Букчаймоқ* физиологик ҳолат феълининг агенси шахс, объекти белдир. Предикатив бирикма компонентлари учун классема функциясини «бел» семаси ўтайди: *Энди у букчайган, аммо ҳануз жангда ўзи от сурар* (Ойбек).

Кўринадики, гап конструкцияларида агенс реализаторининг эллипсис сабабли кўчма маънода келиши айтини вақтда образлиликни ҳам юзага келтиради. Чунки ҳар бир маъно кўчиши асосида образлилик ётади. Образлилик маъно кўчиши билан бевосита боғлиқ бўлиб, шунга кўра таъсирчанлик, ифодалилик каби маъно оттенкалари юзага келади.

Ўзбек тилидаги *сақламоқ* ижро, *хасталанмоқ* физиологик ва *ачинмоқ*, *қўрқмоқ*, *мириқмоқ*, *роҳатланмоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг агенси реаллаштирувчи от аввалги типдан фарқли метафора натижасида юз берган кўчма маънода қўлланади. Апиқроғи, ушбу отда ифодаланган муайян предмет жонлантиради (персонификация), унга жонли белги берилади. Нутқий ситуацияда у жонли сифатида тушунилади.

Персонификация натижасида юзага келган жонли ифодаси ижобий оттенкага ҳам эга бўлади. Бунда коннотатив маъно агенсни англатувчи сўздаги асоси маъно билан бирлашиб, экспрессивликни, эмоционалликни ҳосил қилади. Гап семантикасининг ўзига хослиги учун хизмат қилади. Демак, гап конструкциясид ҳолат феълининг агенси қайд этилган сўз асар узуал жонли окказионал маънода реаллашади. Масалан *Шеърим менга меҳрини сақлаган* (Б. Бойқобилов) Предикатив бирикма семемаларининг ўзаро боғланиши «жонли» классемасига кўра юз беради. Яна қиёсланг *Ортиқ, қалблар сақлайди жафо* (Ҳ. Олимжон).

Физиологик ва психик интеграл семали ҳолат феълларининг жонлантирилган агенси киши органи бўлиб у айни вақтда ҳолат юзага келган объект ҳам саналади. Сўз семемалари «жонли» классемасига кўра ўзаро боғланади. Масалан: *Мажруҳ дилим сизни кўриб, баттар хасталанди* (П. Қодиров). . . . *она юраги шу аҳволда ҳам боласига ачинади* (М. Исмоилий). *Сукунатда кўрқади юрак* (Г. Нуруллаева). *Чанқаб келгандак бирор ташна лаб, албатта, сув ичар, мириқар, тўя* (А. Орипов). *Соҳилларни айланиб, ўтирамиз оқшомлар кеч лаззатига қониб роҳатланади танлар* (Т. Тўла).

Кўринадики, қайд этилган гап конструкцияларид: формал-семантик асимметрия юзага келади. Агенс ва лентлигини реаллаштирувчи отнинг нутқда ўз товуш комплекси билан доимий боғланган типик маънони эмас, балки шу товуш комплексида фақат нутқдагин: реаллашувчи, вақтинча характери билан ажралиб турувчи, қуршов компонентлари билан семантик-синтактик муносабатидан юзага келган нотипик маънони билдириши аҳамиятлидир. Бу маъно ўзининг индивидуал товуш комплексига эга бўлиб, у орқали реаллашгандагина узуал характерда бўлади, типик саналади.

Хуллас, 1) «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг турли предметларда кузатилган агенс актанти ушбу ҳолат феъллари ўтимсиз бўлишига қарамай, объект ҳисобланмайди, объект бошқиб бўлади. Агенс актанти фақат ҳолатни юзага келтирувчи сифатида реаллашади. Объект эга метонимик алоқага кўра гапда конкрет англашилиб туради; 2) «ижро» «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агенсининг реализатори метафора (персонификация) натижасида юзага келган кўчма маънода қўлланади.

Ҳаракат, ҳолатнинг логик субъект ва объектга муносабатини ифодалаш ҳам феъл маъносининг бош функцияларидан биридир. Гап шундаки, бу аспектологик-проблематик масала бевосита феъл нисбати категорияси билан боғланиди<sup>23</sup>, унинг моҳиятини ташкил қилади.

Шуни айтиш керакки, нисбат алоҳида грамматик категория сифатида феълни, унинг барча микросистемаларини тўла қамраб олади. Аниқроғи, нисбат категориясидан ташқарида қолувчи феъллар йўқ<sup>24</sup>, бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки нисбат категорияси ҳам феъл туркумининг доимий, «туғма» грамматик белгиси, семантик имконияти саналади. Шунингдек, феълларнинг ўтимли ва ўтимсиз типларга ажратилиши ҳам нисбат категорияси билан зич боғлиқдир<sup>25</sup>.

Ҳаракат, ҳолат билан субъект, объект орасидаги муносабат турличадир. Бир нисбат формасида логик субъект ҳаракатининг, ҳолатининг бевосита объект билан боғланиши ифодаланса, бошқасида субъект ҳаракати, ҳолати унинг ўзида қолганлиги, яъни ҳаракатнинг, ҳолатнинг объекти ҳам, субъекти ҳам бажарувчининг ўзи эканлиги англашилади<sup>26</sup>. Шунинг учун ҳам тилшунос А. Ҳожиёв «... феълнинг даража формаси ўзгариши билан ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган муносабати ҳам ўзгаради»<sup>27</sup>, деб таъкидлайди. Ҳаракат, ҳолат билан субъект ва объект орасидаги ўзаро муносабат қандай бўлишидан қатъий назар ҳаракат, ҳолат логик субъект ва объект доирасидан ташқари чиқмайди. Шуларга хос динамик ёки статик белги сифатида баҳоланади, улар билан бирга «яшайди». Субъект ва объект орасидаги турлича муносабат феълнинг нисбат формаларида реаллашиши билан мантиқий ҳарактерда бўлади.

Ҳаракат, ҳолат, субъект ва объект орасидаги турлича муносабатлар феълнинг семантик структурасида,

<sup>23</sup> Қаранг: Иванов С. Н. Категория залога в определительных сочетаниях с формой на -ган в узбекском языке; Очерки по синтаксису узбекского языка. Л., 1959; Мартынов В. В. Категорияи языка. С. 111; Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. С. 74.

<sup>24</sup> Русская грамматика. I. С. 614.

<sup>25</sup> Русская грамматика. I. С. 614; Современный русский язык. II. С. 181.

<sup>26</sup> Қаранг: Турсунов У., Мухторов Ж. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1975, 182-бет.

<sup>27</sup> Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент. 1973. 91-бет.

унинг гапда муайян формада реаллашишида ифодалангани ва бу форманинг ҳар бири муайян нисбат билан боғланади. Нисбат формасининг нисбат категориясини ҳосил қилиши — нисбат категориясининг турли феъл нисбати формасида реаллашиши, яъни ҳаракат, субъект, объект орасидаги муносабатни ифода этиш учун нисбат категорияси феълнинг турли нисбат формасидагина реаллашишига «мажбур қилиб қолмай», балки нисбат формали гап конструкцияларининг ҳам ўзига хос грамматик моделда намоён бўлишига ундайди (қиёсланг: актив ва пассив конструкция муносабати).

Нисбат категорияси феълнинг предметга (объектга) кўра семантик универсаллигини ҳам орттиради. Айни вақтда нисбат феълнинг фонетик, лексик-семантик, морфологик ва синтактик табиатига ҳам актив таъсир қилади. Айтилганларга кўра нисбат категорияси тилшуносликнинг алоҳида чуқур ўрганишни талаб қиладиган муҳим ва мураккаб масалаларидан бири сифатида қаралмоғи лозим.

Нисбат формангли феъл формаларининг гапда қўлланишини, ўрни ва ролини, семантик имкониятини, бошқа нутқ бирликлари билан бўлган муносабати, функцияси кабиларни ўрганиш, ўзига хос хусусиятларини аниқлаш нисбат категориясининг табиатини **илмий ёритишга ёрдам беради**, практик талабларга жавоб беришга шарт-шароит ҳозирлайди. Чунки акад. В. В. Виноградов ҳақли равишда таъкидлаганидек, «Нисбат ҳақидаги таълимот шу вақтга қадар жуда кўп ноаниқликларни ўзида сақлайди»<sup>28</sup>.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг нисбат формасига бўлган муносабати ўзига хос характердадир. Ҳолат феъллари, асосан, ўтимсиз бўлишига қарамай, уларда ўзбек тилида мавжуд нисбат формаларининг барчаси кузатилади. Ҳолат феъллари гапда аниқ, ўзлик, орттирма, мажҳул ва биргалик нисбатларида келиб, нутқда муайян семантик-синтактик функцияда реаллашади.

**Аниқ нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги.** Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «малака», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари, юқорида кўрганимиздек, нутқда кўпинча аниқ нисбатда қўлланиб, шу категориал формада агенсни ифода этувчи сўз билан бирикади, актант му-

<sup>28</sup> Виноградов В. В. Русский язык. М., 1947. С. 607.

носабатига киришади. Бу ҳолда, маълумки, аниқ нисбат формасидаги ҳолат феълларининг агеенси асосан объект характерида кузатилади. Масалан: *Дадам икки кечаю кундуз дастархонанинг эшиги олдида ўтирди* (А. Қаҳҳор). *Ёмғир тинди* (Гулистон) ва б.

Аниқ нисбат формасидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали муайян ҳолат феълларининг агеенси объект эмаслиги, объект бутунлай бошқалиги, гапда муайян сўз формасида реаллашиши билан ажралиб туради. Агеенсинг объект эмаслиги фақат агеенс (субъект)лиги шу бобда кўриб ўтилган аниқ нисбатдаги ҳолат феълларининг ўтимлилигидан келиб чиқади. Масалан: *Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди* (Ғ. Жаҳонгиров). *Қиз юрак-бағримни ўртади* (Саодат) ва б.

Аниқ нисбатдаги «ижро», «малака» ва «психик» интеграл семали айрим ўтимли ҳолат феъллари алоҳида синтактик реаллашган объект актантига эга бўлса ҳам, уларнинг агеенси фақат ҳолатни юзага келтирувчи бўлмай, балки ҳолат юзага келган объект ҳам унинг ўзи (агеенси объект) ҳисобланади. Ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти агеенс актанти юзага келтирган ҳолатда бўла олмайди. У ҳолатни ўзига олиш, ҳолатли бўлиш имконига эга эмаслиги билан ажралиб туради. У (объект актанти) агеенсдаги муайян ҳолатнинг юзага келиши қандай предмет таъсирида содир бўлишини конкрет кўрсатиб туради<sup>29</sup>. Масалан: *Саҳарлаб йўлимни пойлар онажон* (О. Ҳожиева). ... *уйда гўдагингиз қўмсайди кўкрак* (Зулфия) ва б.

**Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг агеенс валентлиги.** Ўзлик нисбатининг асосий хусусияти объектли феълни объектсиз феълга айлантиришдир. Бу ҳолда грамматик объект тушунчаси йўқолади<sup>30</sup>. Аммо грамматик объектнинг йўқолиши нисбий, миқдорий бўлиб, бу ҳолда у фақат алоҳида реаллашишини йўқотади. Аслида у йўқолмайди.

«Ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатида шаклланганда, улар объектсизланиши туфайли объект актанти агеенс актан-

<sup>29</sup> Ушбу айтилганлар ҳақида тўла маълумот олиш учун «Агеенс валентлиги реализаторининг эга функциясида келиши» бўлимига, шунингдек, 39—40-бетларга қаранг.

<sup>30</sup> Ҳожиева А. Феъл. 93-бет. Қаранг: Нигматов Х. Г. Залого глагола в восточно-тюркском языке XI—XII веков//Советская тюркология. 1973. № I. С. 49.



тига кўчади. Агенс объект характерида бўлади<sup>31</sup>, яъни ҳолат феълларининг объект актанти агенснинг ўзи бўлиб қолади. Шунга кўра грамматик объектнинг йўқолиши нисбийдир. Бунда ҳолатни юзага келтирувчи семантик жиҳатдан ҳам агенс, ҳам объект саналади. Аниқроғи, агенс феълдаги ҳолатни юзага келтирибгина қолмай, балки шу ҳолатга ўзи эга бўлади. Агенс ўзи учун ўзи хизмат қилади. Демак, объектнинг характери ўзгариб, у агенс позициясига кўчади. Айни вақтда объект мантиқан сақлангани ҳолда унинг грамматик ифодаси (тўлдирувчи) синтактик реаллашмайди, потенциал имкониятга айланади.

Агенс актанти объект бўлгани ҳолда агенсни реаллаштирувчи сўз синтактик эга бўлади, семантик-синтактик жиҳатдан қисман симметрия юзага келади.

Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг агенси объект бўлишига кўра ушбу ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги ўтимсиз ва айрим ўтимли, биргалик нисбатидаги ўтимсиз ҳолат феъллари билан семантик жиҳатдан умумий бўлади. Чунки бу ҳолат феълларининг ҳам агенси объект характеридадир.

Ўзбек тилидаги «ижро» «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатли формада асосан отда реаллашган агенс валентлигига эга бўлади.

*Сақланмоқ* ижро ҳолати феълнинг агенс актанти шахс бўлади: *Эстетик туйғуси кучли одам бировларнинг турмушини заҳарлашдан сақланади* (М. Исмоилий).

*Ешланмоқ* физиологик ҳолат феълнинг агенси киши ва ҳайвон органида реаллашади: *Чолнинг кўзлари ёшланган эди* (Ўз. халқ эртақ). *Сигирнинг тиниқ кўзлари ёшланган* (Н. Норматов).

*Намланмоқ, шикастланмоқ* физиологик, *эзилмоқ, азобланмоқ, эркаланмоқ* психик ҳолат феъллари аслида узуал ҳаракат маъноли *намламоқ, шикастламоқ, эзмоқ, азобламоқ, эркаламоқ* лексемаларига *-н* ва *-ил* формантларининг бирикишидан юзага келади. Бу ҳол-

<sup>31</sup> Қаранг: Фуломов А. Ғ. Феъл. 59-бет. Немазов Х. Ғ. Феъл нисбатларининг муносабати ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1970. № 3-сон. 39-бет; Миртожиев М. Нисбат категориялари семантикаси ва улар формантлари генезиси. Ўтимсизлик ва ўзлик нисбати//Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. 2-сон. 33-бет; Қаранг: Нигматов Х. Ғ. Залоги глагола в восточно-тюркском языке XI—XII веков. С. 47; Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986. С. 202.

да ўзлик нисбатигина ясалмасдан, балки нутқий ҳолат маъноси ҳам реаллашади. Яъни *-н* ва *-ил* формантлари ўзининг типик семантик функциясидан ташқари феъл семемасида «ҳолат» семасини ҳам ҳосил қилади. Бундай феълда ифодаланган ҳолатда киши органи ва инсон бўлади. Масалан: *Упқаси тўлиб, кўзи намланди* (М. Исмоилий). *Жангчининг оёғи шикастланган эди* (Гулистон). *Йўлчининг кўз олди қорайди, руҳан чуқур эзилди* (Ойбек). *Хотини индамади. У индамаган сайин Қодир азобланар эди* (А. Қаҳҳор).

**Орттирма нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги.** Ҳолат феъллари орттирма нисбатли сўз формасида бўлганда, субъект ва алоҳида объект муносабати юзага келади. Чунки орттирма нисбат форманти шундай муносабатни юзага келтириш имконига эгадир.

Ҳолат феълларининг орттирма нисбат форманти билан реаллашиши уларнинг ўтимлигини кўрсатади. Утимсиз ҳолат феъллари маъносида ушбу нисбат форманти таъсирида ўтимлилик ҳосил бўлади<sup>32</sup>. Утимлилик эса феълда ифодаланган ҳолатнинг муайян объект билан боғланишини қайд этади. Бу объект юқорида фикр юритилган типдагидек агенснинг ўзи эмас, балки ундан бутунлай бошқа, мустақил объектлиги билан ажралиб туради. Аниғи, ўтимли ҳолат феълларининг агенси объект ҳам бўлиш функциясидан «қутулади». Чунки орттирма нисбатли сўз формасининг ясалиши билан ҳолатнинг агенси эмас, ҳолатли объект юзага келади. Демак, бунда агенс фақат ҳолатни юзага келтирувчи функциясида қолади. Шунга кўра орттирма нисбатли ҳолат феъллари агенс ва алоҳида объект актанти билан характерланади. Шу жиҳатдан орттирма нисбатли ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат феъллари билан умумий, ўхшаш бўлади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари орттирма нисбатда келиб, агенс актантини реаллаштирувчи от билан муайян семантик синтагмани тузади.

---

<sup>32</sup> Қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960. С. 193; Ҳожиев А. Феъл. 93-бет; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллоев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 186-бет; Негматов Ҳ. Ф. Феъл нисбатларининг муносабати ҳақида. 38-бет; Нигматов Х. Г. Залог глагола в восточно-тюркском языке XI—XII веков. С. 56.

*Қолдирмоқ* давомли, *ўчирмоқ* ҳаракат натижаси, *пасайтирмоқ* ҳаракат, *ўлдириш* биологик, *ухлатмоқ* физиологик ва *зериктирмоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларидаги ҳолатларнинг агеңси инсон бўлади. Қиёсланг: *Уктам қишлоққа боришни эрталабга қолдирди* (Х. Назир). *Марғуба ... радиони ўчирди* (А. Қаҳҳор). *Иқбол хола овозини пасайтирди* (У. Ҳошимов). *Мени ўлдиридилар Шохимардонда юртимнинг қонини текин сўрганлар* (А. Орипов). *Сезаман, оқшомлар мени ухлатиб, ... тинглайсан* (Ғ. Ғулом). *Эҳсон иши ҳақида сўзлаб зериктиради* (А. Қаҳҳор).

*Унниқтирмоқ* физиологик ҳолат феъллининг агеңси позициясида ҳаво оқими, *асабийлантирмоқ* психик ҳолат феъллининг агеңси позициясида илтижо қилмоқ (ялинмоқ) маъноли сўзлар келади. Масалан: *Фосих афандини Ҳаётнинг ёлворишлари асабийлантирди* (М. Исмоилий).

**Мажҳул нисбатли ҳолат феълларининг агеңс валентлиги.** Феълнинг мажҳул нисбат формасида диққат-эйтибор, фикрнинг йўналиши агеңсга эмас, балки объект билан ҳаракат, ҳолатнинг ўзига қаратилади<sup>33</sup>. Чунки бу ҳолда объект ва ҳаракат (ҳолат) муносабати асосий бўлиб, биринчи планга, агеңс иккинчи планга ўтади. Унинг активлиги кучсизланади, аммо у йўқ бўлмайди. Агеңс маъноси имплицитланиб, ноаниқ ёки умумий характер касб этади<sup>34</sup>. Бу мажҳул нисбатнинг — пассив конструкциянинг моҳиятини ташкил қилади. Шунга кўра мажҳул нисбатли феъл бошқа, айниқса, ўзлик нисбатли феълдан фарқ қилади.

Мажҳул нисбатда асосий диққат-эйтиборнинг объект ва ҳолат орасидаги муносабатга қаратилиши қонунийдир. Бу нисбатдаги кесимдан тузилган гапдан мақсад объектни характерлаш, унга хос муҳим белги-хусусиятларни аниқлаш, конкретлаш ва шу асосда муайян информация беришдир. Кўринадики, информация-

<sup>33</sup> Қаранг: Ғуломов А. Ғ. Феъл. 58-бет; Ҳожиев А. Феъл. 99—100-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 183-бет; Шубик С. А. Структура и функционирование залоговых конструкций в немецком языке. Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках. Л., 1981. С. 78. Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов. Л., 1974; Серебрянников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. С. 201.

<sup>34</sup> Шубик С. А. Структура и функционирование залоговых конструкций в немецком языке. С. 76; Қаранг: Иванов С. Н. Родословное древо тюрк... С. 134; Нигматов Х. Ғ. Залог глагола в восточно-тюркском языке XI—XII веков. С. 53, 54, 55.

нинг юзага келиш сабаби объект, унинг (объектнинг) мажхул нисбатли феълда ифодаланган ҳолатга ўтганлиги, яъни муайян процесс амалга ошганлигидир. Шунинг учун бўлса керак, пассив конструкцияли гапларда логик субъект кўпинча ўзининг лингвистик ифодасига эга бўлмайди. Чунки унинг қўлланишига зарурият ҳам сезилмайди. Бизнингча, бу ҳам нутқий экономиянинг ўзига хос бир кўриниши ҳисобланмоғи лозим. Бундай гаплар натижа актини ифодалаши билан, натижа акти эса объект ва ҳолат муносабатида кузатилиши билан характерланади. Агенс факультативлигининг сабаби ҳам шунда. Аммо агенснинг қандай даражада бўлмасин мавжудлиги қонуният. Чунки ҳар бир ҳаракат, ҳолат, нутқ, кўриш, эшитиш, сезиш кабилар бевосита ўз бажарувчисига, индивидуал субъектига эга. Субъект фаолияти эса феълда қайд этилган ситуацияларда реаллашади, бу — аксиома. Фарқ шундаки, бундай (яъни пассив) синтактик конструкцияларда агенс фикран тикланишига кўра минимал конкрет бўлади. Актив конструкцияларда эга агенс максимал конкретлиги, алоҳида мавжудлиги билан ажралиб туради. Актив конструкцияда ҳам, пассив конструкцияда ҳам агенс битта бўлади. Предикатив марказ билан боғланишига — предикатнинг қандай нисбат формасида келишига кўра агенснинг актив ёки пассивлиги аниқланади. Шунга кўра агенсни реаллаштирувчи сўзлар нутқ бирлиги сифатида гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаги саналади, синтактик-функционал планда фарқланиб туради. Уларнинг бундай нутқий-функционал универсаллиги семантик жиҳатдан фақат агенслиги — агенс актантини ифода этиши билан чегараланади.

Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро» ва «ҳаракат» интеграл семали ҳолат феъллари мажхул нисбатли сўз формасида агенс валентлигига эга бўлади.

Мажхул нисбатли *ўчирилмоқ* ҳаракат натижаси, *сақланмоқ* ижро ва *кучайтирилмоқ* ҳаракатнинг ҳолати каби ҳолат феъллари аслида ўтимли ҳолат феълларидан, *-ил* ҳамда *-н* формантларининг қўшилишидан ясалади.

Шуниси характерлики, ушбу лексик-семантик группа ҳолат феълларида ифодаланган ҳолатнинг агенси ҳам, объекти ҳам алоҳида бўлиб, улар (ҳолат феъллари) шунга кўра аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатли ўтимсиз ҳолат феълларидан фарқ қилади. Айтилганидек, аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатида келган ўтимсиз ҳолат феълларининг агенси айни вақтда объект бўлиб, улар-

нинг қиёсланаётган типдагидек алоҳида, мустақил объект актанти бўлмайди.

Мажҳул нисбатли ҳолат феълларининг агенс ва объектга эгаллиги уларнинг ўтимлилиги, орттирма нисба формасидан мажҳул нисбатли формага ўтганлиги, шу жиҳатдан объектни ҳам, агенсни ҳам ўзида сақлаб қолганлиги билан изоҳланади. Аниқ ва биргалик нисбатларида эса ўтимсиз ҳолат феъллари туб ҳолда олинишига кўра, ўзлик нисбатида эса ўтимли феъл ўтимсизланиб уларнинг объектсизлиги — агенс объект характерида реаллашади. Аммо мажҳул нисбатда ҳолат феълининг агенс актанти ҳам, объект актанти ҳам алоҳида бўлса да, фикр объект ва ҳолат муносабатига қаратилгани учун, айтилганидек, агенс актанти кўп ҳолларда син тактик қайд этилмайди.

Шуниси муҳимки, гап конструкциясида агенсни реаллаштирувчи сўзга хос типик шаклланишга эга нути бирлиги бундай ҳолларда агенс валентлигининг реаллизатори эмас, балки объект валентлигининг реаллизатори саналади. У фақат формал жиҳатдан бош келишикда бўлишига кўра агенс валентлиги реаллизатори билан адекватдир. Аслида у феъл кесимда ифодаланган ҳолатдаги объектни англатади, шу сабабли объект валентлигининг реаллизатори ҳисобланади. Шунингдек, у син тактик планда эга бўлишига кўра ҳам агенсни англатувчи сўзга ўхшайди. Аммо мазмун плани унинг объект ифодасига эгаллигини тасдиқлаб туради. Демак, ташқи товуш плани билан мазмун плани орасида дифференциация юзага келади. Объект актантини реаллаштирувчи сўзнинг формал-структурал агенсни қайд этувчи сўзга ўхшашлиги, синтактик эга бўлиб келиши семантик жиҳатдан унинг объектни билдиришига кўра чегараланади. Бошқача айтганда, пассив конструкцияда гапнинг эгаси агенс актантини ифода этувчи сўз бўлмайди. Бу типда эга феъл кесимда ифодаланган ҳолати ўнналган предмет, яъни объект бўлади<sup>35</sup>.

Демак, синтактик конструкцияда логик объектни ифодаловчи сўз эга саналса, агенс актантини ифодаловчи нутқ бирлиги шахс семемали (классемали) син

---

<sup>35</sup> Қаранг: Иванов С. Н. Родословное древо тюрков. С. 125; Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. С. 75; Арнстова Е. Б. Категория субъекта и агентивные синтаксемы в современном английском языке // Категория субъекта и объекта языках различных типов. С. 46; Падучева Е. В. О семантик синтаксиса. М., 1974. С. 217.

тактик реаллашмаган аналитик формадан (улар томонидан)<sup>36</sup> бўлиб, у синтактик реаллашганда, воситали тўлдирувчи функциясида кузатилади<sup>37</sup>. Шу сабабли семантик-синтактик асимметрия юзага келади. Қиёсланг: *Кечга бориб ёнғин ўчирилди* (Ғ. Жаҳонгиров). *Кечга бориб улар томонидан ёнғин ўчирилди*. Ушбу синтактик конструкция нутқ акти учун характерли эмас. Яна қиёсланг: *Бу нодир соғалар ҳозирги кунда Ўзбекистон кино санъати музейида сақланмоқда* (Тошкент ҳақиқати). *Бўлимда шу кеча-кундуз ғўзани суғориш ҳам кучайтирилган* (Сов. Ўзбекистони).

**Биргалик нисбатли ҳолат феълларининг агенс валентлиги.** Биргалик нисбатидаги феъл формаси агенсининг бирдан ортиқ бўлишини талаб қилади. У бир неча агенс биргаликда, параллел бажарган ҳолатни ифода этади. Бунда формал-семантик симметрия юз беради. Ушбу феъл формасининг специфик хусусияти шундаки, субъект ҳаракат, ҳолатнинг ҳам бажарувчиси, ҳам объекти саналади<sup>38</sup>. Демак, ҳолат феълларининг биргалик нисбатида ҳам (ўтимсиз ва айрим ўтимли ҳолат феълларининг аниқ нисбатидагидек) субъект ва объект муносабати агенсининг ўзида юз беради. Агенси объект характерида кузатилади. Шунга кўра аниқ ва биргалик нисбатларидаги ўтимсиз ҳолат феъллари ўзаро мувофиқ, мос бўлади.

Биргалик нисбатли сўз формаси «давомли», «ижро», «малака», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида учраб туради.

*Утиришмоқ* давомли, *салқинлашмоқ* ижро, *одатлашмоқ* малака, *қорайшмоқ* физиологик, *қўрқшмоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг асосан от ва олмошда реаллашган агенси сифатида шахс келади. Масалан: *Эр-хотин индамай ўтиришарди* (С. Аҳмад). *Кун иссиғида сада соясида салқинлашади* (С. Юнусов). *Қўчманчи қирғизлар идиш-товоқни турли материаллар-*

<sup>36</sup> Қаранг: Нигматов Х. Г. Залогн глагола в восточнотюркском языке. XI—XII вв. С. 55; Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов в X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л. 1961. С. 167.

<sup>37</sup> Қаранг: Храковский В. С. Днятеза и референтность (К вопросу о соотношении активных, пассивных, рефлексивных и реципрокных конструкций)//Залоговые конструкции в разноструктурных языках. Л., 1981. С. 5; Аҳмедов А. Ўзбек тилида пассив конструкциянинг тараққиёти//Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 1-сон. 19-бет.

<sup>38</sup> Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 188; Аҳманова О. С. Словарь лингвистических терминов. С. 74.

дан ясашга одатланишган (Фан ва турмуш). . . . денгиз шамолларида қорайишди (Шухрат). Биласанку уйиндагилар дадамдан қўрқишади (Ҳ. Назир).

Утиришмоқ давомли ва ачинишмоқ психик интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси (шаҳс) бирдан ортиқ ҳолда ҳам келади: Уйга келсам, ҳовлидаги стол атрофида бобом, бувим, дадам ўтиришибди (С. Юнусов). Қичап билан Барот эса ари кам чаққанига ачинишди (Ғ. Жаҳонгиров).

Хуллас, 1) ҳаракат, ҳолатнинг логик субъект ва объектга муносабатини ифодалаш ҳам феъл маъносининг бош ва энг муҳим функциясидир. Нисбат алоҳида грамматик категория сифатида феълни, унинг барча микросистемаларини тўла қамраб олади. Нисбат категориясидан ташқарида қолувчи феъл лексемалар йўқ бўлиши ҳам мумкин эмас; 2) ҳаракат, ҳолат билан субъект ва объект орасидаги ўзаро муносабат қандай бўлишидан қатъий назар, ҳаракат, ҳолат агеңс ва объектдан ташқари чиқмайди; 3) нисбат феълнинг фонетик лексик-семантик, морфологик ва синтактик табиатига актив таъсир қилади; 4) ўзбек тилидаги ҳолат феъллари гап конструкцияларида аниқ, ўзлик, орттирма мажҳул ва биргалик нисбати формаларида реаллашади. «Давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «малака», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари нутқда аниқ нисбатда келади. Уларнинг агеңси асосан объект характерида кузатилади.

Аниқ нисбат формасидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали муайян ҳолат феъллари ўтимли бўлишига кўра агеңс актанти объект функциясида келмайди. Объект бутунлай бошқалиги, гапда муайян сўз формасида реаллашиши билан ажралиб туради.

Аниқ нисбатдаги «ижро», «малака» ва «психик» интеграл семали айрим ўтимли ҳолат феъллари алоҳида объект актантига эга бўлса ҳам, бу ҳолат феълларининг агеңси фақат ҳолатни юзага келтирувчи бўлмай, балки ҳолат юзага келган объект ҳам унинг ўзи (агеңс объект) ҳисобланади. «Ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатли формада бўлади. Агеңси объект саналади. Агеңсни қайд этган сўз фақат эга сифатида реаллашади, семантик-синтактик жиҳатдан қисман симметрия юзага келади. Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг агеңси объект бўлишига кўра ушбу ҳолат

фeyллари аниқ нисбатдаги ўтимсиз ва айрим ўтимли, биргалик нисбатидаги ўтимсиз ҳолат фeyллари билан семантик планда умумий бўлади. Бу ҳолат фeyлларининг ҳам ағенси объект характеридадир. «Давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат фeyллари орттирма нисбатда келади. Бу ҳолда субъект ва алоҳида объект муносабати юзага келади. Ағенс объект бўлмайди. Шу нуқтада орттирма нисбатли ҳолат фeyллари аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат фeyллари билан умумий бўлади. Ҳаракат натижаси, ижро ва ҳаракатнинг ҳолати каби ҳолат фeyллари мажҳул нисбатли сўз формасида ағенс валентлигига эга бўлади. Бунда объект ва ҳолат муносабати асосий бўлиб, биринчи планга, ағенс иккинчи планга ўтади, унинг активлиги кучсизланади. Бу мажҳул нисбатнинг — пассив конструкциянинг моҳиятини ташкил қилади. Мажҳул нисбатда ҳолат фeyлининг ағенси ва объекти алоҳида бўлса-да, диққат-эътибор объект ва ҳолатга қаратилгани учун ағенс актанга кўп ҳолларда синтактик реаллашмайди. Пассив конструкцияда гапнинг эгаси логик объектни реаллаштирувчи сўз бўлади. Ағенс синтактик реаллашмаган аналитик формада ифодалапади. Ушбу тип сўз формаси синтактик реаллашганда воситали тўлдирувчи функциясини бажаради, семантик-синтактик асимметрия юзага келади. Мажҳул нисбатли ҳолат фeyлларининг ағенси (орттирма ва аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат фeyлларидегидек) объект эмаслигига кўра улар аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатли ўтимсиз ҳолат фeyлларининг ағенсидан фарқ қилади. «Давомли», «ижро», «малака», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат фeyллари биргалик нисбатида келади. Бу нисбатли ҳолат фeyлларининг ағенси объект характерида бўлишига кўра у аниқ ва ўзлик нисбатли ўтимсиз ҳолат фeyлларининг ағенси билан бир хил бўлади.

#### АГЕНС ВАЛЕНТЛИГИ РЕАЛИЗАТОРИНИНГ

#### ЭГА+КЕСИМ МОДЕЛИДАН БОШҚА КОНСТРУКЦИЯЛАРДА КЕЛИШИ

Нутқ бирлиги бўлган эга+кесим моделидан бошқа синтактик конструкциялар семантик, формал-грамматик жиҳатдан мураккаблиги, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради.

Гапда эга+кесим моделидан бошқа синтактик конструкцияларнинг муайян кўриниши сифатида аниқлов-



чи + аниқланмиш типдаги бирикма конструкциялар ҳам иштирок этади. Бундай ҳолларда аниқловчи функциясида ҳолат феъли, аниқланмиш функциясида аген валентлигининг реализатори (от) келади. Кўринадик агенс реализаторининг гапда аниқланмиш бўлиб келиш ўз-ўзидан ҳолат феълли аниқловчисининг мавжудлигин билдиради. Чунки агенс реализаторининг аниқланмиш функциясидаги активлиги (ҳокимлиги) аниқловчисиг (тобе компонентига) кўрадир. Бу агенс ифода этилган сўзнинг синтактик позициясига кўра аниқловчига нисбатан доимо постпозицияни эгаллаши ва препозициядаги тобе компоненти томонидан конкретлашишида ҳам кўрилади.

Агенснинг аниқланмиш позициясида реаллашиш ҳам, ҳолат феълнинг сифатдош формада унинг аниқловчиси бўлиши ҳам типик бўлиб, микросинтактик қисмуният кучига эгадир. Бу қонуният тилда ўз грамматик моделига эгаллиги билан ҳам тасдиқланади. Шунга кўра аниқловчи + аниқланмиш (сифатдош + от) моделидаги боғланиш битишув муносабатли атрибутив сўз бирикмасини ҳосил қилади. Бу ҳолда шахс, ҳайвон в предметга — агенсга хос давомий, ҳаракат натижаси малака, образли, биологик, физиологик ва психик қаб ҳолатлар ифодаланади. Қиёсланг: *ётган хотин, қизарган осмон, ҳурпайган булут, ҳориган киши, чўчига той* ва б.

Агенс реализаторининг аниқловчиси билан гапнинг конструктив бирлиги — сўз бирикмасини ҳосил қилиш семантик-синтактик жиҳатдан алоҳида аҳамиятлидир. Чунки гап структурасининг ҳар бир компоненти семантикасига кўра мустақил бўлгани ҳолда муайян синтактик бўлак функциясида реаллашиши қатъийдир. Бинобарин, улар тил бирлиги сифатида шундай имкониятга эгадир. Шунга кўра нутқда муайян синтактик бўлак сифатида «тасодифий» бўлиб кўринган ҳар бир факт ҳам аслида шундай реаллаша олиш имконига эгаллиги билан характерланади. Нутқий характердаги фактлар «тасодифий» эмас, балки зарурий саналиши керак. Бошқача айтганда, синтактик конструкция компонентларининг — агенсни англатган сўзнинг синтактик жиҳатда турли функцияларда кела олиши унинг ўзига хос имконияти бўлиб, бу унинг қандай гапда қўлланиши, гапнинг қайси компонентлари билан семантик-синтактик алоқада бўлиши, маъноси, муайян сўз формасида реаллашиши, муайян синтактик позицияни эгаллаши каби лардан келиб чиқади. Шунга кўра феъл + от модели

атрибутив бирикмадаги агенсни ифодаловчи сўз синтактик функциясига кўра универсаллиги билан ажралиб туради. Унинг синтактик-функционал универсаллиги, шундай имкониятга эгаллиги айниқса гапнинг предикатив марказига бирикишида намоён бўлади. Чунки ҳар бир гап конструкцияси — агенс реализаторининг функцияси кесимнинг семантик структурасига боғлиқдир. Чунки феъл кесим гапнинг предикатив марказидир<sup>39</sup>. Айтилганидек, феъл кесим ўзича фикр ифодалаш қобилияти билан ҳам ажралиб туради. Аниқловчи функциясидаги ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси тил бирлиги (лексема) ва нутқ бирлиги (сўз формаси) да кузатилади. Шу сабабли агенсни англатган сўз гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаги саналади. Аниғи, унинг (реализаторнинг) гапда кесимга нисбатан эга функциясида келиши предикатив конструкцияни ҳосил қилади, иккинчи даражали бўлак функциясида келиши бирикма конструкциясини тузади. Кейинги ҳолда агенс реализатори феъл кесим (баъзан бошқа гап бўлаги) талаби билан муайян келишикли (баъзан ўхшатиш формантли) формада келишига мувофиқ аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол функциясида бўлади. Айни вақтда ҳолат феълларининг агенс валентлигини реаллаштирувчи сўз синтактик конструкцияда қандай шаклланмасин, қандай гап бўлаги ҳисобланмасин, агенснинг ҳолатни юзага келтирувчи моҳияти ўзгармасдир. Демак, семантик монофункционаллик синтактик полифункционалликда намоён бўлади. Бу айни вақтда агенсни реаллаштирувчи сўзнинг синтактик шаклланиш ва функционал имконияти кенг эканлигини кўрсатади. Асосан шунга кўра агенсни ифода этувчи сўз эгадан фарқ қилади.

Демак, аниқловчи функциясидаги ҳолат феъллари агенси реализаторининг аниқланмиш функциясида қўлланиши кенг, умумий бўлиб, у (агенс реализатори) гапни шакллантириш, фикрнинг мантиқийлиги ва изчиллигини таъминлашда турлича синтактик функцияларда келади. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш керакки, агенс валентлиги реализаторининг гап конструкциясида турли синтактик функцияларда келиши аниқловчи функциясидаги ҳолат феълига кўра эмас, айтилганидек, асосан гапнинг семантик жиҳатдан турли феъл лексемаларда реаллашган предикатив марказига кўра содир

<sup>39</sup> Қаранг: Прокопович Е. Н. Глагол в предложении. Семантика и стилистика видо-временных форм. С. 5.

бўлади. Шу сабабли ишда изчилликни йўқотмаслик мақсадида аниқловчи функциясидаги ҳолат феълларининг аниқланмиш функциясидаги агенс валентлиги реализаторининг гапдаги синтактик функциясини алоҳида ёритишни лозим топмадик.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенсини реаллаштирувчи сўз гапда «давомли», «ҳаракат натижаси», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари (сифатдош тобе компоненти) билан келади, бирикма конструкциясини тузади. Бу ҳолда атрибутив формадаги ҳолат феъли ва унинг аниқланмиш позициясидаги агенсининг реализатори (от) ўзига хос семантик планда воқе бўлади.

Аниқловчи функциясидаги *ётмоқ, ўтирмоқ, турмоқ давомли, оғирлашмоқ, ивимоқ, бўкмоқ* ҳаракат натижаси, *чарчамоқ, шумшаймоқ, қораймоқ, мункилламоқ, чиниқмоқ, жунжикмоқ, ухламоқ, ҳоримоқ, мункаймоқ, толиқмоқ, сулаймоқ* физиологик ва *хавфланмоқ, фурурланмоқ, ҳаволанмоқ, шубҳаланмоқ, жирканмоқ, чўчи-моқ, гердаймоқ, ажабланмоқ, уйқусирамоқ, кўрқмоқ* каби психик интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси шахс бўлади. Масалан: *Маст уйқуда ётган Муҳайё эркаланиб ингради* (А. Қаҳҳор). *Емғирда бўккан Сафар ўзини торгина олди очиқ йўлакка олиб, ...* (А. Қодирий). *Хотиржам ухлаётган шерикларини кўриб, у ҳам ... чўзилди* (Н. Норматов). *Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улуғбек ҳануз туз тотгани йўқ* (О. Ёқубов). ... *муш-дан кўрққан кишидай олдида шумшайиб турибди* (М. Исмоилий).

Ушбу гаплардаги «давомли» интеграл семали ҳолат феълларида реаллашган ҳолатнинг инсонга хослиги, у орқали юзага чиқиши, конкретлашиши мантиқийдир. Маълумки, бу феъллардаги ҳолат асосан жонли мавжудот, кўпинча инсон билан боғланади. Баъзан эса феълдаги давомли ҳолатнинг нарса-предмет ҳолати бўлиши ҳам кузатилади: *ётган дарахт, турган уй*. Аммо феълларда ифодаланган давомли ҳолатнинг ўсимлик, қурилма ёки буюм билан боғланиши, уларнинг ҳолат белгиси ҳисобланиши кўпинча окказионал, абстракт характерда бўлиб, айтилганидек, бу асосан инсон ва бошқа жонли мавжудотларга хос ҳолатга қиёсан келиб чиқиши — у билан муайян предмет ҳолати маконда жойлашишига кўра шаклий ўхшашликка эга бўлиши кабилар асосида юзага келади. Шунга кўра аниқлов-

чи + аниқланмиш моделида тузилган конструкциядаги давомли ҳолат феъллари агенсининг гапда предмет сифатида ҳам воқе бўлиши бизнинг фактларда санокли даражада учради. Қиёсланг: *Печка ёнида турган челакини олдим* (Ф. Мусажонов). *Олдидан ётган керакли асбобларни тез топа олмас.* (Ойбек).

«Физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг юқорида қайд этилган гап конструкцияларида шахс ҳолатини, унинг жисмоний ва руҳий ҳолатини англантиши уларнинг тилда ҳам, нутқда ҳам айна ҳолатларни билдириш коммуникатив функциясига бевосита эгалигидан, семантик структураси билан боғлиқ ҳолда келиб чиқади. Шу сабабли физиологик ва психик ҳолат феъллари гапда асосан инсон ҳолати билан боғлиқ жараёнларни ифода этади.

Шуниси характерлики, аниқловчи функциясидаги *йрганмоқ* малака ва *шишмоқ*, *қораймоқ*, *қизармоқ*, *оқармоқ*, *тиришмоқ*, *букраймоқ* физиологик интеграл семали ҳолат феълларининг ҳам аниқланмиш позициясидаги агенси шахс бўлади. Аммо бу типда агенс, юқорида кўрганмикимиздек, ҳолатнинг объекти ҳам бўлиб келмайди. У фақат ҳолатни «бажарувчи» саналади. Аниқроғи, ушбу ҳолат феълли гап конструкцияларида шахс бажарган ҳолатнинг объекти унинг муайян органи бўлиб, у ҳолат феълга нисбатан контакт ва дистант препозициядаги алоҳида сўз маъносидан реаллашади. Айна вақтда ҳолатнинг объектини ифодаловчи сўз бош келишида бўлишига кўра сифатдош формадаги ҳолат феъл билан предикатив муносабатга киришади, «гап»ни ҳосил қилади. Шунга қарамасдан предикатив характердаги конструкция аниқлашмиш функциясидаги агенс реализаторининг аниқловчиси бўлади, уни (агенси) муайян томондан конкретлаштиради. Демак, у агенси ифодаланган сўз синтактик структурасининг мураккаблашувини, унинг нутқда бирикмали келишини таъминлайдики, бундай нутқ бирикмалари алоҳида текшириш объекти ҳисобланади. Қиёсланг: *Кўзлари қоронғига йрганган Али қуши атрофига қаради* (О. Ёқубов). *Уйқусизликдан кўзлари қизарган Уктам мухбир билан суҳбатлашгудай аҳволда эмасди* (Ҳ. Назир). *Шамолдан юзлари қорайган йигит кирди* (Н. Норматов). *Уғай она мангалайлари тиришган кампирни топиб,...* (Ўз. халқ ортақ.).

*Букилмоқ* физиологик ҳолат феълли ҳаракат маъноли *букмоқ* феълнинг ўзлик нисбатида келишига кўра ҳосил бўлади. Бошқача айтганда, ҳаракат феълнинг

нутқда ўзлик нисбатиди бўлишига, қуршов компонентлари билан семантик-синтактик муносабатига кўра унд нутқий ҳолат маъноси ҳам юзага келади. Бунда атрибутив формадаги ҳолат феълининг аниқланмиш позициясидаги ағенси ҳолат феълининг ўзлик нисбатид қўлланишига кўра объект, объекти ағенсининг ўзи бўлади. Ҳолат юзага келган объект шахснинг ўзидир. Демак сифатдош формадаги ўзлик нисбатли физиологик ҳолат феълининг ағенси шахсдир. Қиёсланг: *Шохру, таъзимда букилган беклар, шахзодалар, бекзодалар, ёнида яна тўхтади (Ойбек).*

Хуллас, аниқловчи функциясидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «малака», «физиологик» ва «психик: интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги ағенси шахс бўлиб реаллашади.

Аниқловчи функциясидаги *ётмоқ* давомли, *қотмо* образли, *кўпикламоқ*, *қутурмоқ*, *ҳурпаймоқ* физиологик *чўчи*моқ ва *қўрқмоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги ағенси жонлилар — ҳайвон, баъзан парранда бўлади. Масалан *Бироқ ўзингиз жим ётган илоннинг бошини қўзғаб яши қилмадингиз (С. Анорбоев). Соя тошдек қотган калтакесакларни чўчи*иб,.... (А. Мухтор). *Улар кўпиклаган отларини ўйнати*иб,.. (Ш. Тошматов). *Ушан да осилиб чинор шохчасига қутурган итдан ҳам қолди* қутулиб (А. Орипов). *Кўзлари нимадандир қўрққан кийикнинг кўзларига ўшар*ди (О. Ёқубов).

Аниқловчи функциясидаги *қаппаймоқ* образли интеграл семали ҳолат феълининг аниқланмиш позициясидаги ағенси (ҳайвон) объект эмаслиги билан ажратуради. Бу типда ҳолат юзага келган объект (ҳайвон органи) алоҳида бўлишига кўра ағенси ҳолатнинг объекти ҳисобланмайди. Масалан: *Шу пайт аввал қорни қаппайган бақалоқ эшак кўринди (А. Мухтор).* Демак атрибутив формадаги «давомли», «образли», «физислогик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги ағенси инсондан бошқа жонли мавжудотларда кузатилади.

Аниқловчи функциясидаги *турмоқ* давомли, *бўшамоқ* ҳаракат натижаси, *дўмпаймоқ*, *қаппаймоқ*, *қонсирамоқ*, *гулламоқ* ва *ялтирамоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги ағенси буюм бўлади. Масалан: *Мен печка ёнида турга*. *челакни олдим (Ф. Мусажонов). Гуломжон бўшага* пиёласини қорига узатиб,.. (М. Исмоилий). *Ерда чамандай гуллаган ипак гиламлар (Ойбек). Почтачи дўм*

*пайган сумкасини узоқ титкилаб,...* (А. Мухтор). *Кумушдай ялтираган шу тагдўзи қайси бир хинали қўлнинг иши?* (Ғ. Ғулом). Демак, атрибутив формадаги «лавомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси буюмдир.

Аниқловчи функциясидаги *тўймоқ, қонмоқ* ҳаракат натижаси, *олтинланмоқ, қапишмоқ, шумшаймоқ* образли, *сарғаймоқ, қовжирамоқ, қуримоқ, сўлмоқ* биологик интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси ўсимлик бўлади. Масалан: *Озуқага эрта тўйган, сувга барзақт қонган ғўзалар серҳосил бўлади* (Сов. Ўзбекистони). *Алангадек олтинланган дарахтлар қимир этмайди* (Ойбек). *Емғирда ерга қапишган майсалар мағрур кеккаяди* (Шуҳрат). *Ундан бир ҳовуч сарғайган барг сочилди* (О. Мухторов). *Қовжираган палакларнинг у ер бу ерида қолиб кетган сапчалардан узиб,..* (Ҳ. Назир). *Бир кун қуриган дарахтларни кесиб олди* (Ўз. халқ эртак).

Аниқловчи функциясида *шалпаймоқ* образли ҳолат феъли бўлса, агенс — ўсимлик фақат ҳолатнинг манбан саналади. Чунки ҳолатнинг объекти барглари сўзида реаллашади: *Барглари шалпайган... дарахтлар жимгина мудрайди* (Ойбек). Демак, сифатдош формадаги «ҳаракат натижаси», «образли» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси ўсимликдир.

Аниқловчи функциясидаги *кўкармоқ, сарғаймоқ, тумташмоқ* ҳаракат натижаси, *қавармоқ, яшнамоқ, кумушланмоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси ўрин-жой бўлади: *Кўм-кўк кўклам қуёшидан кўкарган қирлар* (Ҳ. Олимжон). *Анҳорнинг кўчага туташган ерида болалар чўмилади* (С. Юнусов). *Пўрсиллаб қаварган саҳро яшил жингалаклар билан қопланди* (Ойбек). *Турли-туман ранг ва зиё билан қуёшда яшнаган бу чаман кўзларни қамаштирарди* (Ойбек). Демак, атрибутив формадаги «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси сатҳ бўлади.

Аниқловчи функциясидаги *қотмоқ, димиқмоқ* ҳаракат натижаси ва *олтинланмоқ, етилмоқ* образли интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси модда бўлади: *... қотган лой оёқ остида қирс-қирс ушалади* (Ойбек). *Тизгинсиз ғовур ва димиққан ҳаводан юрак ёрилар даражада сиқилади* (О. Мух-

торов). *Қалқонлар, ойболталар қуёш билан олтинланган ҳавода порлайди* (Ойбек). *Қиши билан етилган тупроқ қиз қўлига очар кўксини* (Зулфия). Демак, сифатдош формадаги «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси моддадир.

Аниқловчи функциясидаги ҳаракат натижаси бўлган *қизармоқ* ҳолат феълининг аниқланмиш позициясидаги агенси ҳаво қатлами, *туташмоқ* ҳолат феълининг агенси ҳавза, *музламоқ* ва *яхламоқ* ҳолат феълларининг агенси суюқлик, *қораймоқ* ва *нурамоқ* ҳолат феълларининг агенси қурилма, *тинмоқ* ва *қотмоқ* ҳолат феълларининг агенси ёғин, *совимоқ* ва *қотмоқ* ҳолат феълларининг агенси емиш, *зангламоқ* ҳолат феълининг агенси қурилиш материали ва *сўнмоқ* ҳолат феълининг агенси планета бўлади. Масалан: *Секин мовийлашар қизарган осмон* (А. Орипов). *Уфқларга туташган кўк денгизнинг ортида бир ўлка бор* (Э. Воҳидов). *Куннинг совуқлигига қарамай, музлаган совуқ сувда таҳорат қилди* (А. Қодирий). *Тутун билан қоп-қорайган настигина қоронғи ҳужранинг ўртасида гулхан ёниб...* (А. Қаҳҳор). *Ҳозир тинган ёмғир томчиларида... ёниб тоза нур* (Зулфия). ... *совиган нонларни саватга солиб, осди* (А. Қаҳҳор). *Заргаровга бу совуқ хабар занглаган миҳдай қадалди* (А. Мухтор). *Ялт этиб учиб сўнган юлдуздек бу кичик кўз ҳам сўнди* (Мирмуҳсин). Демак, атрибутив формадаги ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси ҳаво қатлами, ҳавза, суюқлик, қурилма, ёғин, емиш, қурилиш материали ва планетадир.

Шуниси характерлики, *қури(-т)моқ*, *иви(-т)моқ*, *хиралаш(-тир)моқ* ҳаракат натижаси, *пиш(-ит)моқ* образли интеграл семали ҳолат феъллари мажҳул нисбат формасида аниқловчи функциясида келганда, аниқланмиш функциясидаги сўзда ифодаланган предмет ҳолатининг агенси эмас, балки ҳолат юзага келган объект бўлади. Маълумки, бунда ҳолатнинг агенси — шахс синтактик реаллашмайди, потенциал имкониятга ўтади. Қиёсланг: *У томда қуритилган магизларни сола бошлади* (С. Юнусов). *Кейин ивитилган нон ушоқларини чўқиди* (Шуҳрат). *Онаси пишитилган лойдан узиб олар* (Н. Норматов).

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг гап конструкцияларида ҳам шахс, ҳам муайян предметнинг ҳолатини англатиши диққатга сазовордир. Чунки объектив борлиқда материянинг ҳар бир кўриниши хоҳ жон-

ли, хоҳ жонсиз бўлсин, абсолют ҳаракат натижасида бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтиб туради. Уларда шаклий, миқдорий сифат ўзгаришлари табиий, зарурий юз беради. Бундай диалектик процесс ҳар бир моддий нарсада содир бўлади. Чунки ҳар бир нарса «ўсиш», ўзгариш, бир ҳолатдан иккинчисига ўтиш имконига эгадир. Шу туфайли ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг гапда турлича нарса-предметларнинг ҳолатини билдириши мантиқийдир.

Аниқловчи функциясидаги *дўрдаймоқ*, *дўмпаймоқ*, *қонсирамоқ*, *қовжирамоқ* образли, *қораймоқ*, *нурсизланмоқ*, *музламоқ*, *намиқмоқ*, *бужмаймоқ*, *оғримоқ*, *оқармоқ*, *ачишмоқ*, *бақраймоқ*, *салқимоқ*, *саргаймоқ*, *терчирамоқ*, *қизармоқ*, *қурушмоқ*, *терламоқ*, *увушмоқ*, *шишмоқ*, *чақчаймоқ*, *кўкармоқ*, *қотмоқ*, *толмоқ*, *киртаймоқ*, *сўлжаймоқ*, *хиралашмоқ*, *пишиқмоқ*, *яхламоқ*, *бўртмоқ* физиологик интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенс-киши органларида реаллашади. Масалан: *Болалигидаги дўрдайган лаблари энди қуёш тафтида пишибди* (С. Анорбоев). *Азим қонсираган йиртқич кўзларини пилпиллатди* (М. Исmoilий). *Мавлоно Жомийнинг нурсизланган кўзлари йилтирайди* (Ойбек). *Музлаган бармоқлар адрес йўқотган* (Ғ. Ғулом). *У жон ҳолатда бақрайган кўзларни кўрди* (О. Мухторов). *Изғирин ялайди яхлаган бетин* (Т. Тўла).

Синтактик конструкцияларда *ёшланмоқ* ва *намланмоқ* физиологик интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатли сўз формасида ҳам аниқловчи функциясида келади. Бу ҳолда уларнинг аниқланмиш позициясидаги агенс — киши органи айни вақтда ҳолат юзага келган объект ҳам бўлади. Қиёсланг: *Ёшланган кўзларини муштнинг орқаси билан ишқалади* (Мушт. кутубхонаси). *Унинг кўз ёши билан намланган киприклари капалак қанотидай силкинади* (П. Турсун). Демак, аниқловчи функциясидаги «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенс киши органларидир.

Аниқловчи функциясидаги *чиримоқ* биологик интеграл семали ҳолат феълининг аниқланмиш позициясидаги агенс сабзавот бўлади: *Хонани чириган картошка ҳиди тутган эди* (Тош. оқшоми).

Аниқловчи функциясидаги *йиғламсирамоқ* физиологик, *уйқусирамоқ*, *ҳаяжонланмоқ*, *ранжимоқ* ва *ачинмоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенс товуш бўлади: *Али йиғ-*



*ламсираган товуш билан деди (А. Қаҳҳор). ...деди Муяссар уйқусираган бир овозда (Ҳ. Назир). Бизни то-  
либ бермасди,— деди Аҳмад ранжиган товуш билан* (Н. Норматов). Демак, атрибутив формадаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги ағенси товушдир.

Хуллас, 1) гап конструкциясининг ҳар бир компоненти семантикасига кўра мустақил бўлиб, муайян синтактик бўлак сифатида реаллашиши қатъийдир. Ағенс реализаторининг синтактик жиҳатдан турли функцияларда кела олиши унинг ўзига хос имконияти бўлиб, бу унинг қандай гапда қўлланиши, қайси компонентлари билан семантик-синтактик муносабатда бўлиши, маъноси, муайян сўз формасида реаллашиши, муайян синтактик позицияни эгаллаши кабилардан келиб чиқади; 2) ағенс валентлиги реализаторининг аниқланмиш функциясида кузатилиши ҳам, ҳолат феълининг доимо атрибутив формада келиб, унинг аниқловчиси бўлиши ҳам типикдир. Аниқловчи + аниқланмиш (сифатдош + от) моделидаги боғланиш битишув муносабатли атрибутив сўз бирикмасини ҳосил қилади; 3) ағенсни реаллаштирувчи сўзнинг гапдаги синтактик функцияси кесимнинг семантик структурасига боғлиқ бўлади. Ҳолат феълининг аниқланмиш позициясидаги ағенси гапда тил ва нутқ бирликлари формасида ифодаланишига кўра улар (сўз ва сўз формалари) гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаги саналади. Ағенсни ағлатувчи сўз гапда қандай формада бўлмасин, қандай гап бўлаги вазифасида келмасин, унда қайд этилган ағенсининг феълдаги ситуациянинг манбаи эканлиги ўзгармас, абсолютдир; 4) ағенсни ифодаловчи сўзнинг синтактик шаклланиш ва функционал имконияти кенг бўлиб, у (ағенс реализатори) асосан шунга кўра эгадан фарқ қилади; 5) аниқловчи функциясидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «малака», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги ағенси шахс; «давомли», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси инсондан бошқа жонли мавжудотлар; «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси буюм; «ҳаракат натижаси», «образли» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси ўсимлик; «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси сатҳ «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг ағенси модда; «ҳаракат на-

тижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ҳаво қатлами, ҳавза, суюқлик, қурилма, ёғин, емиш, қурилиш материали ва планета; «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси киши органлари; «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси сабзавот; «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси товуш бўлади.

Синтактик конструкцияларда «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феъллари мажҳул нисбатда, «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари ўзлик нисбатли формада ҳам аниқловчи позициясида келади.

Нутқ бирлиги бўлган эга+кесим моделидан бошқа синтактик конструкцияларнинг қуйида фикр юритиладиган типда эса юқорида текшириш объекти бўлган типидан фарқли, ҳолат феълларининг агенс валентлигини реаллаштирувчи сўз муайян келишик формасида<sup>40</sup> ҳолат феъли билан тобе алоқада бўлади. Шунга кўра мослашув ва бошқарув муносабатли бирикма конструкциялари тузилади. Аниғи, ушбу типда сўз бирикмасининг ҳоким компоненти функциясида ҳолат феъли, тобе компоненти функциясида агенсни реаллаштирувчи от, баъзан олмошлар келади. Демак, назарда тutilган сўз бирикмаларида агенс валентлигининг реализатори семантик жиҳатдан феъл маъносидаги ҳолатнинг абсолют «ҳокими»ни англатади, аммо формал-синтактик жиҳатдан у бирикма конструкциясининг абсолют тобе компоненти саналади. Айтилганидек, агенс валентлигининг реализатори синтактик конструкцияда формал-структурал қандай реаллашмасин, унда ифодаланган логик субъект муайян ҳолатнинг манбаи, «бajarувчиси» бўлиш қобилиятини доимо сақлайди. Шу сабабли агенс ҳолатнинг субъекти ҳисобланади.

Агенс валентлиги реализаторининг муайян келишик формасида келиши аслида ҳолат феълнинг талабига, унинг ҳокимлигига кўра юз беради. Айни вақтда эга+кесим моделидан бошқа синтактик конструкцияларнинг ҳолат феълли ҳоким компоненти ҳам гапнинг предикатив маркази билан семантик-синтактик муносабатга киришишига, унинг талабига кўра муайян сўз формасида бўлади. Аниғи, ҳолат феълнинг гап конструкциясида муайян сўз формасида келиши феъл кесим-

<sup>40</sup> Ушбу агенс — агенс валентлигининг реализатори шу нуқтада агенс актантини реаллаштирувчи бош келишикдаги сўздан фарқ қилади.

нинг семантик структурасига — унинг ўтимли ва ўтимсиз характериغا кўра юз беради. Бошқача айтганда: кесим ўтимли феъллардан бўлганда, ҳолат феъли сифатдош+эгаллик+тушум келишиги формасида, кесим ўтимсиз феъллардан бўлганда, ҳолат феъли ҳаракат номи ёки сифатдош+эгаллик; аини модель+жўналиш ёки чиқиш келишиги формасида бўлади.

Демак, эга+кесим моделидан бошқа конструкцияларнинг ҳоким компоненти функциясидаги ҳолат феъли гапда кесим вазифасидаги феълнинг талабига кўра муайян сўз формасида иштирок этади. Аини вақтда синтактик конструкцияларда агенс валентлигининг реализатори (тобе компонент) ҳолат феълнинг (ҳоким компонентнинг) синтактик тузилишидан фарқли, у билан боғланишига кўра фақат қаратқич келишиги формасида келади. Кўринадики, агенс валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг қаратқичли формада тузилиши ҳолат феълига нисбатан бўлса, ҳолат феълнинг ўзига хос тузилиши эса гапнинг предикатив марказига нисбатандир. Бу ҳолда гапдаги феъл кесимнинг асосийлиги, етакчилиги биринчи даражали саналади. Чунки у гапни бевоқифа шакллантирувчи, унинг макетини ўзида имконият тарзида сақловчи бош бўлақдир. Унга бирикувчи ҳолат феълнинг талаб ва таъсир кучи эса фақат агенсга нисбатандир. Демак, ҳолат феълнинг синтактик шаклланиши кесим талабига кўра бўлиб, бу — асосий, бирламчи, агенсни реаллаштирувчи сўзнинг синтактик шаклланиши эса ҳолат феълнинг талабига кўра бўлиб, бирикмадир. Шунга кўра агенс реализаторининг қаратқич келишликли формада келиши аслида феъл кесимнинг етакчилигидан, ҳолат феълнинг унга бирикма олиш имкониятидан юзага келади.

Шундай қилиб, фикримиз *унинг толиққани, гавдасининг бужмайгани* (ни), *боланинг тўмтайгани* (га) каб. атрибутив бирикмалар ҳақида боряпти. Бу тип бирикма конструкцияларининг ҳолат феълли ҳоким компоненти қандай сўз формасида кесим билан боғланишига кўра ўз аниқловчиси — агенсни ифода этган сўз билан бирикмали ҳолда гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаги функцияларида келади.

Эга+кесим моделидан бошқа конструкцияларнинг объекти бирикма типда эса атрибутив бирикмада фарқли ҳолат феълнинг ўзи гапнинг предикатив марказини ҳосил қилади. Кесим функциясидаги ҳолат феълнинг бошқарув қобилиятига кўра ундаги (феълдаги) муайян жараённинг агенсини ифода этувчи сўз муайян

келишик формасида келиб, воситали тўлдирувчи саналади: ... *унга оғирлашган эди.*

Демак, агенс валентлиги реализаторининг типик бош келишик формасидан бошқа келишик формасида бўлиши, шу сабабли гапнинг иккинчи даражали бўлаги функциясида келиши семантик-синтактик асимметриянинг асосини ташкил қилади. Бунда аниқловчи ва тўлдирувчи функциясидаги сўз агенс валентлигининг реализатори бўлади.

Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агенсининг реализатори эга+кесим моделдан бошқа конструкцияларда тобе компонент позициясида келади.

«Харакат натижаси», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенсини реаллаштирувчи сўз атрибутив бирикмаларда иштирок этиб, қуйидаги лексик-семантик хусусиятларга эга бўлади.

Аниқланмиш функциясидаги ҳаракат натижаси бўлган *катталашмоқ* ҳолат феълининг аниқловчи позициясидаги агенси жипслик бўлади: *Шу билан бирга ионосферада электрон зичлигининг катталашуви билинади* (Фан ва турмуш). Демак, аниқланмиш функциясидаги ҳолат феълининг агенси жипслик бўлганда, агенс валентлигининг реализатори эганинг аниқловчиси функциясини ўтайди.

Аниқланмиш функциясидаги *толиқмоқ, ориқламоқ, тўмтаймоқ* физиологик, *ранжимоқ, сарғаймоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг аниқловчи позициясидаги агенси шахсда реаллашади. Бу типда *сарғаймоқ* психик ҳолат феъли агенсининг реализатори синтактик реаллашмаган кишилик олмошидан бўлиб, у потенциал имконият саналади. Агенснинг қайси шахс эканлиги эгалик формасидаги ҳолат феълдан конкрет англашилиб туради. Масалан: *Унинг толиққани рангрўйидан кўриниб турарди* (Шуҳрат). *Шундан кейингина унинг анча ориқлаганини пайқади* (У. Ҳошимов). *У боласининг тўмтайганига афсусланди* (М. Исмоилий). *Унинг ранжишидан баъзан оила аъзолари уялишарди* (Мирмуҳсин). *Кошкийди, йўлингизда сарғайганимни билсангиз* (М. Исмоилий). Демак, аниқланмиш функциясидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси шахс бўлганда, агенс валентлигининг реализатори эга, тўлдирувчи ва сабаб ҳолининг аниқловчиси функциясида келади.

Аниқланмиш функциясидаги *акашакланмоқ, кўпчи-моқ, тиришмоқ, жонсизланмоқ, бужмаймоқ* физиологик

интеграл семали ҳолат феълларининг аниқловчи позициясидаги агеңси киши органлари бўлади. Масалан: *У оёқларининг акашакланганини сезди* (Ойбек). *...бу тун гавдасининг тиришганини сезди* (Ойбек). *Совуққа чидамли Йўлчи ҳам эғни юпун бўлганидан оёқларининг жонсизланганини, гавдасининг бужмайганини сезди* (Ойбек). Демак, аниқланмиш функциясидаги физиологик ҳолат феълларининг агеңси инсон органлари бўлганда, агеңс валентлигининг реализатори тўлдирувчининг аниқловчиси функциясини ўтайди.

«Психик» интеграл семали ҳолат феъллари агеңс валентлигининг реализатори объектли бирикмаларда ҳам қўлланади. Бунда агеңс реализатори кесим функциясидаги ҳолат феълларига жўналиш келишиги формасида боғланади. Ушбу типда *оғирлашмоқ* ва *ёқмоқ* психик ҳолат феълларининг агеңси сифатида шахс кузатилади. Масалан: *Энди қизининг олдига кириб, унинг бетига қараш унга жуда ҳам оғирлашган эди* (А. Қодирий). *Бу гап Рихсихонга жуда ёқди* (Мирмуҳсин). *Гул ҳаммага ёқди* (Ф. Мусажонов). Демак, «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси инсон бўлганда, агеңс валентлигининг реализатори тўлдирувчи функциясида келади.

Хуллас, 1) эга+кесим моделидан бошқа синтактик конструкциялар ҳолат феъллари доирасида асосан атрибутив, баъзан объектли бирикмалар бўлиб кузатилади. Агеңс валентлигининг реализатори (от ва олмош) муайян келишик формасида ҳолат феъли (ҳоким компонент)га бирикади. Агеңс валентлиги реализаторининг сўз формасида келиши ҳолат феълнинг талабига, унинг ҳокимлигига кўра юз беради; 2) бирикма конструкцияларининг ҳолат феълли ҳоким компоненти гап предикатив маркази билан боғланишига кўра муайян сўз формасида бўлади: кесим ўтимли феъллардан бўлганда ҳолат феъли сифатдош+эғалик+тушум келишиги формасида, кесим ўтимсиз феъллардан бўлганда, ҳолат феъли ҳаракат номи ёки сифатдош+эғалик; айни модель+жўналиш ёки чиқиш келишиги формасида кузатилади; 3) синтактик конструкцияларда феъл кесимнинг асосийлиги, етакчилиги бирламчи бўлиб, унга бирикувчи ҳолат феълнинг активлиги, талаби, таъсир фақат тобе компонент функциясидаги агеңсга — унинг реализаторига нисбатандир; 4) гапда атрибутив бирикмаларнинг ҳоким компоненти функциясидаги ҳолат феъли қандай сўз формасида предикатив марказга боғланишига кўра тобе компонент функциясидаги агеңс

реаллаштирувчи сўз билан бирикмали ҳолда гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаги бўлиб келади; 5) гап конструкцияларидаги объектли бирикмада ҳолат феълнинг ўзи предикатив марказни ташкил қилади. Ҳолат феълнинг талабига кўра муайян ҳолатнинг агенсини ифодаловчи сўз жўналиш келишиги формасида бўлади; 6) «ҳаракат натижаси», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агенсининг реализатори эга+кесим моделидан бошқа конструкцияларда тобе компонент бўлиб келади — атрибутив бирикмаларда иштирок этади. Аниқланмиш функциясидаги ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълнинг агенси позициясида жипслик келганда, агенс валентлигининг реализатори гап бош бўлагининг аниқловчиси функциясини ўтайди. Аниқланмиш функциясидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси шахс бўлганда, агенс валентлигини реаллаштирувчи сўз гап бош ва иккинчи даражали бўлақларининг аниқловчиси функциясида келади. Аниқланмиш функциясидаги «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси инсон органлари бўлганда, агенс валентлигининг реализатори гапнинг иккинчи даражали бўлагининг аниқловчиси функциясида бўлади; 7) «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенсини реаллаштирувчи сўз объектли бирикмаларда қатнашади. Ушбу ҳолат феълларининг агенс актанти позициясида шахс кузатилади. Агенс валентлигининг реализатори гапнинг иккинчи даражали бўлаги функциясида келади.

Ҳолат феъллари агенс валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг гапда бош ва иккинчи даражали бўлақ функциясида кела олиш имконияти ҳақида айтилган фикрлардан келиб чиқиб, яна бир муҳим хулоса шуки, гапнинг эгасини феълда ифодаланган ситуациянинг бажарувчиси — агенси орқали аниқлаш абсолют бўлмай, нисбий характерга эгадир<sup>41</sup>.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг агенс валентлиги бобида юритилган фикрларни умумлаштириб, айтиш мумкинки, ҳолат феъли ва кўпинча от семемаларининг боғланишидан тузилган семантик синтагмалар тил (нутқ) семантик системасининг асоси, моҳияти бўлиб, гапнинг семантик структурасини ташкил қилади. Қоммуникация акти ушбу семантик синтагмаларга кўра ҳам объектив ва ижтимоий характерда бўлади.

<sup>41</sup> Қаранг: Мухин А. М. Лингвистический анализ. Теоретические и методические проблемы. М., 1976. С. 97.

## ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ ЛОКАЛИС ВАЛЕНТЛИГИ

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалис<sup>42</sup> валентлиги ҳам облигатор ҳисобланади. Локалис актанти агенс (баъзан контрагент) ҳолати билан бевосита боғлиқ бўлади. У муайян ҳолатдаги агенсга «хизмат қилади», у билан диалектик боғлиқликда кузатилади. Аниқроғи, локалис валентлигини реаллаштирувчи сўзда ўрин ифодаланишига кўра ушбу сўз агенс ҳолати юз берган ўринни англатади. Шу жиҳатдан локалис актанти мустақил саналади. Локалис валентлигининг реализатори феъл маъносидаги ҳолатни ўрин муносабатига кўра характерлаши, локал муносабат<sup>43</sup> ифодалаш билан семантик-функционал актив бўлади.

Локалис валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг гап конструкцияларида, асосан, ўрин келишиги (локатив)<sup>44</sup> да келиши табиийдир. Чунки локативли сўз формасидан англашилган предмет агенс ҳолатининг муайян ўрин-жойда юз беришини конкрет билдиради<sup>45</sup>, яъни локалис актанти бўлади. Демак, ўрин келишиги ҳолат феълларининг локалис актантини реаллаштирувчи сўзни нутқда шакллантиради, сўз формаси — нутқ

<sup>42</sup> Локалис термини ўрин маъносини англатади. Бу термин Н. И. Кондаковнинг «Логический словарь» (М., 1971. С. 279); Д. Э. Розенталь, М. А. Теленковаларнинг «Словарь-справочник лингвистических терминов» (М., 1976. С. 169) китобларидан олинди. Қаранг: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. С. 222; Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. С. 125.

<sup>43</sup> Локал муносабат термини О. С. Ахманованинг «Словарь лингвистических терминов» (С. 222); Д. Э. Розенталь, М. А. Теленковаларнинг «Словарь-справочник лингвистических терминов» (С. 169) асарларидан олинди. Яна қаранг: Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. С. 43.

<sup>44</sup> Локатив ҳақида қаранг: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. С. 222; Иванова И. П., Буракова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика английского языка. С. 245—246.

<sup>45</sup> Ўрин келишикли сўз формасининг ўрин тушунчасидан бошқа тушунчаларни ҳам бериши ҳақида қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 101, 102; Бокарев Е. А. Локативные и нелокативные значения местных падежей в дагестанских языках//Язык и мышление. XI. М.—Л., 1948. С. 56—68; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент. 1978. 93-бет; Ўзбек тили грамматикаси. I. Тошкент. 1975. 242—248-бетлар; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 138—139-бетлар; Ўзбек тили грамматикаси. II. Тошкент. 1976. 154—155-бетлар.

бирлиги ҳосил бўлади. Асосан шу келишикдаги нутқ бирлиги феълда ифода топган ситуациянинг бажарилиши ўрни билан бевосита боғланади. Бошқача айтганда, ўрин келишиги форманти феъл бошқарувли объектли бирикмани тузади, локал муносабат англашилади.

Шуниси ҳам характерлики, ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори типик сўз формасидан бошқача шаклланишда ҳам кузатилади. У гапда кўмакчилик формаларда қўлланади. Ушбу типда кўмакчи элементлар от ва феъл маъноларини бириктирувчи ифода беради. Семантик синтагма (локатив синтагма) тузилади.

Гап конструкцияларида синтактик турлича тузилишига қарамай, синтетик ва аналитик формадаги нутқ бирликлари ўрин маъносини тўла ифодалайди. Айни вақтда локалис валентлигини реаллаштирувчи кўмакчилик формалар нутқий активлиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан улар локалис актантини реаллаштирувчи типик сўз формаси билан контекстуал синонимни ҳосил қилади.

Ҳолат феълларининг локалис актанти гап конструкцияларида асосан отда реаллашади. Ушбу туркум бирликлари гапда доимо қайд этилган бўлади, ўрин ҳоли функциясини ўтайди. Локалис валентлигига эга ҳолат феъллари гапда муайян позицияда кесим, баъзан аниқловчи функциясида келади.

Локалис валентлиги ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади.

**Локалис валентлигининг отда реаллашиши.** «Давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актантлари отда реаллашади. Шунга кўра у (от) семантик-коммуникатив планда конкрет бўлиб, маконнинг маълум қисми, нуқтаси билан аниқ боғланиб туради. Бу бевосита отнинг шундай семантикага узвув эгалигидан келиб чиқади.

*Турмоқ, тунамоқ, ётмоқ, қолмоқ, ўтирмақ* давомли, *тўхтамоқ* ҳаракат натижаси, *салқинламоқ, пойламоқ* ижро интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти сатҳ (ўрин-жой) бўлади. Чунки агенда юзага келган, агенс эга бўлган ушбу ҳолатлар бевосита муайян сатҳда амалга ошади. Сатҳ қайд этилган муайян ҳолатларнинг содир бўлишида бирламчи ташқи асос саналади. Унинг муҳимлиги маконлигидан, материя-



нинг мавжудлик, яшаш манбаи эканлигидан ва бу қонун кучига эгаллигидан келиб чиқади. Масалан: *Шу болхонада тунади* (Шухрат). *У айвонда ётар* (Ҳ. Назир). *Уйда гўзал жувон билан иккимиз қолдик* (С. Аҳмад). *Батальон қишлоқда тўхтади* (Сов. Ўзбекистони). *У боғда салқинлади* (Ўз. халқ эртақ.). Кўринадик, феъл бошқарувли бирикма компонентлари семемалари учун классема функциясини «сатҳ» семаси ўтайди.

*Ўтирмоқ* ва *ётмоқ* давомли интеграл семали ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг сув йўлига тегишли жойда, унинг муайян қисмида юз беришини англатади: *Ариқ лабида бирпас ўтирди* (Ф. Мусажонов). *Полвон ота яйлов этагидаги ёйилиб оқаётган сой лабида ётибди* (Ҳ. Назир). Кўринадик, гап конструкцияларида локалис валентлигини реаллаштирувчи сўз, орган ифодали от, метофорик кўчма маънода, ўрин-жой маъносида келади. Бу нутқ факти, нутқ ҳодисаси саналади. Унинг сатҳ ифодасини бериши синтактик шаклланишига, тобе компонентдаги муайян предмет билан боғланишига, у билан бутун ва қисм муносабатига киришишига, агенс ҳолатининг содир бўлиш ўрнини англатиш мақсадида қўлланишига кўра юз беради.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалис актан-ти (сатҳ) кўмакчи отларда ҳам ифодаланади. Аниқроғи, ҳолат феълларининг локалис валентлиги от+кўмакчи от+да модели синтактик бирликларда реаллашиб, ўзига хос семантик хусусиятларга эга бўлади.

«Сатҳ» архисемасига кўра умумлашувчи кўмакчи отлар синтактик конструкцияларда доимо препозитив компоненти билан келиб, у билан тегишлилик муносабатини ифода этувчи аниқловчи+аниқланмиш алоқасига киришиб, синтактик комплекс сифатида ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори ҳисобланади. Айни вақтда ушбу нутқ бирликларида қатнашган кўмакчи отларнинг муайян келишликли формада рема компоненти билан алоқаси гапнинг ҳолат феълли предикати талабига кўра юз беради. Бу бевосита кўмакчили формаларнинг гапнинг конструктив бирлиги бўлишини, гап семантикасининг мантиқийлиги ва ижтимоий характерини юзага келтиради

Бизнингча, фикр юритилаётган типда ўрин ифодасининг конкретлиги яқка сўздан англашилган шу ифодага нисбатан кучлироқ, тўлароқ юзага чиқади. Яъни автосемантик+синсемантик сўз моделидаги нутқ бирликларида сатҳ ифодаси кўмакчи компонентда умумий

(мавҳум) бўлиб, унинг конкретлашиши бевосита позициядаги сўз воситасида юз беради. Чунки у мустақил сўз сифатида гапда муайян позицияда конкретлаштириш функциясини бажариш имконига эга бўлади. Аниқроғи, у гапда ҳам назарда тутилган мақсадда қўлланади. Бу семантик ва синтактик-позицион планда ҳам исботланади. Шу сабабли кўмакчилик нутқ бирликларида ҳолат юз берган сатҳ анча аниқ англашилиб туради. Кўриниб турибдики, кўмакчилик отлар семантикасидаги умумий сатҳ нутқий ситуацияда, «бирикмада» реаллашишига, от препозитив (тобе) компонентига кўра «индивидуаллашади». Демак, кўмакчилик отларда қайд этилган сатҳ синтактик конструкцияда реаллашиши туфайли муайян предмет билан бевосита боғланиб, унга тегишлиги таъкидланиб, биргаликда ўрин-жой сифатида келиши жиҳатидан юқорида фикр юритилган типдан (отдан) фарқ қилади. Бошқача айтганда, агент ҳолати кўмакчилик сўз формасидаги предметнинг муайян қисмида, муайян сатҳда содир бўлади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси от кўмакчилик синтактик бирликлар орқали реаллашади.

*Турмоқ давомли, тўхтамоқ ҳаракат натижаси ва гавдаланмоқ образли интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси олдида компонентли аналитик формада кузатилади. Ушбу типда агент ҳолатининг қопқа (мослама), сатҳ ва киши органи кабилар олдида юз бериши ифодаланади. Масалан: Эшик олдида бир жувон турарди (С. Аҳмад). Хароба, баъзан обод кўчалардан юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик (А. Қаҳҳор). Кўз олдида Арслон гавдаланди (Мирмуҳсин).*

*Турмоқ, ўтирмоқ, қолмоқ давомли интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси устида, бўйида, тагида, ўртасида, бошида, ёнида, ичида, ичра ва узра компонентли нутқ бирликларида реаллашишига кўра ўзига хос семантик хусусиятларга эга бўлади.*

*Устида кўмакчилик синтактик бирликларда агент ҳолати жонли ёки жонсиз нарсаларнинг уст қисмида бажарилади. Бу ситуацияда бир предметнинг пастки қисми бошқасининг устки қисмига — бир-бирига тегиб туради, бирикади<sup>46</sup>. Масалан: Отнинг устида бир йигит*

<sup>46</sup> Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 323.

турибди (Гулихиромон). Саккиз қиррали олтин тахт устида Ҳусайн Бойқаро ўтурибди (Ойбек).

Ўзбек тилшунослигига оид айрим манбаларда *бўйи* кўмакчиси асосан «...вақт билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, ҳаракат-ҳолатнинг шу сўзлар ифодалаган вақт доирасида давомлилиги маъносини билдиради...»<sup>47</sup> дейилса, бошқаларида у «баъзан пайт билдирувчи сўзлардан бошқа сўзлар билан келганда, макон-жой маъноси билан бирга вақт-пайт маъноси ҳам ифодаланади...»<sup>48</sup>, деб таъкидланади. Демак, манбаларда бу кўмакчининг, асосан, вақт, баъзан ўрин маъноли сўзлар билан келиши ва ҳар икки ҳолда ҳам вақт маъносини ифодалаши алоҳида қайд этилади.

Шуниси муҳимки, ҳолат феълларининг локалис актантини реаллаштирувчи кўмакчили форманинг етакчи компоненти ўрин-жой маъноли сўзлардан бўлиб, уни синтактик планда шакллантирган *бўйи* кўмакчиси гапда *-да* форманти билан келиб, семантик жиҳатдан бутунлай ўрин маъносини англатиш учун хизмат қилади. Шунга кўра у ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Яъни, биринчидан, *бўйи* кўмакчиси ўрин-жой маъноли сўз билан аналитик форма тузишига, иккинчидан, у локативда бўлишига, учинчидан, бу нутқ бирлиги ҳолат феъли билан боғланишига (у томондан бошқарилишига) — ҳолат феъли локалис валентлигининг реализатори бўлишига, яъни ҳолат феъли семантик имконига кўра ўрин актантини бевосита талаб қилишига, тўртинчидан, гапда ифодаланган фикрнинг мантиқий — объектив йўналишига кўра от+бўйи (-да) модели нутқ бирлиги ўрин-жой маъносини ортиқ даражада конкрет ифода этади. Демак, бу типда агенс ҳолатининг ҳаракатланиш линияси ва ўзан четида содир бўлиши англашилади. Қиёсланг: *Йўл бўйида гишт ташиган самосвал турарди* (С. Аҳмад). *Ўлтурибман дарё бўйида* (Зулфия).

*Тагида* компонентли аналитик формада агенс ҳолати вертикал вазиятдаги қурилманинг пастки қисмида, унинг қўйи нуқтасига энг яқин жойда ёки бевосита унинг таг (остки) қисмида юз беради: *Зинанинг тагида*

<sup>47</sup> Ўзбек тили грамматикаси, I. 550-бет. Қаранг: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 240-бет.

<sup>48</sup> Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 412-бет.

*гурибди* (А. Қаҳҳор). *Соябон тагида учбурчак қилиб қўйилган иккита скамейка гурибди* (О. Ёқубов).

*Тагида* сўзи билан асосий маъносига кўра бир хил *остида* синоним бирлик ҳам агенс ҳолатининг бевосита муайян предметнинг таг, ост қисмида юз беришини билдиради. Аммо кўпроқ адабий тилга хос *остида* сўзи «кўпинча умумий — ноаниқ маъно ифодалаш»<sup>49</sup> билан шундай маънони ўзига нисбатан конкретроқ англатувчи, асосан сўзлашув стилига хос *тагида* сўзидан фарқ қилади. *Тагида* сўзи маъносида муайян предметнинг бевосита ички таг қисми тушунилиши қатъийдир, аниқдир.

*Турмоқ* давомли интеграл семали ҳолат феълнинг локалис актанти *ўртасида* компонентли аналитик формада ҳам қайд этилади. Агенс ҳолати қурилма марказида (ўрта қисмида) содир бўлади: *Нигора уйнинг ўртасида қимирламай турарди* (С. Аҳмад).

*Бошида* компонентли нутқ бирликларида агенс ҳолати қурилма ва майдоннинг бошланишида, энг юқори қисмида (тепасида) юз беради: *Мен кўприк бошида бирпас турдим* (А. Қаҳҳор). *Мозорнинг бошида турмакдадурман сарҳисоб айлаб* (Ғ. Ғулом).

*Турмоқ* давомли ҳолат феълнинг локалиси *ёнида* кўмакчили формада реаллашганда, агенс ҳолати қурилма ёнида, унга жуда яқин горизонтал йўналишдаги ўринда содир бўлади: *Мен печка ёнида турган челақни олдим* (Ф. Мусажонов). Давомли ҳолат феълнинг локалиси реаллашган аналитик формада от кўмакчи *ёнбошида* вариантида ҳам келади. Денотатив маъносига кўра бир хил *ёнида* ва *ёнбошида* сўзларидан кейингиси агенс ҳолатининг қурилмага жуда яқин жойда, деярли у билан бирор томонига кўра туташган нуқтаида, қурилманинг юқори (бош) тарафида юз беришини англатиши ва нутқда кам қўлланишига кўра ажралиб туради. Шунингдек, бу ҳолда предметларнинг горизонтал жойлашиши, мослиги бузилади. Қиёсланг: *Уйнинг ёнбошида челақ гурибди* (Ўз. халқ эртақ.).

*Турмоқ* давомли ҳолат феълнинг локалиси *ичида* компонентли нутқ бирлигида ҳам реаллашади. Агенс ҳолати қурилма ва ёпинчиқнинг ич қисмида юз беради: *Арслон хона ичида нима қилишини билмай турди* (Мирмуҳсин). *Чиммат ичида соқоли селкиллаган бир чол тиржайиб гурибди* (О. Мухторов).

*Турмоқ* давомли ҳолат феълнинг локалиси *ичра*

<sup>49</sup> Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 321.

кўмакчили аналитик формада ҳам реаллашади. Локатив синтагмада агенс ҳолатининг муайян территорияда — очиқ, сайҳон ер ичида содир бўлиши англашилади<sup>50</sup>. Бундай информацияда ўрин маъноси предметнинг қайси нуқтаси, сатҳи билан боғланишига кўра нисбий конкретлиги билан ажралиб туради. Асосан поэтик стилга хос бу тип кўмакчили формада кўтаринкилик, экспрессивлик кузатилади, сўзловчининг ижобий муносабати ҳам ифодаланади. Шунга кўра *ичра* кўмакчили нутқ бирликлари *-да* формантли ва *ичида* вариантли синоним нутқ бирликларидан фарқ қилади. Қиёсланг: *Эмас осон бу майдон ичра турмоқ...* (Навоий). *Эмас осон бу майдонда турмоқ. Эмас осон бу майдон ичида турмоқ.* Яна қиёсланг: *Қиличлашиб майдон ичра ўлмадим* (Фольклор).

Акад. А. Н. Кононов яратган ўзбек тилининг илмий грамматикасида *узра* кўмакчисининг ҳозирги ўзбек тилида жуда кам учраши, асосан поэтик асарлардагина қайд этилиши алоҳида таъкидланади ва унинг адабий тил, сўзлашув нутқи учун одатий саналувчи *устига*, *устид* кўмакчиларига мос келиши айтилади<sup>51</sup>. Бу фикр кесими ҳолат феълли гапларга ҳам тўла мувофиқдир. Яъни *қолмоқ* ва *ўтирмоқ* давомли ҳолат феъллари локалис валентлигининг реализатори сифатида *узра* кўмакчили формалар ҳам келади. Улар нутқ бирлиги сифатида кўпинча шеърий мисраларда учраб туради, агенс ҳолатининг муайян предметнинг (буюмнинг) устки қисмида юз беришини англатади. Масалан: *Икки жумла ёзилган шу хат стол узра... қолди* (Г. Нуруллаева). Ушбу гапда *узра устид* кўмакчиси билан синоним алоқа ҳосил қилади. *Устид* сўзини гапга киритиш ундаги муайян информацияга ҳалал бермайди, гапнинг мазмуни тўла сақланади. Аммо бу ҳолда аввалги синонимик нутқ бирлигига нисбатан ўрин-жой маъноси яна ҳам конкретлашади. Чунки *уст* (-ида) кўмакчисида ўрин-жой маъноси узуал ортиқ, реалдир. Демак, бу кўмакчиларни алмаштириш ўрин-жой маъносининг

<sup>50</sup> *Ичра* кўмакчили нутқ бирликлари ҳақида қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 321; Ўзбек тили грамматикаси. I, 550-бет; Фуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 143-бет.

<sup>51</sup> Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 397; Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. I 543-бет; Шобдуррахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Доинёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 411-бет.

ортиқ даражада конкретлашишига олиб келади. Қиёсланг: *Икки жумла ёзилган шу хат стол устида қолди*. Аммо бу вариантда экспрессивлик-ифодалилик даражаси аввалгисидан фарқли сезиларли камаяди, «тораяди». *Узра* кўмакчили синонимик формада эса ҳам информация, ҳам коннотация реаллашади. *Устида* сўзлашув нутқиға, *узра* поэтик нутққа хослиги, поэтик «акценти» билан ажралиб туради. Шунга кўра шеър автори келтирилган мисраларда фақат информация эмас, шунингдек, экспрессивликни, ижобий эмоционал муносабатни ҳам бериш мақсадида *узра* элементидан оқилона фойдаланади. Яна қиёсланг: *Не бахтдир МГУнинг кафедрасида шогирдлик курсиси узра ўлтириш*<sup>52</sup> (Ғ. Ғулом).

Айрим манбаларда *узра* «ҳаракат предметнинг уст қисмига йўналганлигини, бирор нарса воситасида бажарилишини билдиради»<sup>53</sup>, деб таъкидланади. Бу фикрнинг «ҳаракат... бирор нарса воситасида бажарилишини билдиради» пунктнинг фактик тасдиғи сифатида Ғ. Ғуломнинг юқоридаги бир банд шеъри келтирилади. Кўринадики, фикр автори гапда ҳаракат тушунчасининг реализатори сифатида ҳолат феълининг архаик формасини келтиради. *У(л)тирмоқ* давомли ҳолат феъли сифатида ҳолат маъносини англатади. Синтактик конструкцияда эса *от+узра* модели аналитик форма ҳаракатнинг бирор нарса воситасида бажарилишини эмас, балки давомий ҳолатнинг от маъносида реаллашган буюмда содир бўлишини билдиради. Шунингдек, кўмакчили форманинг ўрин-жой маъносида қайд этилиши қуйидаги синтактик конструкция орқали, аналитик форма билан контекстуал синонимни ҳосил қилувчи типик келишликли сўз формасини келтириш орқали ҳам исботланади. Қиёсланг: *Не бахтдир МГУнинг кафедрасида шогирдлик курсисида ўлтириш*.

Хуллас, 1) ҳолат феълларининг локалис актанти агенс (баъзан контрагент) ҳолатининг содир бўлиш ўрни сифатида реаллашади, локал муносабат ифодаланади; 2) локалис актантининг реализатори гапда кўпинча ўрин келишликли ва кўмакчили формаларда келади. Ушбу келишиқ форманти ва муайян кўмакчилар от ва феъл маъноларини бириктирувчи семантик функция бажаради. Феъл бошқарувли сўз бирикмаси тузилади; 3) «давомли», «ҳаракат натижаси» ва

<sup>52</sup> *Утирмоқ* феъли ҳаракат маъносига ҳам эга: *стулға ўтирмоқ*. Аммо келтирилган мисрада у ҳолат феъли сифатида реаллашади.

<sup>53</sup> Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 240-бет.

«ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг от-да реаллашган локалиси сатҳ бўлади; 4) «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси актанти от+кўмакчи от+да моделли аналитик формаларда реаллашиб, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади; 5) «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси олдида, «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси устида, бўйида, тагида, ўртасида, бошида, ёнида, ичида, ичра ва узра каби кўмакчили формаларда реаллашади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалиси актанти функциясида баъзан сатҳдан бошқа предметлар ҳам кузатилади. Бу типдаги локатив синтагмаларда ҳам локал муносабат ифодаланиб, агенс ҳолати ўрин объектига кўра конкретлашади.

Гап конструкцияларида «давомли» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси сифатида киши органи, буюм ва ўсимликлар ҳам иштирок этади.

Шу ҳам характерлики, киши органи, буюм ва ўсимлик семемали лексемаларда ўрин маъноси окказионал, фақат нутқда, яъни сўзнинг локатив форманти билан шаклланишига, феъл билан объекти бирикмани тузишига, агенс ҳолати амалга ошган ўринни англатиш мақсадида қўлланишига кўра юзага келади. Шунингдек, локалиси валентлигини реаллаштирувчи ушбу сўзлар нутқ фаолиятида ўрин маъносини ҳам бериш имконига эга бўладик, бу имкониятнинг воқе бўлиши синтактик қуршов компонентларининг таъсирида, феълнинг гап семантикасига, унинг конструктив бирликларининг муайян маъно билан реаллашишига актив таъсир қилиши билан боғлиқ ҳолда юз беради. Айни вақтда фикр юрнтилаётган типда агенс ҳолати содир бўлган ўриннинг конкрет реаллашиши бевосита киши органи, буюм ва ўсимликларнинг конкретлигидан, шу предметларни ифодаловчи тил бирликларининг тасаввурда муайян предмет билан аниқ боғланишидан келиб чиқади.

*Қолмоқ давомли ва гавдаланмоқ образли интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси актанти функциясида киши органи келади. Агенс ҳолати шахснинг муайян органида юз беради. Масалан: Калит унинг қўлида қолди (А. Қаҳҳор). ...Пешонасига теккан майин соч толалари, мулойим табассуми кўз олдимда бир зум гавдаланар (О. Ёқубов). Унинг кўз олдида Арслон гавдаланди (Мирмуҳсин).*

Утирмоқ ва ётмоқ давомли интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти буюм бўлади. Агенс ҳолати муайян буюмда юз беради: *Аббосхон ўрнидан кўзгалгиси келмай, эски духоба креслода ўтирарди* (Мирмуҳсин). ...*диванда Шукур ётарди* (Н. Нормуродов).

Утирмоқ давомли ҳолат феълларининг локалис актанти функциясини ўсимлик ҳам ўтайди. Агенс ҳолати муайян ўсимликда содир бўлади. *Қиёсланг: Дарахтларда бойқушлар кўзларини чақчайтириб ўтиришибди* (Мирмуҳсин).

Шундай қилиб, ҳолат феълларининг локалис актанти функциясида баъзан сатҳдан бошқа предметлар ҳам келади. «Давомли» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти сифатида киши органлари, «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти бўлиб буюм ва ўсимликлар қатнашади.

Ўзбек тилидаги «давомли» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис валентлиги баъзан сифат+да моделидаги сўз формасида ва ўрин равишида ҳам реаллашади, агенс ҳолати юз берган сатҳ ифодаланади.

Локалис актантини реаллаштирувчи отларда ўрин маъноси конкрет ва индивидуаллиги билан, ушбу сўз ва сўз формаларида эса ўрин маъноси абстрактлиги ва умумийлиги билан ажралиб туради. Яъни, фикр юритилаётган типда агенс ҳолати юз берган жой — томон ишора қилиниши, умумий тарзда кўрсатилиши билан характерланади. Демак, локалис валентлигининг реаллизатори функциясидаги тил ва нутқ бирликларида ҳам агенс ҳолатининг муайян ўринда юз бериши англашилади. Аммо бу ўрин маконнинг муайян қисми, нуқтаси билан конкрет боғланмаслигига, у кенглигига, поаниқлигига кўра ажралиб туради.

Қолмоқ давомли интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси йироқ жой бўлади. Агенс ҳолати олис жойда содир бўлади: *Қурбонлар дафн қилинаётганда, биз қабрдан яна ҳам узоқда қолдик* (А. Қаҳҳор). *Она элинг узоқда қолди* (Э. Воҳидов). *Ажаб болалигим қолди узоқда* (А. Орипов).

Конкретликдан ортиқ даражада чекниш, мавҳумлик, умумийлик каби маънолар сўз формасининг -лар формантини олиши билан яна ҳам кучаяди, бўртади, чунки -лар форманти ноаниқликни оширади, фикрнинг муайян ўрин билан боғланишини «бутунлай» тарқатади. Бу -лар аффиксининг кўплик маъносини ифодала-



шидан келиб чиқади. Бунда фикрнинг, диққат-эйтиборнинг муайян ўрин-жой билан боғланиши анча «хиралашади». Аммо, шунга қарамасдан, айнаи вақтда ижобий оттенка, экспрессивлик юзага келади. Бу ҳолда *-лар* формантининг доимий маъноси сақланиб, шу маъно асосида узуал ифоданинг «ўсиши» юз беради. Аниқроғи, *-лар* аффикси нутқий полифункционал характерда бўлиб, семантик жиҳатдан универсаллашади: ҳам миқдорий ортиқлик, ҳам экспрессивлик ифодалайди. Қиёсланг: *Узоқларда қолди туғилган уйим* (А. Орипов). *Узоқларда қолди диёрим* (Э. Воҳидов).

*Салқинламоқ* ижро интеграл семали ҳолат феъли локалис валентлигининг реализатори агенс ҳолатининг муайян сатҳда — сатҳнинг бирон нуқтасида юз беришини ифода этади: *Унда фил ўз болаларини салқинлатиб..*, (Ҳ. Назир).

Хуллас, ҳолат феълларининг локалис актантини реаллаштирувчи тил ва нутқ бирликлари ўрин маъносини абстракт, умумий ҳолда ифода этади. Шу жиҳатдан улар ҳолат феълларининг локалис валентлигини реаллаштирувчи отлардан фарқ қилади.

## ҲОЛАТ ФЕЪЛЛАРИНИНГ ОБЪЕКТ ВАЛЕНТЛИГИ

Ўзбек тилшунослигида, умуман туркологияда, ҳолат феъллари ҳақида фикр юритилган илмий асарларда ҳолат феълларининг ўтимли (транзитив) группаси ҳам мавжудлиги мутлақо тилга олинмайди. Ваҳоланки, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари фақат типик характердаги ўтимсизлиги билангина эмас, балки ўтимлилиги билан ҳам ажралиб, ўзига хос семантик хусусиятларга эга бўлади. Демак, ўтимли ҳолат феъллари объект (тўғри объект) валентлигига эга бўлиб, ушбу валентлик ҳам облигатор характердадир.

Ҳолат феълларининг ўтимли типи семантик жиҳатдан объект актантини бевосита талаб қилишига кўра принципиал аҳамиятга эгадир. Чунки ҳолат феълларининг шу актанти асосида объект валентлиги ва каузативлик муносабати юзага келади. Бу эса ўтимли ҳолат феъллари семантик имкониятининг объектга кўра кенглигини, бойлигини кўрсатади.

Синтактик конструкцияларда объект актанти функциясидаги предмет муайян ҳолатдаги предмет сифатида реаллашади. Унинг ҳолатга эга бўлиши, ҳолатни ўзида «ташиши» агенснинг объектга бевосита таъсири-

дан юзага келади. Қиёсланг: *асрамоқ, сақламоқ, қопламоқ, ўртамоқ.*

Гап конструкцияларида объект актанти агенс ҳолатининг қандай предмет таъсирида юз беришини ҳам кўрсатади. Бунда фикр юритилган типдан фарқли ҳолат агенсники бўлади<sup>54</sup>. Агенс ҳолати муайян предмет таъсирида юзага келади. Объект актанти функциясидаги предмет агенс ҳолатининг манбаи бўлиб реаллашади. Шунга кўра бу типда агенснинг предметга (объект актантига) таъсири бўлмайди. Қиёсланг: *пойламоқ, қўриқламоқ, қўмсамоқ.*

Демак, ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти ҳам муайян ҳолатдаги предмет, ҳам агенс ҳолатининг ирредмети, манбаи бўлиш имконига кўра ўзига хос хусусиятга эгадир. Шу сабабли объект актанти коммуникацияда етакчи кучга эга бўлади.

Ўтимли феъллардан англашилган ҳолат агенс ва объект актанти билан боғланиши жиҳатидан ўтимли ҳолат феъллари семантик имкониятига (семантик валентлигига) кўра агенс ва объект валентликларига эга бўлади<sup>55</sup>. Демак, ҳолат феълларининг агенс билан бир қаторда объектни ҳам талаб қилиши уларнинг ўтимлигидан келиб чиқади. Ўтимлилик муайян ҳолат феълларининг ўзига хос семантик имконияти бўлиб реаллашади<sup>56</sup>.

Ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феъллари талаб қилувчи объект актанти турлича предметларни англаувчи сўзларда ифодаланади. Шуниси муҳимки, бу тил бирликлари (лексемалар)нинг гапда фақат тушум келишиги форманти билан қатнашиши, ушбу келишикли сўз формасини тузиши типик ҳисобланади. Бу — манتيқий. Чунки ҳар бир ўтимли феъл тўғри объект валентлиги реализаторининг, асосан, тушум келишигида келишини талаб қилади<sup>57</sup>. Бу бевосита семантик талабдан келиб чиқади. Тушум келишикли сўзда ифодаланган предмет феълдан англашилган ҳолат билан бевосита боғланади. Демак, ҳолат феъллари объект ва-

<sup>54</sup> Қаранг: Қибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности. С. 31.

<sup>55</sup> Қаранг: Кучкартаев И. Қ. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. С. 33.

<sup>56</sup> Қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 199; Ўзбек тили грамматикаси. II. 65-бет.

<sup>57</sup> Қаранг: Фуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 25-бет; Ҳожиёв А. Феъл. 4-бет. Ўзбек тили грамматикаси. I. 365-бет.

лентлиги реализаторида тушум келишиги форманти сўз маъноларини бириктирувчи функция бажаради. Шунинг учун формант асосида феъл ва от (баъзан ҳаракат номи, олмош) зарурий семантик-синтактик муносабатга киришади. Нутқ бирлиги — феъл бошқарувли объектлик бирикма ҳосил бўлади.

Синтактик конструкцияларда кесим ва равиш ҳоли функциясини ўтовчи ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти ифодаланган сўз тушум келишигидан бошқа келишик ва ёрдамчи элементларга ҳам эга бўлиши мумкин<sup>58</sup>. Аммо булар объектни ифодаловчи сўзни нутқда шакллантиришига кўра факультативдир. Ўтимли ҳолат феъллари объект актанти реализаторининг тушум келишикли сўз формасида келиши қатъий, доимийдир.

Юқорида юритилган фикрларни умумлаштириб, айтиш мумкинки, агенс таъсиридан юзага келган ҳолатдаги объектни реаллаштирувчи ва агенс ҳолатини юзага келтирувчи объектни реаллаштирувчи нутқ birlikлари муайян предметни ифодалашига, воситасиз тўлдирувчи бўлишига кўра ўзаро адекват. Аммо улар ҳолатни қандай характердаги предметда марказлаштиришига кўра фарқлидир.

Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «ма-лака», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ўтимли<sup>59</sup> ҳолат феъллари объект валентлигига (актантига) эгадир.

*Қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ* ҳаракат натижаси, *сақламоқ, асрамоқ, ўқталмоқ, паналамоқ* ижро, *кўз-кўзламоқ* образли, *чимирмоқ, ёшламоқ* физиологик, *чулғамоқ, ўртамоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти ушбу феъллар-

<sup>58</sup> Қаранг: Фуломов А. Ф., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 25-бет; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. 119-бет; Кучкартаев И. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. С. 33—45.

<sup>59</sup> Ўтимлилик (шунингдек, ўтимсизлик ҳам) семантик, лексик-синтактик категория эканлиги ҳақида қаранг: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. С. 320; Акимова Г. И. К вопросу о валентности переходных глаголов в русском языке // Теория языка. Методы его исследования и преподавания. Л., 1981. С. 29; Қаранг: Севортян Э. В. Об историческом положении категорий переходности и непереходности в тюркских языках. ВЯ., 1958. № 2; Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962. С. 456—457; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1949. С. 180; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. II. Ч. I. М., 1952. С. 333.

да ифодаланган ҳолатдаги предмет бўлиб, объект ҳолати агенс таъсирида юзага келади.

*Қўриқламоқ, пойламоқ* ижро, *ўрганмоқ* малака ва *қизганмоқ, қўмсамоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг объекти эса агенс ҳолатининг предмети (манбаи) бўлиши билан ажралиб туради.

Айтилганларни қуйидаги схемада ҳам кўрсатиш мумкин:

$$\begin{array}{ccc} A \rightarrow O & & O \rightarrow A \\ & A \rightarrow O & \end{array}$$

Кузатилишича, биринчи типда ( $A \rightarrow O$ ) объект актанти ҳолатни ўзида моддийлаштиради (объект ҳолати). Иккинчи типда ( $O \rightarrow A$ ) эса объект актанти ҳолатни ўзгада «яратувчи» ҳисобланади (агенс ҳолати). Бунда актант «грамматик (семантик — Р. Р.) жиҳатдан объект бўлсада, таъсир эътибори билан объектлик хусусияти бўшашади»<sup>60</sup>. Қиёсланг: *натирни сақламоқ, йўлимни пойламоқ*.

Қуйида қайд этилган ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феълларининг объект<sup>61</sup> актантларини алоҳида кўриб чиқамиз.

*Қопламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ* ҳаракат натижаси, *сақламоқ, пойламоқ* ижро ва *чулғамоқ, ўртамоқ, қизганмоқ, қўмсамоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида шахс реаллашади. Феъл бошқарувли бирикма компонентлари «шахс» классемасига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *Қолхоз ишчилари ифвогарни яккаладилар* (Тош. оқшоми). *У болани сақлади* (Ўз. халқ эртақ.). *Шоирни чулғайди йўлар дафъатан* (А. Орипов). *Остингда юз алвон йўнайди отинг, Душманни ўртайди шаъни шавкатинг* (Алпомиш). *Искандаро уни қаттиқ қизғанди* (Ойбек). *Мен йўлингизга жовдирайман, сизни қўмсайман* (М. Исмоилий).

*Пойламоқ* ижро интеграл семали ҳолат феълининг объектини реаллаштирувчи *ўртоқ* лексемаси эгалик формантини олиши билан характерланади. Бу ҳолда ушбу сўз шахс ифодасини бериб, унинг (шахсининг) ҳолат субъектига (агенсига) тегишлигини билдиради. Бунда объект актанти (шахс) агенс ҳолатини юзага келтирувчигина эмас, балки у бевосита агенсга тегишлигига кўра ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир. Шунга кўра агенс ҳам ҳолат «эгаси», ҳам объект «эгаси» бў-

<sup>60</sup> Ўзбек тили грамматикаси. II. 67-бет.

<sup>61</sup> *Объект* (пациенс) термини ҳам *агенс* термини каби шахс ва кенг маънодаги предметларга нисбатан ишлатилди.

лади. Масалан: *Хилват бир жойга яшириниб, ўртоғини бозор йўлида пойлади* (М. Исмоилий).

Қопламоқ ҳаракат натижаси интеграл семали ҳолат феълининг объект актанти қиз (гўзал қиз) кўчма маънода қўлланган *офтоб* лексемасида ҳам ифодаланади. Сўз бирикмасида реаллашган объект (шахс) ажратилиб, таъкидлаб кўрсатилади. Бу типда объект актантининг реализатори поэтик парафраза бўлишига кўра ажралиб туради: *У офтобни (гўзал қизни — Р. Р.) булутлар қоплаган* (Ойбек).

Шуниси характерлики, кўпинча поэтик нутқда *сақламоқ* феълининг объект актанти (шахс)ни реаллаштирувчи сўз синтактик қайд этилмайди. У потенциал имкониятга айланади. Бу ҳолда объект актантининг мавжудлиги, қайси шахслиги гапнинг мазмунидан, ҳолат феъли семантикасида аниқ сезилиб туради. Демак, унинг (объект актантининг) мавжудлиги фикран бўлиб, у синтактик планда фақат тушум келишигидаги олмошда реаллашиши билан ҳам характерланади: *Йигирма йил сақладим дилда* (Э. Воҳидов). *«Ёмон кўздан сақласин омон» — деб қўяди қайтишда яна* (Г. Нуруллаева). *Уч балодан сақласин, чархи болокаш бўлмасин* (Э. Воҳидов).

Ўзбек тилидаги *қопламоқ* ҳаракат натижаси, *сақламоқ*, *асрамоқ*, *паналамоқ* ижро, *чимирмоқ*, *ёшламоқ* физиологик ва *ўртамоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функциясида киши органлари келади. Объектли бирикманинг таркиб топиши «орган» классемасига кўра юз беради. Масалан: *Кўксини қоплаган қордай оқ соқол* (Тошпўлат Ҳамид). *Ука, ҳар қалай ўзингни тут, асабингни сақла* (Мирмуҳсин). *Қимнидир ахтардим, ахтардим узоқ, кўзимни паналаб баъзан қуёшдан* (О. Матжон). *Муаттар қошини чимирди* (А. Қаҳҳор). *Отам йлди, қолдим кўзимни ёшлаб* (Балогардон). *Қалбимни ўртади аллақандай сас* (А. Орипов).

*Асрамоқ* ижро интеграл семали ҳолат феълининг объект актанти (орган) баъзан от ўрнидаги кўрсатиш олмошида реаллашади. Ушбу олмош ҳам муайян орган, ҳам кўрсатиш ифодасини беради. Унинг (олмошнинг) қайси предмет ўрнида қўлланиши контекстан уни ўраган қуршов компонентларидан англашилиб туради. Бунда «...олмошнинг қўлланишига сабаб бўлаган от иштирок этади»<sup>62</sup>: *Кўз қадрига етган одам уни ҳар чоғ хас-чўндан асрайди* (М. Исмоилий).

<sup>62</sup> Ўзбек тили грамматикаси. I. 338-бет.

Қопламоқ ҳаракат натижаси ва қўриқламоқ, пойламоқ, сақламоқ ижро интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти сатҳда реаллашади. Бирикма конструкциясининг тузилишида «сатҳ» семаси классема функциясини ўтайди. Масалан: *Чор атрофни тоғ тизмалари қоплаган* (Н. Норматов). *Утап дружинаси билан йўлларни... қўриқлади* (Ҳ. Гулом). *Саҳарлаб йўлимни пойлар онажон* (О. Ҳожиева). Қопламоқ ҳолат феълнинг объект актанти (сатҳ) от+кўмакчи от модели аналитик формада ҳам реаллашади. Бу типда препозитив сўз (аниқловчи) сатҳнинг нимага оидлигига, тааллуқлигига ишора қилади: *Бу тўзон ҳовли юзларини ҳам қоплади* (А. Мухтор). *Дарё устини туман қоплади* (Н. Фозилов). Қопламоқ ҳолат феълнинг объекти (сатҳ) тенглашиш муносабатидаги сўз формаларида реаллашади. Бу сўз формалари мураккаб бирикмадан иборат умумий компоненти билан келади. Умумий компонент<sup>63</sup> объектга (аниқланмишга) нисбатан аниқловчи саналиб, бирикмали компонентнинг ички ҳоким (объектга нисбатан тобе) компонентини — объект валентлигининг реализаторларига нисбатан синтактик конструкцияни ҳосил қилади.

Объект актантини реаллаштирувчи сўз формаларининг мураккаб бирикмали аниқловчиси қаратқич келишигида бўлишига кўра у (реализатор) эгалик аффиксини олади. Аниқроғи, қаратқичли сўз формаси қаралмишнинг (объектнинг) шундай тузилишини талаб қилади: *ҳовузнинг ич-и-ни, ҳовузнинг бўйлар-и-ни*.

Характерли жойи шундаки, аниқловчи — умумий компонент объект маъносига эга уюшган сўз формаларининг ҳар бири билан семантик-синтактик боғланиб, бир бутунлиكنи ҳосил қилади. Бунда умумий компонент дастлабки сўз формасига нисбатан контакт препозицияда келиб, у билан зич боғланади, биргаликда талаффуз қилинади. Бу ҳолда умумий компонент билан сўз формаси орасида пауза сезилмас даражада бўлади. Бу, бизнингча, умумий компонентнинг қаратқич келишигида объект билан контакт позицияда келишидан ҳосил бўлади. Айни вақтда умумий компонент кейинги, дистант позициядаги нутқ бирлигига ҳам тегишли бўлади. Аммо бу тегишлилик нутқ актида эмас, балки онгимизда амалга ошади. Унинг (умумий компонент-

<sup>63</sup> Умумий компонент ҳақида қаранг: Абдураҳмонов Ғ. Қўшма гап синтаксиси асослари. Тошкент. 1958. 60-бет; Асқарова М. Ҳозирги ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент. 1966. 36—40-бетлар.

нинг) бу объектга ҳам тааллуқлиги семантик критерий асосида аниқланади.

Умумий компонент сўз формасида реаллашган объект актантларни конкретлаштириб қолмасдан, гапдаги фикрга тўлиқлик ва аниқлик киритади, таъсир-чапликни оширади, гап мазмунининг тингловчига тўла етиб боришини таъминлайди. Қиёсланг: *Унинг (харобанинг — Р. Р.) ўнг томонидаги каттакон ҳовузнинг ичини ва бўйларини қуриб қолган супурги, сассиқкана қоплаган (А. Қаҳҳор).*

Ҳаракат натижаси бўлган қопламоқ ҳолат феълнинг объект актанти позициясида мавжудот ва ҳаво қатлами, *тамомламоқ* ҳолат феълнинг объекти позициясида ҳаракат келади. Объектли бирикма компонентлари учун классема функциясини «мавжудот», «ҳаво қатлами» ва «ҳаракат» семалари ўтайди. Масалан: *...тонг ёришиб келаётибди, борлиқни ҳарир туман пардаси қоплаган (А. Қаҳҳор). Бирдан осмонни булут қоплади (У. Ҳошимов). Иккинчи суғоришни тамомлади (Сов. Ўзбекистони).*

*Сақламоқ* ва *паналамоқ* ижро интеграл семали ҳолат феълларининг объекти ўсимлик бўлади. У баъзан таъкидлаш, ажратиш кўрсатиш маъносига эга ҳар элементи билан ҳам келади. Объектли бирикма «ўсимлик» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Дам ғанимат мўл ҳосилдан тўлсин план: Ҳар толасин кўз қораси каби сақла (Т. Йўлдош). Қаландар дарахтларни паналаб, олдинга юрди (О. Ёқубов).*

*Қўриқламоқ* ва *пойламоқ* ижро ҳолати феълларининг объекти қурилма бўлади. Объектли бирикма «қурилма» классемасига кўра тузилади: *Утап тун бўйи дружинаси билан саройларни... қўриқлади (Ҳ. Ғулом). ...ташқарида отхонани пойлади (Ўз. халқ эртаклари). Қўриқламоқ* феълнинг объект актантини (қурилмани) ифодаловчи сўз қўшма гапнинг кейинги компонентида эгалик аффиксли формада тегишлилик муносабатини ифода этади. Шуниси муҳимки, объектнинг кимга тегишлигини ифодаловчи қаратқич келишликли нутқ бирлиги қўшма гапнинг биринчи компонентида қўллаиб, объект актантининг реализатори билан атрибутив муносабатга киришади. У биринчи содда гапда эганинг аниқловчиси бўлса, кейинги гапда тўлдирувчининг (объект валентлигининг) аниқловчиси бўлиб реаллашади. Яъни бу сўз формаси қўшма гап составида объектга нисбатан дистант позицияда келиб, умумий аниқловчи бўлади. Масалан, *Юзбошининг мол-дунёси бе-*

ниҳоят кўп, кечалари уйини ўн икки мерган қўриқлар эди (А. Қаҳҳор).

*Қўриқламоқ* ва *сақламоқ* ижро ҳолати феълларининг объекти бойлик бўлади. Феълли бирикма «бойлик» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Мулкимизни қўриқлаймиз* (Ҳ. Ғулом). *Сақлангиз бу меросни сизлар ҳам* (Б. Бойқобилов). *Сақламоқ* ҳолат феълнинг объект актантн функциясида ҳайвон, емиш ва уруғ, *пойламоқ* ҳолат феълнинг объект актантн функциясида полнз меваси келади. Феълли бирикма «ҳайвон», «емиш», «уруғ» ва «полнз меваси» каби классемаларга кўра тузилади. Масалан: *Бой ҳам отини эҳтиёт қилиб сақлайди* (Ғ. Жаҳонгиров). *Бир патирни сақлайди ҳануз* (Ғ. Нуруллаева). *Ўз меванг данагин сақла* (Ғ. Ғулом). *Колхознинг қовунини ким пойлайди* (С. Абдулла).

*Уқталмоқ* ижро ҳолати феълнинг объекти қурол бўлади. Феъл бошқарувли бирикма «қурол» классемасига кўра тузилади: *Улар милтиқларини оломонга ўқталиб, ҳар дам отишга тайёр турардилар* (М. Исмоилий). *Баланд зинапоя устида ўттиз чоғлиқ солдат милтиқларини оломонга ўқталиб турар* (М. Исмоилий). *Сергей юр! — деди душманга наган ўқталиб* (Ҳ. Ғулом).

*Ўрганмоқ* малака интеграл семали ҳолат феълнинг объекти позициясида муаммо (проблема) маъноли сўз келади. Объектли бирикма компонентлари «муаммо» классемасига кўра ўзаро боғланади: ... *сизнинг туфайлингизда кўп масалаларни ўргандим* (Ойбек).

Образли интеграл семали *кўз-кўзламоқ* ҳолат феълнинг объекти позициясида гўзаллик маъноли сўз келади. Объектли бирикма компонентлари «гўзаллик» классемасига кўра ўзаро боғланади: ... *атир гуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз-кўзлайди* (М. Исмоилий).

Психик интеграл семали *қўмсамоқ* ҳолат феълнинг объекти ичимлик бўлади. Бирикма конструкцияси «ичимлик» классемасига кўра тузилади: *Хотини олди-га овқат қўйганда, Саидғозининг кўнгли ичкилик қўмсади* (С. Анорбоев).

Хулоса қилиб айтганда, 1) ўзбек тилшунослигида, умуман туркологияда, ҳолат феъллари ҳақида фикр юритилган илмий асарларнинг бирортасида ҳолат феълларининг ўтимли группаси ҳам мавжудлиги мутлақо тилга олинмайди. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари типик характердаги ўтимсизлиги билангина эмас, балки ўтимлилиги билан ҳам ажралиб туради.



Ҳолат феълларининг ўтимли типи семантик жиҳатдан объект (тўғри объект) актантини бевосита талаб қилишига кўра принципиал аҳамиятга эгадир. Ушбу ҳолат феълларининг объект актанти асосида объект валентлиги ва каузатив муносабат юзага келади; 2) синтактик конструкцияларда объект актанти функциясидаги предмет муайян ҳолатдаги предмет сифатида реаллашади. Унинг ҳолатли бўлиши, ҳолатни ўзида «тўплаши» агенсининг объектга бевосита актив таъсири натижасида юз беради. Айни вақтда гап конструкциясида объект актанти агенс ҳолатининг қандай предмет таъсирида содир бўлишини ҳам кўрсатади. Бу типда ҳолат агенсники бўлади.

Ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти ҳам муайян ҳолатдаги предмет, ҳам агенс ҳолатининг предмети, манбаи бўлиш имконига кўра ўзига хос хусусиятга эгадир.

Агенс таъсири натижасида юзага келган ҳолатдаги объектни реаллаштирувчи ва агенс ҳолатини юзага келтирувчи объектни реаллаштирувчи нутқ бирликлари муайян предметни ифодалашига, воситасиз тўлдирувчи бўлишига кўра ўзаро адекват. Аммо улар ҳолатни қандай типдаги предметда марказлаштиришига кўра фарқлидир; 3) ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феъллари талаб қилувчи объект турлича предметларни ифода этувчи сўзларда реаллашади. Тўғри объект валентлигини реаллаштирувчи сўзларнинг гапда тушум келишиги билан қатнашиши типикдир; 4) ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «малака», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ўтимли ҳолат феъллари тўғри объект валентлигига (актантига) эгадир; 5) «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ўтимли ҳолат феълларининг объекти ушбу феълларда ифодаланган ҳолатдаги предмет бўлиб, объект ҳолати агенс таъсирида юзага келади. «Ижро», «малака» ва «психик» интеграл семали ўтимли ҳолат феълларининг объекти агенс ҳолатининг манбаи бўлиши билан ажралиб туради; 6) «ҳаракат натижаси», «ижро» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида шахс, «ҳаракат натижаси», «ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти сифатида киши органлари, «ҳаракат натижаси» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти бўлиб сатҳ, «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг объект

актанти позициясида мавжудот, ҳаво қатлами ва ҳаракат, «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти сифатида ўсимлик, қурилма, бойлик, ҳайвон, емиш, уруғ, полиз меваси ва қурол, «малака» интеграл семали ҳолат феълнинг объект актанти позициясида муаммо, «образли» интеграл семали ҳолат феълнинг объект актанти позициясида гўзаллик, «психик» интеграл семали ҳолат феълнинг объект актанти позициясида ичимлик кабилар келади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ўтимсиз ҳолат феъллари синтактик конструкцияларда орттирма нисбатли сўз формасида келишига кўра диққатга сазовордир<sup>64</sup>. Чунки қайд этилган лексик-семантик группага оид ҳолат феъллари шунга кўра ўтимли бўлади. Уларда морфологик-аффиксал ўтимлилик юзага келади. Маълумки, бунда феъл маъносидаги ҳолатда реаллашувчи алоҳида объект актанти ҳосил бўлади. Кўринадики, ушбу семантик группа ўтимсиз ҳолат феълларининг орттирма нисбат форманти натижасида ўтимлиликка ўтиши мантиқий равишда ҳолатли объектни юзага келтиради. Демак, муайян ҳолат феълларида ўтимлилик морфологик-синтактик планда содир бўлганда, феъл лексемаларнинг объект актанти фақат ҳолатли предметлиги — агенс таъсирида бўлиши билан ажралиб туради.

*Қолдирмоқ* давомли, *бўшатмоқ* ҳаракат натижаси интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида буюм келади. Феълли бирикма компонентларининг ўзаро бирикуви «буюм» классемасига кўра юз беради: *Бир ёдгорлик қолдирди аждод наслига* (Б. Бойқобиллов). *Қадаҳни бўшатди* (Ҳ. Ғулом).

*Тўхтатмоқ*, *тинчитмоқ* ҳаракат натижаси, *ўлдирмоқ* биологик, *семирттирмоқ*, *оздирмоқ*, *унниқтирмоқ*, *ухлатмоқ*, *элитмоқ* физиологик, *сергакланттирмоқ*, *тинчланттирмоқ*, *қувонттирмоқ*, *зериктирмоқ* ва *асабийланттирмоқ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг объекти шахсда реаллашади. Объектли бирикма «шахс» классемасига кўра тузилади. Масалан: *Домла мени тўхтатди* (А. Қаҳҳор). *Хон одамларни тинчитибди* (С. Юнусов). *Уни фашист отиб ўлдирган* (Ҳ. Назир). *Машина одамни семиртиради* (А. Қаҳҳор). ... *оқшомлари мени*

<sup>64</sup> Турли семантик хусусиятларга эга бўлган ва гап конструкцияларида бир нисбатнинг қўшимчаси билан шаклланидиган ҳолат феъллари нисбат кўрсаткичига кўра бир бўлимда эмас, балки семантик хусусиятига кўра турли бўлимларда ўрғанилди.

*ухлатиб, Утесов джазини тинглайсан секин* (Ғ. Ғулом). *Бу кишини дарров элитади* (Сов. Ўзбекистони). *Бу сўзлар Бобирни сергаклантирди* (П. Қодиров). *Дашт нимаси биландир Шукурни қувонтирди* (Н. Норматов). *Хотинларнинг суҳбати Тўлқинни зериктирди, шекилли* (Ғ. Ғулом).

*Элитмоқ* физиологик интеграл семали ҳолат феъли объектининг реализатори гапда қайд этилмаганда, у биринчи шахс ифодали тушум келишигидаги олмош бўлади. Қиёсланг: — *Ҳайрият, дейди у кўзлари чақнаб, иссиқ элитибди, ука* (С. Аҳмад).

*Тинчитмоқ* ҳаракат натижаси интеграл семали ҳолат феълининг объект актанти эллипсис натижасида метонимик маъно кўчишидан юзага келган отда ҳам реаллашади. У ўрин муносабатига кўра характерланиб, окказионал шахс билан боғланади: *Акбар ака аранг синфни тинчитди* (Ғ. Мусаҷонов).

*Тўлдирмақ* ҳаракат натижаси, *пиширмақ, дўртайтирмақ* образли, *қамаштирмақ, қақшатмақ, жунжитмақ, диккайтирмақ, қорайтирмақ* физиологик интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти шахс ва ҳайвон органидир. Феъл бошқарувли бирикманинг тузилиши «орган» классемасига кўра юз беради. Масалан: *Упкасини тўлдириб, икки-уч марта чуқур нафас олди* (Ғ. Мусаҷонов). . . . *кўкрагини дўртайтириб керишди* (М. Исмоилий). *Қимматбаҳо мебеллар кўзни қамаштиради* (А. Қаҳҳор). *Салқин шамол баданни жунжитади* (Ғ. Ғулом). *От қулоқларини диккайтириб, бир текис сузиб кетганда. . .* (М. Осим).

*Учирмақ* ҳаракат натижаси, *пасайтирмақ* ҳаракатнинг ҳолати феълларининг объект актанти товуш бўлади. Объектли бирикма «товуш» классемасига кўра тузилади: *Анвар мотоциклни қаттиқ вариллатиб, овозини ўчирди* (Н. Ёқубов). *Иқбол хола овозини пасайтирди* (У. Ҳошимов).

*Музлатмақ* ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълнинг объект актанти функциясида сатҳ, *ўчирмақ* шу семантик группа ҳолат феълнинг объект актанти функциясида модда бўлади. Объектли бирикма «сатҳ» ва «модда» классемасига кўра тузилади: *Изғирин музлатар дарёлар четин* (Т. Ҳамид). *Қиров далалардаги ўт-ўланларнинг тагини музлатган* (Н. Норматов). *Даддам тутунни дарров ўчирди* (А. Қаҳҳор).

*Салқинлатмақ* ижро, *тетиклантирмақ, чўчитмақ* психик интеграл семали ҳолат феълларининг объекте функциясида ҳайвон келади. Объектли бирикма компо-

нентлари «хайвон» классемасига кўра ўзаро боғланади: *Унда фил болаларини салқинлатиб юрарди* (Ҳ. Назир). *Афандининг мулоийм гаплари итларни тетиклангирди* (Латифалар). *Соя тошдек қотган калтакесакларни, қоққан қозикдек тикка юмронларни чўчишиб, барханларда чайқалиб сузади* (А. Мухтор).

*Оғирлаштирмоқ, сусайтирмоқ* ҳаракатнинг ҳолати феълларининг объекти позициясида ҳаракат маъноли сўз келади. Феълли бирикма компонентлари учун классема функциясини «ҳаракат» семаси ўтайди: *Ерда туннов кунни ёққан ёмғирнинг таъсири бор, жангчиларнинг юришини оғирлаштиради* (Шухрат). *Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтирди* (Н. Норматов).

*Кучайтирмоқ* ҳаракатнинг ҳолати феълнинг объект актанти позициясида қўрқув ва яқинлик маъноли сўзлар келади. Объектли бирикма компонентлари «қўрқув» ва «яқинлик» классемасига кўра ўзаро боғланади: *Қачонлардир эшитган афсона-ю ривоятларни эслаш ваҳимани кучайтиради* (Фан ва турмуш). *Аксинча, у дўстликни кучайтирди* (М. Исмоилий).

*Қовжиратмоқ* ва *сўлдирмоқ* биологик интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функциясида ўсимлик келади. Бирикма конструкцияси «ўсимлик» классемасига кўра тузилади: *Тез кунда қуёш эндигина кўкара бошлаган гиёҳларни қовжиратди* (О. Мухторов). *Қизил гулни ҳазон қилиб сўлдирар* (Ф. Йўлдош).

Хуллас, 1) ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ўтимсиз ҳолат феъллари синтактик конструкцияларда ортгирма нисбатли сўз формасида келишига кўра ўтимли бўлади. Бу типда феъл маъносидаги ҳолатда реаллашувчи алоҳида объект актанти юзага келади. У агент таъсирида бўлиб, ҳолатли предмет (объект) сифатида кузатилади; 2) ортгирма нисбатдаги «давомли» ва «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функциясида буюм; «ҳаракат натижаси», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функциясида шахс; «ҳаракат натижаси», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функциясида шахс ва ҳайвон органи; «ҳаракат натижаси» ва «ҳаракат» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функциясида товуш; «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функциясида сатҳ, модда; «ижро» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти функция-

сида ҳайвон; «ҳаракат» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида ҳаракат, кўрқув ва яқинлик; «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти позициясида ўсимлик кабилар келади.

Ўзбек тилидаги ҳаракат натижаси, ижро, ҳаракатнинг ҳолати ўтимли ҳолат феъллари гап конструкцияларида мажҳул нисбатда ҳам қатнашади. Бу ҳолда феъл объект актантининг реализатори синтактик шаклланишига кўра алоҳида аҳамиятга эга бўлади. У гапда бош келишиқда кузатилади. Аниқроғи, тушум келишиги форманти «эллипсисга» учрайди. Шунингдек, тўғри объектни ифода этувчи сўз тўлдирувчи функциясидан ҳам қутилади. У формал-синтактик тузилишига мос эга функциясига ўтади. Демак, тўғри объект актантининг реализатори синтактик жиҳатдан эга бўлишига кўра семантик-синтактик асимметрия юз беради. Бу типда ҳолат феъллари фақат кесим функциясини ўтайди.

Мажҳул нисбатдаги ҳаракат натижаси интеграл семали *бўшатилмоқ* ҳолат феълининг объект актантн шахс, *қопланмоқ* ҳолат феълининг объекти қурилма, *ўчирилмоқ* ҳолат феълининг объекти аланга бўлади. Предикатив қўшилма компонентлари «шахс», «қурилма», «аланга» классемаларига кўра ўзаро бирикади. Масалан: *У мураббийликдан бўшатилди* (А. Қаҳҳор). *Хона тамаки ва наша тутуни билан қопланган* (Ҳ. Ғулом). *Кечга бориб ёнғин ўчирилди* (Ғ. Жаҳонгиров).

*Сақланмоқ* ижро интеграл семали ҳолат феълининг объекти буюм бўлади. Предикатив бирикма компонентларининг ўзаро бирикуви учун «буюм» семаси классема функциясини ўтайди. Масалан: *Бу нодир соғалар ҳозирги кунда Ўзбекистон кино санъати музейида сақланмоқда* (Тош. ҳақиқати). *Бу хазинада инсон ҳуснининг дурдоналари сақланади* (М. Исмоилий).

*Кучайтирилмоқ* ҳаракатнинг ҳолати феълининг объекти позициясида ҳаракат маъноли сўз келади. Гап конструкцияси «ҳаракат» классемасига кўра тузилади: *Бўлимда шу кеча-кундуз гўзани сугориш ҳам кучайтирилган* (Сов. Ўзбекистони).

Мажҳул нисбатдаги ҳаракат натижаси бўлган *ивитилмоқ*, *қуририлмоқ* ва *хиралаштирилмоқ* ҳолат феъллари атрибутив формада аниқловчи функциясида реаллашади. Бу ҳолда уларнинг объектини ифода этувчи сўз аниқланмиш ҳисобланади. У «емиш», «мева», ва «ёритқич» маъносини беради. Масалан: *Кейин ивитилган нон ушоқларини чўқиди, кейин сув ичди* (Шухрат). У том-

да қуритилган магизларни пастга тушириб, ойиси иккиси қопларга сола бошлади (С. Юнусов). Чўл лочинлари хиралаштирилган фонар тагида папирос тутатиб, ... (Ҳ. Фулом).

Мажҳул нисбатдаги образли интеграл семали *пишитилмоқ* ҳолат феъли гапда атрибутив формада келганда, унинг объект актанти модда бўлади: *Онаси пишитилган лойдан узиб олар* (Н. Норматов).

Орттирма нисбатдаги ҳаракат натижаси бўлган *ўчирмоқ* ҳолат феъли биргалик нисбати формасида келганда, унинг объект актанти (аланга) синтактик реаллашмаган олмошнинг мазмун планини ташкил қилади: *Одамлар алангага кўрна, гилам, шолча ёпиб, зўрға ўчиришибди* (А. Қаҳҳор).

Шундай қилиб, 1) ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро» ва «ҳаракат» интеграл семали ўтимли ҳолат феъллари синтактик конструкцияларда мажҳул нисбатда ҳам кузатилади. Бу ҳолда феъл объектани реаллаштирувчи сўз нутқий шаклланишига кўра алоҳида аҳамиятга эга бўлади. У гапда бош келишида келиб, эга функциясини ўтайди; 2) мажҳул нисбатдаги «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг объекти шахс, қурилма ва аланга бўлади. «Ижро» интеграл семали ҳолат феълнинг объекти буюм, «ҳаракат» интеграл семали ҳолат феълнинг объекти ҳаракат бўлади; 3) мажҳул нисбатдаги ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари сифатдош формада аниқловчи функциясида реаллашади. Бу ҳолда уларнинг объект валентлигининг реализатори аниқланмиш бўлиб, у «емиш», «мева» ва «ёритқич» маъносини беради. Мажҳул нисбатдаги «образли» интеграл семали ҳолат феъли сифатдош формада қайд этилганда, унинг объекти функциясида модда иштирок этади. Ҳаракат натижаси бўлган *ўчирмоқ* ҳолат феъли биргалик нисбатида реаллашганда, унинг объекти функциясида аланга келади.

\* \* \*

Ўзбек тилидаги ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти асосида каузатив муносабат ҳам юзага келади. Объект актантга кўра ифодаланувчи каузатив муносабат ўзига хос хусусияти, туркологияда ҳолат феъллари доирасида текшириш объекти бўлмаганлиги билан алоҳида аҳамиятлидир.

Каузация сабаб-натижа муносабатини ифодалаши маълум. Бизнингча, бу каузацияни кенг маънода тушу-

нишдан келиб чиқади. Аслида каузация термини «сабаб», «сабабли» деган маънонигина англатади<sup>65</sup>. Унинг семантик структурасида натижа маъноси йўқ. Аммо каузация (сабаб) логик алоқасига кўра натижа (ёки оқибат) билан тўғридан-тўғри, бевосита боғланади. Чунки сабаб ва натижа диалектик бирликда, боғлиқликда кузатилади. Сабаб дейилганда, сезги органлари билан муайян объект сифатида қабул қилинувчи натижанинг асоси, манбаи — унинг юзага келишида восита бўлган предмет, воқеа-ҳодиса тушунилади. Шу жиҳатдан у (сабаб) натижа билан бевосита, мантиқан, заруран боғланиб, сабаб-натижа актини ўз ичига олади. Демак, бу 1) каузациянинг маълум бир ҳодиса билан реал боғланишини, яъни ушбу сўз муайян воқеа-ҳодисанинг юзага келиш манбаини, сабабини ифодаласа, 2) қайд этилган ҳодиса натижа акти сифатида сабабсиз содир бўлмаслигини, сабаб ва натижа ўзаро қонуний боғлиқлигини, натижа сабабнинг мантиқий давоми бўлиб реаллашишини англатади.

В. И. Ленин «Каузаллик муносабатининг ҳаракати»-аслида: материянинг ҳаракатидир...»<sup>66</sup>, дейди. Материя ҳаракатининг ўзаро таъсири, натижаси, муайян тил (нутқ) фактида кўриниши — каузатив муносабат унинг тилдаги инъикосидир. В. И. Ленин фикрини давом эттириб, «Одатда биз тушунадиган каузаллик жаҳон миқёсидаги боғлиқликнинг кичик заррачасигинадир... бу субъектив эмас, балки объектив реал боғлиқликнинг заррачасидир»<sup>67</sup>, дейди. Демак, каузатив муносабат реал, объектив факт сифатида мавжуддир.

Каузация ва ўтимлилик предметлар орасидаги муносабатдан, таъсир қилувчи билан таъсирланувчи предметларнинг мавжудлигидан, уларнинг ўзаро алоқасидан ҳосил бўлади. Каузатив муносабатда объект (пациенс) агенс (субъект) таъсирида ҳолатни ўзига олади<sup>68</sup>, ҳолатлашади. Муайян ҳолатдаги объект натижа сифатида реаллашади. Каузация субъект, объект ва ҳолат компо-

<sup>65</sup> Қаранг: Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. Л., 1969; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. С. 193; Кондаков Н. И. Логический словарь. С. 211.

<sup>66</sup> Ленин В. И. Асарлар. 38-том. Тошкент. 1962. 160-бет.

<sup>67</sup> Уша асар. 159-бет.

<sup>68</sup> Қаранг: Корди Е. Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке// Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках. С. 54—55.

нентларига эга бўлади. Улар орасидаги мантиқий алоқа объектнинг ҳолатга эга бўлишида субъект таъсири — каузация воситасининг (субъектининг) активлиги (экстралингвистик факторларнинг, фактитивликнинг мавжудлиги) кабилар каузатив муносабат учун зарурий, доимийдир.

Каузация ҳам, ўтимлилик ҳам ўзбек тилидаги ҳолат феъллари семантик структураси учун типик эмас. Бу, юқорида ҳам айтилганидек, ҳолат феълларининг асосан ўтимсизлигидан келиб чиқади.

Каузатив муносабатнинг тилдаги (нутқдаги) ифодаси унинг лингвистик бирликларда реаллашиши бўлиб, у (каузатив муносабат) нутқда бир неча усулда ифодаланadi.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари каузативлик муносабатининг асосан қуйидаги кўринишларига эга: 1. Семантик каузатив. 2. Морфологик каузатив<sup>69</sup>.

**Семантик каузатив.** Семантик каузатив маъноли ҳолат феълларининг характерли хусусияти шундаки, булар нутқдан ташқарида (тилда), дистрибуциясиз олинганда ҳам, нутқда, дистрибуцияли ҳолда ҳам, маъносида каузатив муносабат ифода этади. Каузатив маъноли ҳолат феъллари тил бирлиги сифатида олинганда, улардаги каузатив муносабатни билдирувчи элементлар онгимизда мавжуд бўлиб, улар потенциал имконият тарзида сақланади. Каузатив маъноли ҳолат феъллари нутқда нутқ бирлиги сифатида кузатилганда, улар каузатив муносабатни бевосита ташкил қилувчиларнинг мавжудлиги, алоҳида лингвистик ифодага эга эканлиги билан характерланади.

Каузатив ҳолат феъллари семантикасидаги ҳолат мантиқан, бевосита муайян объект — пациенс билан боғланади. Бунда феълдаги ҳолатни ўзида ташувчи пациенс бўлиб, у ҳолат феъли маъносининг доимий моддий компоненти билан боғлиқдир.

Каузатив феъл, одатда, ўтимли бўлади<sup>70</sup>. Аммо ўтимли феъл ҳамма вақт ҳам каузатив семантикага эга

---

<sup>69</sup> Бизнинг текшириш объектимиз асосан тил бирлиги — лексема характеридаги ҳолат феъллари бўлганлиги, уларни алоҳида, ўзича олганлигимиз сабабли ишда нутқий-синтактик реаллашадиган, компонентларининг миқдори биттадан ортиқ бўлган аналитик каузативга тўхталмадик.

<sup>70</sup> Қаранг: Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. МГУ. 1971. С. 100; Корди Е. Е., Бердыева Т. Морфологический каузатив в таджикском языке//Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. С. 209.



бўлавермайди<sup>71</sup>. Каузатив маъноли бўлмаган ўтимли ҳолат феълларида ўтимлилик объект билан боғланиб, ҳолатнинг объектга муносабати билан тугалланса (масалан, *қўриқламоқ, пойламоқ*), каузатив маъноли ҳолат феълларида (*асрамоқ, сақламоқ*) пациенсининг субъект — агенс таъсирида муайян ҳолатга ўтиши, ҳолатли бўлиши натижа сифатида реаллашади. Чунки уни (объектни) шу ҳолатга ўтказган субъектнинг роли, актив фаолияти сабаб сифатида изоҳланади ва бу жараёнда каузацияловчининг таъсири асосийлиги билан характерланади. Каузативликда ўтимлиликдан фарқли ҳолатни қабул қилиб, уни ўзида ташувчи пациенсгина бўлмай, балки унда муайян ҳолатнинг юзага келишида пациенсга актив таъсир қилувчи, уни таъсирлантирувчи субъект (агенс), унинг фаолияти катта аҳамият касб этади. Бундай ҳолларда каузатор фақат актив таъсир қилувчи бўлиб қолмасдан, пациенсда, унга хос белгиларда, ҳолат ўзгаришининг юзага келишига ундайди, имконият яратади<sup>72</sup>.

Пациенсининг каузатор таъсирида ҳолатга ўтишида субъектнинг активлиги биринчи даражали ҳисобланади. Пациенс эса ҳолатни ўзига қабул қилувчи, таъсирланувчи пассив элементга айланади. Аммо у таъсирланувчи сифатидагина пассив. Каузатив акт юз бергандан, пациенс ҳолатлашгандан, натижа акти реал юзага келгандан сўнг каузация объекти пассивлик доирасидан чиқиб, нисбий мустақилликка, активликка ўтади. Бундай ҳолларда каузация объектнинг актив бўлиши, автономлиги каузатив муносабатни, натижа актини ўзида тўпловчи ва бевосита ифодаловчи ягона предмет эканлиги билан изоҳланади.

Каузатив феълли синтактик конструкцияда логик субъект таъсир қилувчи бўлса, логик объект ҳам таъсирланувчи — ҳолатга эга бўлувчи, ҳам натижа актини ифодаловчи натижа субъекти бўлиб кузатилади. Бунда каузация агенси таъсирининг объекти каузатив муно-

<sup>71</sup> Қаранг: Корди Е. Е., Бердыева Т. Морфологический каузатив в таджикском языке. С. 209.

<sup>72</sup> Қаранг: Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. С. 38; Яна қаранг: Сильницкий Г. Г. Семантические типы ситуации и семантические классы глаголов// Проблемы структурной лингвистики. М., 1973. С. 381; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 193—196; Нигматов Х. Г., Цалкаламанидзе А. А. Семантико-синтаксические группы глаголов и значение залоговых аффиксов в узбекском языке. С. 51—52.

сабатни билдирувчи субъектга (предметга) айланади<sup>73</sup>. Шунга кўра каузация объекти каузатив конструкцияда натижа актини ифодалашда динамик куч, икки томонлама хусусиятга эга предмет, натижа акти, каузация субъекти таъсирининг тугалланган нуқтаси ва шу таъсирининг натижаси сифатида юзага келган ҳолатнинг информатори бўлиб реаллашади.

Каузатив конструкцияда субъектнинг объектда натижа актини юзага келтириши унинг истаги, майли, хоҳиши — фактитивлик (психик фактор сифатида) асосида ёки экстралингвистик факторлар таъсирида содир бўлади. Объектнинг субъект таъсирида ҳолатли бўлиши натижа бўлса, субъектнинг активлиги (фактитивлик), объектга таъсири ва экстралингвистик факторлар таъсири кабилар сабабдир.

Семантик каузативли ҳолат феъллари каузатив муносабат нуқтаи назаридан гапда натижа актини ифодаловчи нутқ бирлиги сифатида қатнашади. Улар сабаб ва натижа ўзаро диалектик боғлиқлигини кўрсатади. Семантик каузативда натижа кўрсаткичи билан импликация воситаси каузатив маъноли ҳолат феълларида жамланади. Ҳолат феълларидаги семантик каузативда каузатив муносабат бир маъно структураси доирасида бўлади. Демак, натижа акти гаптаги семантик каузативда — ҳолат феълида ифодаланади. Натижанинг юзага келиш сабаби, каузация воситаси кўпинча синтактик қайд этилган, баъзи ҳолларда қайд этилмаган<sup>74</sup> бўлади. Каузация усули алоҳида ифодаланмайди, аммо у объектив мавжуд бўлади. Уни ўзида ташувчи предметнинг қандай хусусиятга эгаллиги, нималиги нисбатан мавҳум

---

<sup>73</sup> Қаранг: Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973. С. 287; Яна қаранг: Корди Е. Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке. С. 50, 55; Долинниа И. Б. Маркировка субъектно-объектных отношений у валентностных категорий английского глагола//Категория субъекта и объекта в языках различных типов. С. 74—75.

<sup>74</sup> Каузация воситаси (каузацияловчи)нинг каузатив конструкцияларда формал-структурал қайд этилмаслиги ҳақида яна қаранг: Недялков В. П., Сильницкий Г. Г. Типология морфологического и лексического каузативов//Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. С. 7; Корди Е. Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке. С. 57; Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. С. 294.

бўлиб, уни контекстдан умумий тарзда, нисбий аниқлаш мумкин<sup>75</sup>. Бундай ҳолларда каузация воситаси натижани юзага келтирувчи каузатор сифатида доимо реал бўлади.

Гап тузилишида диққат, семантик таъкид натижа актига қаратилади<sup>76</sup>. Чунки каузатив феълли гапда ифодаланаётган фикрнинг асосий қисмини, моҳиятини, каузатив муносабатни англатувчи, уни ташувчи сифатида гап структурасининг энг зарурий компоненти — натижа акти ҳисобланади<sup>77</sup>. Шунинг учун ҳам натижа элементи каузатив ҳолат феълли синтактик конструкцияларда ҳамма вақт қўлланади.

Семантик каузативли ҳолат феъллари қатнашган гапларда ҳолатга эга объект — унинг номинатив рамзи синтактик реаллашган бўлади. Бу объект, айтилганидек, каузатив маъноли ҳолат феъллари семемасидаги зарурий семантик компонент ҳисобланади. Шу сабабли каузатив ҳолат феълли синтактик конструкцияда объектининг баъзан синтактик реаллашмаслиги фақат формалграмматик жиҳатдан бўлади, семантик жиҳатдан эса у доимо абсолют характерга эгадир.

Семантик каузатив ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади. Каузатив маъноли ҳолат феъллари гапда кесим баъзан равиш ҳоли функциясида келади. Асосан от ва олмош лексемаларда реаллашган каузация агенси эга каузация пациенси<sup>78</sup> воситасиз тўлдирувчи позициясини эгаллайди. Каузатив ҳолат феълли конструкцияларда каузация агенси реализаторининг бош бўлак, каузация пациенси реализаторининг иккинчи даражали бўлак

---

<sup>75</sup> Яна қаранг: Корди Е. Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами в современном французском языке. С. 57; Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. С. 294.

<sup>76</sup> Қаранг: Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. 129-бет.

<sup>77</sup> Недеялков В. П., Сильницкий Г. Г. Типология каузативных конструкций//Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. С. 7.

<sup>78</sup> Каузация агенси ва пациенсининг қатегориал ифодаланиши ҳақида қаранг: Корди Е. Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами. С. 55; Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. С. 292.

функциясида келиши типикдир<sup>79</sup>. Гап конструкцияларида каузация агенси ва пациенс синтактик реаллашган, баъзан синтактик реаллашмаган бўлади.

Ҳаракат натижаси интеграл семали ҳолат феълларидан *қопламоқ*, *яккаламоқ*, *ёлғизламоқ* ва *тамомламоқ* семантик каузативга эга. Ушбу ҳолат феъллари от, сифат+ла моделидаги мотивланган феъл сифатида характерланади. Шунга кўра унинг семантик структурасида ўтимлилик, каузативлик ҳосил бўлади. *Қопламоқ* каузатив ҳолат феълнинг каузация агенси функциясида модда, каузация пациенс функциясида ҳаво қатлами ва планета келади. Масалан: *Бирдан осмонни булут қоплади* (У. Ҳошимов). *Офтоб юзини қорамтир тутун қоплаган* (У. Назаров). *Тамомламоқ* каузатив ҳолат феълнинг каузация агенси шахс, каузация пациенс ҳаракат бўлади. Масалан: *Чол тўр ямашни тамомлади* (Ўз. халқ эртак). *Иккинчи суғоришни тамомладик* (Сов. Ўзбекистони). *Яккаламоқ*, *ёлғизламоқ* каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси ҳам, пациенс ҳам шахс бўлади. Масалан: *Қолхоз ишчилари ивгогарни яккаладилар* (Тош. оқшоми). Демак, гапда каузация агенси ва пациенс сифатида иштирок этган логик субъектлар синтактик эга ва тўлдирувчи бўлақлар маъносининг моддий компоненти ҳисобланади.

Каузатив маъноли ҳолат феъллари ижро ҳолати семантик группасида кўпроқдир. Семантик каузатив маънога эга феълларнинг бу ҳолат феълларида нисбатан кўплиги феъл семемаларининг «ижро» ва «ҳолат» семаларига эгалигидан келиб чиқади. Бундай ҳолат ижро натижаси, субъект ижросининг ҳолати бўлиб реаллашади.

Семантик каузативли ижро ҳолати феъллари қуйидагилар: *сақламоқ*, *асрамоқ*, *паналамоқ*, *ўқталмоқ*. Бу каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси шахсда, каузация пациенс мактуб, фото, киши органи ва емиш кабиларда реаллашади. Масалан: *Хатларни Дилшод стол ғаладониди сақлар* (У. Назаров). *У бир қизни севиб, суратини кўкрагида асраган* (О. Матжон). *Қимнидир ахтардим узоқ, кўзимни паналаб баъзан қуёшдан* (О. Матжон). Яна қиёсланг: *Лекин бир патурни сақлайди ҳануз* (Г. Нуруллаева).

---

<sup>79</sup> Каузация агенсини ифодаловчи сўзнинг гапда иккинчи даражали бўлақ, каузация пациенсини англатувчи сўзнинг бош бўлақ бўлиб келиши каузатив феълнинг мажхул нисбатли формада реаллашишига кўра юз беради.

Каузатив ҳолат феълли гап конструкциясида баъзан каузатор (агенс валентлиги) ҳам, пациенс (объект валентлиги) ҳам синтактик реаллашмайди. Бу ҳолда каузация агенси ва пациенсининг характери, нималиги каузатив феъл (предикат)дан, гапнинг умумий мазмунидан аниқланади: *Йигирма йил сақладим дилда* (Э. Воҳидов). Демак, синтактик реаллашмаган каузация агенси ҳам, объекти ҳам онгимизда шахс сифатида тавдаланади.

*Ўқталмоқ* каузатив феъли бошқа ижро ҳолати феълларидан валентлик хусусиятига кўра фарқланади. У тилда ҳам, ўзича, нутқда ҳам, қуршовда, объект билан бирга облигатор характердаги адресат актантига ҳам эга бўлади. Синтактик конструкцияларда каузатив феълнинг каузация агенси функциясида шахс, каузация пациенси функциясида қурол келади: *Ўттиз чоғлиқ солдат милтиқларини оломонга ўқталиб турар* (М. Исмоилӣ). *Сергей: — Юр! — деди душманга наган ўқталиб* (Ҳ. Фулом).

Семантик каузативли ижро ҳолати феълларида баъзан каузация агенси синтактик реаллашмайди. Аниқроғи, ҳолат феъли мажҳул нисбатда келади, ўтимли феълдан ясалади: *сақланмоқ*. Бу ҳолда, маълумки, диққат-эътибор, таъкид асосан объект билан ҳолатга қаратилади. Чунки, айтилганидек, мақсад объект ва унинг муайян ҳолат белгисини ифодалаш, объект ва ҳолат орасида «мутаносиблик» мавжудлигини билдиришдан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам мажҳул нисбатли синтактик конструкцияларда объект ва ҳолат орасидаги диалектик муносабатни бевосита англатувчи лингвистик воситаларгина қатнашади. Шу сабабли асосий диққат агенс — субъектга (бажарувчига) эмас, балки бажарилиш доирасидан процесс сифатида чиққан, амалга ошган натижа характеридаги ҳолатга қаратилади. Бу натижа акти каузатив феъл семантикасини эгаллайди, унда реаллашади. Демак, бундай ҳолларда мақсад объекти каузация субъекти эмас, балки натижа ҳолат бўлади. Каузация субъекти — агенси эса ушбу агенс синтактик реаллашган типидан фарқли ҳолда кучсиз даражада бўлади. Шундай бўлса ҳам, у мантиқан абстракт сезилиб туради<sup>80</sup>. Бунда натижа объектини ифода этувчи от мажҳул нисбатдаги каузатив феълнинг объект валентлигини реаллаштиради.

Каузатив маъноли ҳолат феълнинг каузация агенси

<sup>80</sup> Қаранг: Ҳ о ж и е в А. Феъл, 100-бет.

синтактик кузатилмаган типда феъл объект актант — каузация пациенс функциясида буюм ва модда келади. Масалан: *Бу нодир совғалар ҳозирги кунда Ўзбекистон кино санъати музейида сақланмоқда* (Тошкент ҳақиқати). *Тахмин тўғри чиқди — бунда захар сақланаркан* (Мирмуҳсин). Бундай каузатив ҳолат феълли гап конструкцияларида ҳолатнинг каузатори (агенс реализатори) тикланса, у воситали тўлдирувчи функциясини ўташи бизга маълум.

Семантик каузативли ҳолат феъллари ҳаракатнинг ҳолати семантик группасида саноклидир. Шу нарса характерлики, бу типда нутқ факти сифатида ҳолат феъли функциясида ҳаракат маъноли *чўзмоқ* сўзи қўлланади. Ҳаракат феълининг ҳолат маъносида реаллашиши вақтинча, яъни нутқ фаолияти билан боғлиқ окказионал ҳодиса. Ҳаракат феълининг нутқда ҳолат феъли функциясида келиши шу феъл бевосита алоқада бўлган, уни ўраган синтактик қуршовга боғлиқ.

*Чўзмоқ* ўтимли (объектли) феъл бўлиб, ундаги ҳаракат препозициядаги сўз формасида реаллашган объектга тўла ўтади. Ҳаракат ўтган объектни ифодаловчи сўз ҳаракат, ижро ифодасига эга бўлиб, *чўзмоқ* сўзида шу ҳаракатнинг ҳолати қайд этилади: *Шунинг учун ҳам терговни атайлаб чўзди* (Ҳ. Фулом). *Чўзмоқ* феълининг ҳолат ифодалашининг *тергов* лексемаси билан боғланишидан, объектли бирикма конструкциясини тузишидан, нутқ бирликларининг ўзаро семантик ва формал-синтактик алоқасидан келиб чиқадиган нутқ ҳодисасидир. Каузатив маъноли *чўзмоқ* феъли каузатор — агенс таъсирида объектда кузатилган натижа актини билдиради. Натижа каузатив муносабатнинг зарурий давоми сифатида юзага келади. Каузация агенс гапда синтактик реаллашмаган бўлса ҳам, у мантиқан шахс семемали лексема билан боғланади.

Ҳаракатнинг ҳолати феълларида ҳам каузация агенс нутқий қайд этилмаганда каузатив феъл мажҳул нисбат форманти билан реаллашади. Каузация пациенс сифатида фикр ифодалаш бирлиги келади: *Гап анча чўзилди* (О. Мухторов).

Образли интеграл семали ҳолат феълларидаги каузатив маъноли феъл ясама бўлиб, у муайян форманг ёрдамида отдан ҳосил бўлади. От ясама феъл учун мотивловчи функцияни бажаради. Мотивловчи сўз семантикасида ҳолат маъносининг, феълга хос хусусиятнинг, каузативликнинг юзага келиши бевосита мотивловчи билан мотивланувчи орасидаги семантик алоқадан ҳо-

сил бўлади. Бунда мотивланувчи ҳолат маъносинигина ифодаламасдан, ўтимлиликни, каузативликни ҳам билдиради. Бу феъл биргина жуфт феълдир: *кўз-кўзламоқ*!

Каузатив ҳолат феълнинг каузация агенси позициясида ўсимлик, каузация пациенси позициясида гўзаллик келади: ... *боғларда атир гуллар очилиб, ранглар нафосатини кўз-кўзлайди* (М. Исмоилий).

Семантик каузатив *чимирмоқ* ва *ёшламоқ* каби физиологик интеграл семали ҳолат феълларида ҳам кузатилади. Бу ҳолат феълларининг каузация агенси шахс, каузация объекти киши органи бўлади.

*Чимирмоқ* ва *ёшламоқ* ҳолат феълли каузатив конструкцияларнинг характерли хусусияти шундаки, каузатив муносабат каузация агенсининг ўзида юз беради. Каузация агенси ҳам, пациенси ҳам шахснинг ўзи бўлади. Аниқроғи, каузация агенсининг таъсири унинг ўзига ўтади. Агенси таъсиридаги объект, ҳолатли объект агенсининг — шахснинг кўз, қош каби органлари бўлади. Демак, агенси — шахс ҳам таъсир қилувчи, ҳам таъсирланувчи, ҳам актив фаолият эгаси, ҳам пассив қабул қилувчи, физиологик ҳолат ўзгаришини ўзида акс эттирувчи бўлиб реаллашади.

*Чимирмоқ* феълда ҳолат акти препозициядаги киши органининг ҳаракати натижасида юзага келади. Бундай ҳолларда физиологик ҳолат агенсининг — шахснинг муайян ташқи ҳодисага нисбатан салбий муносабати бўлади. *Чимирмоқ* лексемаси препозициядаги қош лексемаси билан объектли муносабатга киришади. Каузатив конструкцияда орган ҳаракатининг ҳолати бўлиб кузатиловчи натижа акти ифодаланади: *Муаттар қошини чимирди* (А. Қаҳҳор). *Сап-сарик қошларини чимирди* (О. Мухторов).

*Ёшламоқ* каузатив феъли отга -ла формантининг қўшилишидан ясалади. Шунга кўра унинг семемасида «ҳолат» семаси ҳосил бўлади. Каузатив феъл семемаси препозициядаги *кўз* сўзи семемаси билан муайян семантик синтагмани тузиб, у (феъл) киши органининг ҳолатини англатади: *Отам ўлди, қолдим кўзимни ёшлаб* (Балогардон). *Шунда сен келасан кўзингни ёшлаб* (А. Орипов).

Психик интеграл семали ҳолат феълларидаги семантик каузативли феъллар *ўртамоқ* ва *чулғамоқ*. Синтактик конструкцияларда каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси позициясида овоз, довруғ ва руҳий ҳолат маъноли сўзлар келади, каузация пациенси позициясида инсон органи ва шахс маъноли сўзлар келади.

Масалан: *Қалбимни ўртади аллақандай сас* (А. Орипов). *Остингда юз алвон ўйнайди отинг, Душманни ўртайди шаъни шавкатинг* (Алпомиш). *Унинг ўзини қандайдир ҳадик чулғади* (Ҳ. Назир). *Йўловчиларни қандайдир қўрқув чулғади* (А. Иброҳимов).

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, айтиш мумкинки, ўтимли ҳолат феълларининг (умуман, ўтимли феълларнинг) асосий қисми семантикасида каузатив муносабат ифода этилади<sup>81</sup>. Аниқроғи, юқорида таҳлил объекти бўлган тил бирлиги характеридаги семантик ўтимлилиқка эга 18 та ҳолат феълдан 13 таси каузатив маънолидир. Қиёсланг: ўтимли — каузатив маъноли ҳолат феъллари: *қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ, ўқталмоқ, сақламоқ, асрамоқ, паналамоқ, кўз-кўзламоқ, чимирмоқ, ёшламоқ, ўртамоқ, чулғамоқ*. Ўтимли — нокаузатив маъноли ҳолат феъллари: *қўриқламоқ, пойламоқ, ўрганмоқ, қўймамоқ, қизғачмоқ*. Демак, машабларда ҳақли равишда таъкидланганидек, «ўтимли туб феъллар билан каузатив туб феъллар (ҳолат феъллари — Р. Р.) объект валентлигига эгаллигига кўра бир хил, лекин каузатив туб феъллар бир предикацияда икки пропозицияни юзага келтириши билан бошқа ўтимли туб феъллардан фарқ қилади»<sup>82</sup>. Шунга кўра тилшунос Г. А. Золотованинг қуйидаги фикри аҳамиятлидир, «Морфология ва семантикада ишланаётган каузация тушунчаси синтактик ҳодисалар билан муносабатига кўра катта тушунтириб бериш кучини ўзида яширади»<sup>83</sup>.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, бизнингча, ўтимли — каузатив маъноли феълларда каузатив муносабат реаллашиш даражасига — максимал ёки минималлигига (актив ёки пассивлигига) кўра ўзаро фарқланиши лозим. Яъни юқорида келтирилган 13 та ҳолат феълда каузатив муносабат ифода этилиш даражасига кўра бинар характерга эга. Аниқроғи, *қопламоқ, тамомламоқ, яккаламоқ, ёлғизламоқ, паналамоқ, ўқталмоқ, чимирмоқ, ёшламоқ* феълларида каузатив муносабат

<sup>81</sup> Г. А. Золотова ҳам шу фикрда. *Қаранг: Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. С. 288; А. М. Мухин монографиясида ўтимли феълларни одатда каузатив феъллар деб аталишини алоҳида таъкидлайди. Қаранг: Мухин А. М. Синтаксисный анализ и проблема уровней языка. Л., 1980. С. 126.*

<sup>82</sup> Миртожиев М. Нисбат категорияси формантлари ва улар семантикаси генезиси. Утимлилиқ ва ортторма нисбат категорияси//Ўзбек тили ва адабиёти. 1982, 4-сон, 6-бет.

<sup>83</sup> Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. С. 278.



активроқ, кучлироқ. *Сақламоқ, асрамоқ, кўз-кўзламоқ, ўртамоқ, чулғамоқ* каби каузатив феълларда эса каузатив муносабат аввалгиларига қиёсан пассивроқ, «ёпиқроқ» ҳолда ифодаланади.

Айни вақтда семантик каузативли ҳолат феълларида (умуман, семантик каузативли феълларда) каузатив муносабат реаллашишига кўра қай даражада бўлмасин, у ҳамма вақт морфологик каузативга нисбатан — унда каузатив муносабатнинг реаллашиш даражасига нисбатан кучсизроқ, пассивроқ бўлади.

Морфологик каузативда — каузатив нисбат таъсиридан юзага келувчи сабаб-натижа маъноси семантик каузативга нисбатан конкрет, яққол англашилади. Морфологик каузативда каузатив муносабатнинг активлиги бевосита каузатив орттирма нисбат форманти таъсиридан юзага келадиги, бу ҳақда «Морфологик каузатив» баҳсида фикр юритдик.

Хуллас, семантик каузатив ўзбек тилидаги ҳолат феълларида ўзига хос характерда реаллашади. Каузатив муносабатнинг муайян ҳолат феълларида ифодаланиши каузация агенсининг мавжудлиги, алоҳида товуш планига эгаллиги билан аҳамиятлидир. Ҳолат феълларининг агенс ва объект актанлари каузатив муносабат нуқтаи назаридан гапда марказий ўринни эгаллайди. Каузация каузатив маъноли ҳолат феълнинг объект актантери (пациенси) билан белгиланади.

**Морфологик каузатив.** Морфологик каузатив феъл категориясида, унинг семантик майдонини ҳосил қилувчи барча лексик-семантик группаларда кузатилади. Ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг морфологик ифодаланиши ўзига хос характерга эгадир. Каузатив муносабатнинг аффиксал юзага келишида феълнинг орттирма нисбат формантери асосий саналади. Улар каузатив формант сифатида алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Чунки ҳолат феълларига орттирма нисбат — каузатив нисбат<sup>84</sup> формантерининг қўшилиши, феъл фонетик структурасининг «ўсиши» мантиқий, зарурий равишда феъл семантикасида ҳам ўзгариш бўлишига — ўтимлилиқ, каузативликнинг юзага келишига олиб келади.

Ҳолат феълларида каузатив маънони ҳосил қилувчи орттирма нисбат формантери асосан ўтимсиз ҳолат феълларига қўшилиши билан характерланади. Орттир-

<sup>84</sup> *Каузатив нисбат* термини О. С. Аҳмадованики. Қаранг: Аҳмадова О. С. Словарь лингвистических терминов. С. 194.

ма нисбат аффиксининг ўтимсиз ҳолат феълларига қўшилиши, феъл маъносида сабаб — натижа муносабатини, «каузация» семасини юзага келтиради. Феъл орттирма нисбат формасининг ясалиши билан каузация воситаси (агенси) ҳосил бўлади. Ўтимсиз ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг бирикишидан юзага келган каузативда каузатор — агенсининг объекта бўлган бевосита таъсири ифодаланади<sup>85</sup>. Демак, пациенсда кузатилган ўзгаришларнинг (масалан, ҳолатнинг) асосий, бирламчи манбаи бўлиб, каузатор таъсири, ҳаракати ҳисобланади. Бу каузация типига кўра фактитив каузация<sup>86</sup> — актив каузация<sup>87</sup> саналади.

Каузаторнинг бевосита таъсири натижасида объекта феълдаги ҳолатнинг амалга ошиши контакт каузативдир<sup>88</sup>. Демак, контакт каузативда пациенсда ҳолат ўзгариши субъектнинг ҳаракатни амалга оширишига боғлиқдир, яъни биринчи мазмун акти иккинчи мазмун актини амалга оширади<sup>89</sup>.

Кузатишлар натижасига кўра орттирма нисбат формантли ҳолат феъли семантикасида натижанинг пайдо бўлиши, унинг ифодаланиши ушбу нисбат форманти воситасида реаллашган каузация агенсининг яратувчи ролда кўринади. Айтилганидек, агенс пациенснинг ҳолатли бўлишида ундаги ҳолатнинг юзага келтирувчиси ҳисобланади, пациенс бевосита агенс таъсирида бўлади. Объектнинг агенс актанти таъсирида бўлиши ҳаракат — активлик тушунчаси билан боғланади. Ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг қўшилиши

<sup>85</sup> Қаранг: Корди Е. Е., Бердыева Т. Морфологический каузатив в таджикском языке. С. 218. Яна қаранг: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. С. 72; Фуломов А. Феъл. 63-бет. Маҳмудов Н. М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. Тошкент, 1984. 26-бет.

<sup>86</sup> Недеяков В. П., Сильницкий Г. Г. Типология морфологического и лексического каузативов. С. 28; Кормушин И. В. О пассивном значении каузативных глаголов//Linguologica; К семидесятилетию акад. А. Н. Кононова. Л., 1976. С. 90.

<sup>87</sup> Қаранг: Корди Е. Е. Семантическая и синтаксическая структура предложения со знаменательными каузативными глаголами и оборотами в современном французском языке. С. 51, 52.

<sup>88</sup> Дистант каузатив семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феълларида етакчи эмас. Семантик ва морфологик каузативли ҳолат феъллари нутқда кўпинча контакт каузатив маъноли феъллар бўлиб реаллашади. Чунки улар шундай реаллашишга хос потенциал имкониятга эгадир. Контакт каузатив ҳақида қаранг: Маҳмудов Н. М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. 40-бет.

<sup>89</sup> Миртожиев М. Нисбат категорияси формантлари ва улар семантикаси генезиси. 8-бет.

натижасида улар тилшунос Х. Нейматов таъкидлаганидек, «активлик маъноси»<sup>90</sup>га эга бўлади, актив процесс юзага келади. Ҳолат феълининг активлик маъносига эга бўлиши, орттирма нисбат формантида реаллашиши нутқий фактлиги билан ажралиб туради.

Демак, ҳолат феълларининг тил бирлиги бўлиб, муайян орттирма нисбат аффиксли нутқ бирлигига ўтиши — фонетик структурасининг ўзгариши бевосита семантик ўзгаришга, ҳолат маъносининг нутқда активлик маъносига кўчишига ҳам олиб келади. Активлик маъноси етакчи бўлади. Аммо ҳолат феълининг ҳолат маъноси узуал бўлиб, у бутунлай йўқ бўлмайди, сақланади, потенциал имкониятга айланади. Бу процесс тил ва нутқ орасидаги диалектик муносабатнинг конкрет ифодаси, морфологик-семантик кўриниши сифатида ҳам алоҳида диққатга сазовордир.

Ҳолат феълларининг орттирма нисбат формаси ҳолатнинг бажарувчиси шу сўз формасида реаллашган агенснинг ўзи бўлишини аниқ ифодалайди. Бунда аниқ нисбат формаси «...билдирган ҳаракатнинг (ҳолатнинг ҳам — Р. Р.) ким бажариши назарда тутилмайди»<sup>91</sup>. Орттирма нисбатда агенс актанти конкретлиги, семантик характердалиги билан муҳимдир. Шунга кўра ҳам морфологик каузативли ҳолат феълларида каузатив муносабат яққол ифода этилади. Сабаб-натижа муносабатига киришган материя элементлари онгда тўлиқ гавдаланади.

Морфологик каузативли синтактик конструкцияда семантик таъкид асосан натижа ҳолатга қаратилган бўлади. Шунинг учун каузация билан пациенс ҳолати бир мураккаб амал сифатида тасаввур қилинади ва конструкцияда биргаликда ифодаланади<sup>92</sup>.

Маълум бўлдики, ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг ўтимсизлиги нисбий бўлиб, уларга орттирма нисбат формангининг қўшилиши, ҳолат феъли семантикасида ўтимлилики юзага келтириб қолмасдан, балки каузатив муносабатни ҳам ҳосил қилади. Айтилганидек, каузация субъекти, манбаи реаллашади. Ўтимсиз феъллардан ҳосил бўлган каузатив феъллар фақат фактив маънога эга бўлади<sup>93</sup>.

<sup>90</sup> Нейматов Х. Г., Цалкаламапидзе А. А. Семантико-синтаксические группы глаголов и значение залоговых аффиксов в узбекском языке. С. 51.

<sup>91</sup> Ҳожиев А. Феъл. 97-бет.

<sup>92</sup> Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. 129-бет.

<sup>93</sup> Гецадзе И. О., Недялков В. П. Морфологический

Ўзбек тилидаги морфологик каузативли ҳолат феълларида ифодаланган ҳолат кўпинча шахс, баъзан предмет томонидан амалга ошади. Бу тип каузатив ҳолат феълли гапларда ҳам каузация агеңси ва пациенсининг реализатори асосан от ва олмош бўлади. У эга ва воситасиз тўлдирувчи функциясини ўтайди. Каузация агеңси ва пациенси гапда синтактик реаллашган, баъзан синтактик реаллашмаган бўлади.

Ҳар бир феъл муайян валентликка эга бўлиб, бирор сўзни бошқаради. Албатта, каузатив феълнинг асоси нокаузатив — ўтимсиз феъллар ҳам валентлик хусусиятига эга. Ўтимсиз ҳолат феъллари ҳам одатда бир неча валентликка эга бўла олиши билан характерланади. Масалан, *олаймоқ, хомушланмоқ, турмоқ, қолмоқ*.

Ўтимсиз ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг қўшилиши феълда фақат каузативликни (ўтимлиликни)гина ҳосил қилмасдан, балки тўғридан-тўғри унинг валентлигига ҳам таъсир қилади. Каузатив ҳолат феълларидаги валентлик миқдор жиҳатдан битта ортади. Ҳолат феълининг яна бир валентлиги ҳосил бўлади. Демак, каузативлик (ўтимлилик) феъл валентлигини кўпайтиради<sup>94</sup>. Бундай ҳолларда грамматик жиҳатдан ҳам феъл синтактик актантлари ортади, семантик жиҳатдан феъл маъноси яна ҳам конкретлашади. Агар семантик каузативда шундай хусусиятга эга феъл табиатан, моҳиятига кўра, фақат каузатив муносабат нуқтаи назаридан икки валентликка эга бўлса (агеңс валентлиги ва объект валентлиги), морфологик каузативли ҳолат феъллари орттирма нисбат форманти қўшилишидан, унинг ҳисобига яна бир валентликка эга бўлади ва бу жиҳатдан семантик каузативга тенглашади. Уларнинг объект валентлиги ҳам юзага келади.

Морфологик каузатив ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади.

Морфологик каузативли ҳолат феъллари моносиллабик ва полисиллабик ҳолат феълларига орттирма нисбат формантининг қўшилишидан юзага келади. Бунда моносиллабик ҳолат феълларига қуйидаги орттирма

каузатив в абхазском языке//Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. С. 72.

<sup>94</sup> Гецадзе И. О., Недялков В. П. Морфологический каузатив в абхазском языке. С. 73; Яна қаранг: Розенцвейг В. Г. Семантическая валентность слова, словообразование, синтаксис//Слово в грамматике и словаре. М., 1984. С. 101.

нисбат формантлари қўшилади: ундош билан тугаган феъл негизига *-дир, -қиз, -ир*: *тиндирмоқ, ётқизмоқ, қотирмоқ*. Полисиллабик ҳолат феълларига эса қуйидаги орттирма нисбат аффикслари қўшилади: 1) унли билан тугаган феъл негизига *-т*: *музлатмоқ, қовжиратмоқ, ухлатмоқ, эсанкиратмоқ, чўчитмоқ*; 2) ундош билан тугаган феъл негизига *-тир*: *кучайтирмоқ, таажжублантирмоқ, пасайтирмоқ, сарғайтирмоқ*<sup>95</sup>. Морфологик каузативли ҳолат феъллари гапда кесим, баъзан аниқловчи ва равиш ҳоли функциясини бажаради.

Морфологик каузативли ҳолат феъллари давомли интеграл семали ҳолат феъллари семантик группасида кам учрайди: *ётқизмоқ, қолдирмоқ*. Ушбу ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг ифодаланишида каузация ағенси шахс, пациенси шахс ва буюм бўлади. Масалан: *У қизчасини касалхонага ётқизди* (Сов. Ўзбекистони). *Бир ёдгорлик қолдирди аждод наслига* (Б. Бойқобилов).

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари семантик группасида морфологик каузативли ҳолат феълларининг: 1) каузация ағенси (воситаси) синтактик реаллашган ва 2) каузация ағенси (воситаси) синтактик реаллашмаган типлари учрайди.

Каузация ағенси реаллашган типда каузатор қўпинча синтактик қайд этилган, баъзан қайд этилмаган бўлади. Бу ҳолда унинг мавжудлиги, ким? ёки нима? эканлиги натижа ҳолатидан, каузатив маъноли феълдан англашилиб туради. Умуман, каузация ағенси қайд этилган типда натижа актининг юзага келиш сабаби, каузацияловчи реаллиги билан ажралиб туради. Пациенс ҳолати каузация ағенси таъсирининг тугалланган нуқтаси ҳисобланади. Каузатив муносабатда сабаб ва натижанинг жойлашиш тартиби, аввал сабаб-антецедент сифатида, сўнг натижа-консеквент сифатида келиши объектив факт, қонуниятдир.

Морфологик каузативли ҳаракат натижаси интеграл семали ҳолат феълларининг каузация ағенси синтактик реаллашган типда *ўчирмоқ, тинчитмоқ, илитмоқ* каби

<sup>95</sup> Қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. С. 193—196; Фуломов А. Ф. Феъл. 63-бет; Иванов С. Н. О соотношении грамматического и лексического в узбекских залогах//Ученые записки ЛГУ. № 294, сер. востоковедческих наук. Вып. 12. Л., 1961. С. 7; Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981. С. 115—121; Ҳожиёв А. Феъл. 96-бет; Бурачов Д. Ж. Типологические категории и сравнительное изучение языков. АДД, М., 1979. С. 41.

каузатив ҳолат феълларининг каузация агенси функциясида шахс, баъзан планета, пациенси функциясида шахс ва модда келади. Масалан: *Дадам тутунни дарров ўчирди* (А. Қаҳҳор). *Хон ўрнидан туриб, одамларни тинчитди* (С. Юнусов). *Қуёш тупроқни илитди* (Ҳ. Ғуллом).

Морфологик каузативли ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг каузация агенси синтактик реаллашмаган типи биринчисидан фарқ қилади. Бунда ҳам биринчи типга ўхшаш натижа ҳолат мавжуд. У алоҳида ифода планига эга. Аммо натижа ҳолатни ифода этувчи сўз мажҳул нисбатда қўлланиши билан ажралиб туради. Бундай ҳолларда асосий диққат-эътибор ҳолатни ким бажарганлигига қаратилмаслиги ва бажарувчини кўрсатувчи сўзнинг қўлланмаслигидан қатъий назар, айтилганидек, ҳолатнинг бажарувчиси фикран англашиб туради. Демак, мажҳул нисбат формасида ҳолатни юзага келтирган синтактик реаллашмаган шахс каузатив маъноли ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълда каузация агенси ҳисобланади. Диққат пациенсда, натижа ҳолатида бўлганлигидан натижани юзага келтирган каузация агенси қайд этилмайди. Биринчи типдан фарқли у алоҳида нутқий ифодага ҳам эга бўлмайди. Демак, каузация агенси синтактик реаллашмаган ушбу типда ҳам каузатив муносабат ифодаланadi.

Каузация агенси синтактик реаллашмаган ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари *-ил* форманти билан ясалadi: *тўлдирилмоқ, тугатилмоқ, бўшатилмақ, ивтилмоқ, қуририлмоқ*. Улар гапда кўпинча кесим, баъзан аниқловчи вазифасини ўтайди. Ҳолат феъли кесим позициясида келганда, каузация пациенси реализатори эга<sup>96</sup>, ҳолат феъли аниқловчи позициясида келганда эса, каузация пациенси реализатори воситасиз тўлдирувчи функциясида бўлади.

Каузация агенси синтактик реаллашмаган ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг каузация пациенси позициясида тобелик, емиш ва шахс кабилар келади. Масалан: *Африка мамлакатларида қуллик тугатилди* (Тош. ҳақиқати). *Кейин ивтилган нон ушоқларини чўкиди* (Шухрат). *У мураббийликдан бўшатилди* (А. Қаҳҳор).

Ушбу синтактик конструкцияларда ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари ўтимли (каузативли) форма-

<sup>96</sup> Қаранг: Ҳожиев А. Феъл. 100-бет; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 183-бет.

да, яъни орттирма нисбатда — мажҳул нисбат формантисиз берилиши мумкин. Масалан, охирги ҳолат феълли синтактик конструкцияда феъл маъносидаги ҳолат каузатив феълда ифодаланади. У (ҳолат) гапга формал-синтактик киритиш мумкин бўлган объект актантига боғланади. Объект актантининг реализатори функциясига бундай ҳолларда эга (у) ўтиб, тушум келишиги аффикси билан шаклланиб, феълдаги ҳолатни «олади» ва натижа актини билдиради. Эга (у) ўрнига мантиқан мавжуд, аммо товуш планига эга бўлмаган агенс — унинг реализатори келтирилади, гапга киритилади. Бу синтактик эга бўлиб, каузатив муносабатнинг агенсини — сабаб воситасини ифода этади. Бунда каузатив муносабат орттирма нисбат формантидаги ҳолат феълда ифодаланади. Демак, бу ҳолда каузатор синтактик реаллашиши билан характерланади. Қиёсланг:

*У мураббийликдан бўшатилди.*

*У мураббийликдан уни бўшатди.*

Бу каузатив феълли гап конструкцияларида биргаликда, қиёсан олганда иккита эга, иккита тўлдирувчи ва иккита кесим қатнашади. Бундай статистик-синтактик мувофиқлик асосида жиддий семантик фарқ мавжуд. Шунини айтиш керакки, қиёсланаётган нутқ бирликларида семантик ва грамматик адекватлик чиқиш келишиги формантли (формал бир хил) сўз — воситали тўлдирувчиларда ҳамда нисбат фарқига эга ҳолат феъллари — кесимларда кўринади. Демак, буларда ҳам семантик, ҳам грамматик умумийлик бор. Шунингдек, грамматик бир хиллик каузатив конструкциялардаги бош бўлақларда (эгаларда) ҳам яққол кўриниб турибди. Аммо каузатив муносабат нуқтаи назаридан биринчи каузатив конструкциядаги эга — учинчи шахс семантик жиҳатдан каузация пациенси, каузацияланувчи, гапдаги фикр моҳиятини ўзида тўпловчи, объект актанти бўлса, иккинчи каузатив конструкциядаги эга — учинчи шахс эса семантик жиҳатдан субъект — агенс ҳисобланади. Бу ўринда синтактик категория билан семантик категория тенг келади, ўзаро симметрияни ҳосил қилади. Каузатив муносабат нуқтаи назаридан эса семантик-синтактик оператор каузация агенси (каузацияловчи) саналади. Каузация агенсининг таъсири (ҳаракати) эса гапда синтактик реаллашган пациенсга (семантик объект, синтактик тўлдирувчига) ўтади, у ҳолатлашади. Маълум бўлдики, кейинги каузатив конструкция аввалгиси-

дан каузация агенсининг мавжудлиги — унинг алоҳида лингвистик ифодага эгаллиги билан, шунингдек, каузация пациенси ҳам синтактик реаллашганлиги билан фарқланади.

Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларига орттирма нисбат формантидан сўнг баъзан биргалик нисбати аффикси ҳам қўшилади: *ўчиришмоқ*. Бунда ҳам ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъли каузатив маъноли феъл сифатида ўз агенси ва пациенсига эга бўлади. Каузатив феъл биргалик нисбати формасида реаллашишига кўра каузация агенсининг бирдан ортиқлиги англашилади. Бунда гапдаги каузатив феъл агенсининг реализатори кўплик формасида келиб, шахс, пациенс реализатори ёнғин маъносини беради: *Одамлар алангага кўрна, гилам, шолча ёпиб, (алангани — Р. Р.) зўрғи ўчиришиби*. (А. Қаҳҳор).

Морфологик каузативли феъллар ижро интеграл семали ҳолат феълларида санокли: *салқинлатмоқ*. Каузатив феълли гапда каузация агенси ҳам, пациенси ҳам ҳайвон бўлиб реаллашади: *Унда фил ўз болаларини салқинлатиб, хотиржамгина сайр қилиб юрибди* (Ҳ. Назир).

Ҳаракатнинг ҳолати феълларидаги каузатив феъл *сусайтирмоқ*. Ушбу каузатив феълнинг характерли хусусияти каузация агенсини реаллаштирувчи сўзнинг «ҳаракат» семасига ҳам эгаллигидир. У овоз ҳаракати изоҳида келади. Феълда қайд этилган ҳолат пациенс реализаторидаги қимирлаш ҳаракатининг ҳолат белгиси бўлиб реаллашади: *Бу товуш беморнинг ҳаракатини сусайтирди* (Н. Норматов).

Биологик интеграл семали ҳолат феълларидаги морфологик каузатив маъноли феъллари қуйидагилар: *ўлдирмоқ, сўлдирмоқ*. Бу феълларда каузатив муносабатнинг ифодаланишида каузация агенси шахс, пациенс шахс ва ўсимлик бўлади: *Уни фашист отиб ўлдирган* (Ҳ. Назир). *Мўмин Мирзо, укам, сени ўлдирдилар* (А. Орипов). *Қизил гулин хазон қилиб сўлдирар* (Ф. Йўлдош).

Каузатив маъноли биологик ҳолат феълларида баъзан каузация агенсининг реализатори функциясидаги сифатдош отлашади, унинг маъно доираси кенгайди, у шахсни англатади. Пациенс ҳам шахс бўлади: *Мени ўлдирдилар Шохимардонда юртимнинг қонини текин сўрганлар* (А. Орипов).

Физиологик интеграл семали ҳолат феълларида морфологик каузативли феъллар нисбатан кўп учрайди.



Уларда реаллашган ҳолат каузация агенсининг таъсиридан организмда юзага келган ҳолат ўзгариши — натижа ҳолат сифатида кузатилади. Организмдаги ўзгариш ташқи ва ички жисмоний ўзгаришларни, физиологик жараёнларни ўз ичига олади.

Физиологик ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг реаллашиши ўзига хос характердадир. Бундай каузатив феълларни каузатив муносабат ифодалашига, натижа ҳолатнинг қандай каузация агенси таъсирида юзага келишига, яъни каузацияловчининг моҳиятига кўра икки типга ажратиш мумкин: 1) физиологик ҳолатнинг каузация агенсининг (шахсининг) — ундаги фактитивлик ёки муайян органининг ҳаракати натижасида юзага келиши; 2) физиологик ҳолатнинг каузация агенсида — шахс организмда экстралингвистик факторлар таъсирида юзага келиши.

Физиологик ҳолатнинг каузация агенсининг, шахсининг — ундаги фактитивлик ёки муайян органининг ҳаракати натижасида содир бўлишида ҳолат шахс органининг ҳолати билан боғланади. Шахсининг ўзи эса организмнинг бирор қисмида ҳолатни (натижа сифатида) юзага келтирувчи, агенс ҳисобланади. Бунда сабаб-натижа акти шахс организмда кузатилади. Шахсининг ўзига ўзи таъсир қилувчига — каузаторга айланишида ундаги майл, истак, ҳоҳиш каби психик факторлар организмда ҳолатнинг воқе бўлишида, шахсни шунга ундашда етакчи роль уйнайди.

Биринчи типда феълда ифодаланган ҳолат препозициядаги сўз формасида реаллашган киши органининг ҳолати бўлиб, унинг ҳаракати натижасида содир бўлади. Бунда субъектнинг ўз органига таъсири, уни ҳаракатга келтириши сабаб, киши органининг муайян жисмоний ҳолатга ўтиши натижа ҳисобланади.

Демак, каузатор каузация агенси бўлишидан ташқари, каузация пациенси (объекти) сифатида ҳам кузатилади<sup>97</sup>. Бу каузаторнинг каузация пациенси ҳам бўлиш имконига эгалигидан келиб чиқади.

*Чақчайтирмақ, буриштирмақ, тириштирмақ* каби каузатив ҳолат феълли синтактик конструкцияларда каузация агенси бўлиб шахс, пациенси бўлиб унинг ор-

<sup>97</sup> Яна қаранг: Д о л и н и н а И. Б. Структура предложения с рефлексивными конструкциями в английском языке//Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках. С. 38; Д о л и н и н а И. Б. Маркировка субъектно-объектных отношений у валентностных категорий английского глагола. С. 74—75.

гани кузатилади. Масалан: *Жаҳон ойи кўзларини чақчайтириб хирилляпти* (Ҳ. Назир). *Ўзини ойнага солиб, башарасини буриштиради* (С. Аҳмад). *Заргаров пешанасини тириштириб, қайтиб чиқди* (А. Мухтор).

*Чақчайтирмоқ, диккайтирмоқ, ҳурпайтирмоқ* каби каузатив ҳолат феъллари ҳайвон билан боғлиқ физиологик ҳолатни ҳам ифодалайди. Жисмоний ҳолат ҳайвон органининг ҳаракати натижасида содир бўлади. Каузация агеенси функциясида ҳайвон, пациенси функциясида унинг муайян органи келади. Масалан: *... дарахтларда бойқушлар кўзларини чақчайтириб ўтиришибди* (Мирмуҳсин). *От қулоқларини диккайтириб, сузиб кетди* (М. Осим). *Тўсатдан пайдо бўлган бешта одамни кўриб, хўроз патларини ҳурпайтириб жанговар тус олди* (С. Юнусов). Ушбу каузатив конструкцияларда ҳолат феъли равиш ҳоли функциясини ўташига кўра характерланади.

Физиологик ҳолатнинг каузация агеенсиди — шахс организмиди экстралингвистик факторлар таъсирида юзага келишида каузация пациенси аввалги типдан фарқли алоҳида, мустақил каузация агеенси таъсирида бўлади. Шунга кўра унда ҳолат ўзгариши юз беради. Бу типда пациенс каузация агеенсининг «структурал компоненти» эмаслиги, ундан бутунлай бошқалиги билан ажралиб туради. Бу ҳолда *жунжитмоқ, ҳоритмоқ, ухлатмоқ* каби каузатив феълларнинг каузация агеенси, ҳаво оқими, жисм, шахс, каузация пациенси киши органи, ҳайвон ва шахс сифатида реаллашади. Масалан: *Салқин шамол танни жунжитади* (Ҳ. Фулом). *Отимни ҳоритар тоғларнинг тоши* (Балогардон). *Сезаман, оқшомлар мени ухлатиб, Утесов джазини тинглайсан сикин* (Ғ. Фулом).

Психик интеграл семали ҳолат феъллари семантик группасида морфологик каузативли феъллар нисбатан кўп: *ғазаблантирмоқ, дадиллантирмоқ, уялтирмоқ, чўчитмоқ*. Бу каузатив феълли конструкцияларда каузатив муносабатнинг каузация агеенси позициясида дарак, жами, фикр ифодалаш бирлиги ва қуш маъноли сўзлар, каузация пациенси позициясида шахс, баъзан ҳайвон маъноли сўзлар келади. Масалан: *Кутилмаган хабар уни қаттиқ ғазаблантирди* (Ойбек). *Бунинг ҳаммаси Шайбонийхонни дадиллантирди* (П. Қодиров). *Бу гаплар жиддий эмас, ҳазил бўлса ҳам, Дилшодни жуда уялтирди* (М. Исмоилий). *...қоққан қозиқдек тикка юмронларни чўчитиб, барханларда чайқалиб сузибди* (А. Мухтор).

Морфологик каузатив маъноли ҳолат феъллари семантик каузатив маъноли ҳолат феъллари каби каузатив муносабатни қай даражада ифодалашига кўра ҳам характерланади. Аниқроғи, морфологик каузативли ҳолат феълларида каузатив муносабат асосан аниқ, тўлиқ реаллашади. Қиёсланг: *ўчирмоқ, музлатмоқ, диккайтирмоқ, ётқизмоқ, чўчитмоқ, илитмоқ, ўлдирмоқ, чақчайтирмоқ, ухлатмоқ, ғазаблантирмоқ.*

Ўзбек тилидаги семантик ва морфологик каузативли ҳолат феъллари каузатив муносабатни жуда кўп ҳолларда конкрет англатишига кўра ҳам ажралиб туради. Бизнингча, морфологик каузативли ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг яққол ифодаланиши ушбу феъллардаги каузатив формантнинг таъсиридан, унинг каузатив муносабатни аниқ англатиш имконига эгалигидан ва бу нутқда лексема типдаги ўтимсиз туб ҳолат феъллари томонидан «қўллаб-қувватланишидан», шунга кўра морфологик каузативли ҳолат феълларида нутқий ҳаракат-активлик маъносининг ҳосил бўлишидан, шунингдек, бу каузатив ҳолат феълларида каузация агенсининг конкрет ифодаланиб туришидан — унинг семантик актант характерида юзага келади. Айтилганларга кўра каузатив муносабат морфологик каузативли синтактик конструкцияларда семантик каузативли синтактик конструкцияларга нисбатан ортиқ даражада конкрет ифодаланиб туради.

Семантик ўтимли ҳолат феълларидаги каузатив маъно узуал — тил «бирлиги», тил «факти» саналса, морфологик ўтимли ҳолат феълларидаги каузатив маъно нутқий — нутқ «бирлиги», нутқ «факти» сифатида баҳоланиши лозим.

Ўзбек тилидаги семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феъллари кўп ҳолларда контакт каузативликни, баъзан дистант каузативликни қайд этиши билан ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир.

Семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат феъллари тилимизнинг бойлигини, ўзига хос семантик имкониятларга эгаллигини, тил ва нутқ орасидаги диалектик муносабатни ифода этади.

## УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Туркологияда ҳолат феъллари шу вақтгача конкрет ажратилиб, ўз ичида мукаммал тасниф қилиниб, алоҳида илмий текшириш объекти бўлган эмас.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари экстралингвистик асосига кўра табиат ва жамиятдаги, ўсимликлар ва ҳайвонот оламидаги, инсон биологияси, физиологияси ва психикаси кабилар билан боғлиқ муайян жараёнларни ўз ичига олади. Ҳолат феълларида реаллашувчи ҳолат муайян логик субъект (шахс ёки предмет) доирасидагина содир бўлади. Ҳолат феъллари ҳолат ифодалайди, кимдир (нимадир) муайян ҳолатда бўлади.

Логик субъектнинг мавжудлиги фақат унинг абсолют ҳаракати билангина эмас, балки унинг «абсолют» ҳолати билан ҳам белгиланади. Ҳолат ҳам материянинг яшаш формасидир.

2. Ҳолат феъллари семемасининг архисемаси «ҳолат» бўлиб, у ҳолат феълларини бир семантик майдонга бириктиради. Ҳолат феъллари архисемадан бошқа дифференциал семалари билан ҳам характерланади. Ушбу семалар ҳолат феълларининг автономлигини кўрсатувчи семантик белги сифатида хизмат қилади. Ҳолат феъллари архисема ва дифференциал семадан бошқа интеграл семага ҳам эгадир. Бу сема архисема билан дифференциал семалар ўртасида туради. Архисемаси «ҳолат» семали феълларнинг ҳар бир ички лексик-семантик группаси ўзига хос интеграл семаларга эга бўлади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феълларини, компонент эътиборига кўра, таҳлил қилишда бу семантик майдоннинг қуйидаги лексик-семантик группалардан ташкил топиши аниқланди: 1. Давомли ҳолат феъллари. 2. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари. 3. Ижро ҳолати феъллари. 4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари. 5. Малака ҳолати феъллари. 6. Образли ҳолат феъллари. 7. Биологик

ҳолат феъллари. 8. Физиологик ҳолат феъллари. 9. Психик ҳолат феъллари.

3. Ўзбек тилидаги (умуман, туркий тиллардаги) ҳолат феълларининг ўзига хос семантик хусусияти асосан ўтимсизлиги, баъзан ўтимлилигидир.

4. Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг агенс, локалис ва объект (тўғри объект) валентликлари облигатор характердадир.

5. Семантик-синтактик симметрия агенс валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг гапда эга функциясини ўташида кўринади. Агенс валентлигининг реализатори билан эга орасидаги муайян ўхшашлик абсолют эмас, нисбийдир. Агенсни реаллаштирувчи сўзнинг гапдаги позицияси эгага нисбатан эркин. Агенс валентлигининг реализатори эгадан фарқли фақат предикатив марказгагина эмас, баъзан у қаратқич аниқловчи функциясида келганда эга, тўлдирувчи ва ҳол функциясидаги ўз аниқланмишига (ҳоким компонентига) ҳам бирикади. Шунингдек, агенс валентлигини реаллаштирувчи сўз синтактик конструкцияларда кесим, тўлдирувчи ва ҳол функциясида кела олиши билан ҳам ажралиб туради.

6. Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «малака», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенс актанти шахс бўлади. Агенс (шахс) асосан объект, баъзан фақат агенс (субъект) сифатида кузатилади. Объект бошқа бўлади. «Давомли», «ҳаракат натижаси», «малака», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси функциясида жонлилар (қуш ва ҳайвон кабилар) реаллашади. Улар объект характеридадир. «Давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг объект характеридаги агенси сифатида қурилма, суюқлик ва буюм келади. «Давомли», «ҳаракат натижаси», «образли» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ўсимлик бўлиб, у айни вақтда объект, баъзан фақат агенс ҳисобланади. «Давомли», «ҳаракат натижаси», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси объект характеридаги киши органларида кузатилади. «Давомли» ва «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг агенс актанти объект характеридаги транспорт воситаси ва кўланкада реаллашади. «Ҳаракат натижаси», «ҳаракат» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси овоз бўлиб, у объектлиги, баъзан фақат агенслиги билан характерланади. «Ҳаракат натижаси» ва «ҳара-

кат» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси ҳаво оқими, ёгин, ҳаракат ва турмуш кабиларда кузатилади. Агенс объектлиги, баъзан объект эмаслиги билан ажралиб туради. «Ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг объект характеридаги агенси ҳаво қатлами, планета, тупроқ қатлами, модда ва ҳарорат бўлади. «Ҳаракат натижаси» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси функциясида мева келади. Агенс объект бўлади. «Ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг агенси сифатида таом, ҳаво, аланга ва ёритқич келиб, улар объект сифатида реаллашади. «Ҳаракат» интеграл семали ҳолат феълларининг объект характеридаги агенси позициясида тантана, «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг объект характеридаги агенси позициясида сатҳ, борлиқ, фасл, ёғду кабилар келади.

7. «Ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари ўтимсиз бўлишига қарамай, уларнинг агенси объект ҳисобланмайди. У (агенс актанти) назарда тутилган ҳолатларни бажарувчи—фақат агенс бўлишига кўра ажралиб туради, объект бошқа бўлади. Қайд этилган ҳолат феъллари агенсининг объект эмас, балки фақат агенс сифатида реаллашгани нутқ факти ҳисобланади, нутқ фаолиятида амалга ошади. Бу ҳолда объект актанти эллипсис сабабли юз берган нутқий метонимияга кўра англашилиб туради.

«Ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агенс актантини реаллаштирувчи сўз (от) метафора (персонификация) натижасида юзага келган кўчма маънода ҳам қўлланади.

8. Нисбат алоҳида грамматик категория сифатида феълни, унинг барча микросистемаларини тўла қамраб олади. Нисбат феълнинг фонетик, лексик-семантик, морфологик ва синтактик структурасига актив таъсир қилади.

Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари гапда аниқ, ўзлик, орттирма, мажҳул ва биргалик нисбати формаларида реаллашади. Аниқ нисбат формасидаги ҳолат феълларининг агенси объект характерида кузатилади. Аниқ нисбат формасидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали муайян ҳолат феъллари ўтимли бўлишига кўра агенс актанти объект саналмайди. Аниқ нисбатдаги «ижро», «малака» ва «психик» интеграл семали айрим ўтимли ҳолат феъллари алоҳида объектга эга бўлса ҳам, уларнинг агенси

фақат ҳолатни юзага келтирувчи бўлмай, балки ҳолат юзага келган объект ҳам унинг ўзи (агенси объект) ҳисобланади.

«Ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари гапда ўзлик нисбати формасида келади. Агенси объект саналади. Ўзлик нисбатли ҳолат феълларининг агенси объект бўлишига кўра ушбу ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги ўтимсиз ва айрим ўтимли, биргалик нисбатдаги ўтимсиз ҳолат феъллари билан семантик жиҳатдан адекват бўлади. Бу ҳолат феълларининг ҳам агенси объект характеридадир.

«Давомли», «ҳаракат натижаси», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари орттирма нисбат формасида бўлганда, субъект (агенс) ва алоҳида объект муносабати юзага келади. Агенс объект бўлмайди. Шу ўринда орттирма нисбатли ҳолат феъллари аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат феъллари билан умумий бўлади.

«Ҳаракат натижаси», «ижро» ва «ҳаракат» интеграл семали ҳолат феъллари мажҳул нисбат формасида агенс валентлигига эга бўлади. Бунда объект ва ҳолат муносабати асосий бўлиб, биринчи планга, агенс иккинчи планга ўтади, унинг активлиги кучсизланади. Бу мажҳул нисбатнинг моҳиятини ташкил қилади. Пассив конструкцияда гапнинг эгаси логик объектни реаллаштирувчи сўз бўлади, семантик-синтактик асимметрия кузатилади. Мажҳул нисбатдаги ҳолат феълларининг агенси (орттирма нисбатдаги ва аниқ нисбатдаги муайян ўтимли ҳолат феълларидагидек) объект эмаслигига кўра улар аниқ, ўзлик ва биргалик нисбатларидаги ўтимсиз ҳолат феълларидан фарқ қилади.

«Давомли», «ижро», «малака», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари гапда биргалик нисбатда ҳам қўлланади. Бу тип ҳолат феълларининг агенси объект бўлишига кўра у аниқ нисбат формасидаги ўтимсиз ҳамда айрим ўтимли ҳолат феълларининг агенси ва ўзлик нисбати формасидаги ўтимсиз ҳолат феълларининг агенси билан умумий бўлади.

9. Гап конструкциясининг ҳар бир компоненти семантикасига кўра мустақил бўлиб, унинг муайян синтактик бўлак сифатида реаллашиши қатъийдир. Агенс валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг синтактик жиҳатдан турли функцияларда кела олиши унинг ўзига хос имконияти бўлиб, бу унинг қандай гапда қўлланиши, шу нутқ бирлигининг қайси компонентлари билан семантик-синтактик муносабатда бўлиши, маъноси, муайян сўз фор-

масида реаллашиши, муайян нутқий позицияни эгаллаши кабилардан келиб чиқади.

Агенс валентлиги реализаторининг гапда аниқланмишда қайд этилиши ҳолат феълли аниқловчисининг мавжудлигини билдиради. Агенс валентлиги реализаторининг аниқланмиш сифатида кузатилиши ҳам, ҳолат феълининг доимо атрибутив формада келиб, унинг аниқловчиси бўлиши ҳам типикдир. Аниқловчи + аниқланмиш (сифатдош + от) моделидаги боғланиш компонентларнинг битишув муносабатли атрибутив сўз бирикмасини тузади.

Ҳар бир гап конструкцияси — агенсни реаллаштирувчи сўзнинг синтактик функцияси кесимнинг семантик структурасига боғлиқ. Ҳолат феълининг аниқланмиш позициясидаги агенси гапда тил ва нутқ бирликларида реаллашишига кўра унинг (агенснинг) реализатори гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаги функциясида келади.

Агенсни реаллаштирувчи сўз гапда қандай шаклланиши, қандай гап бўлаги функциясини ўтамасин, унда (сўзда) қайд этилган агенснинг феълдаги ситуациянинг манбаи, муайян ҳолатни юзага келтирувчи эканлиги ўзгармас, абсолютдир.

Агенсни ифода этувчи сўзнинг формал-синтактик шаклланиши ва функционал имконияти кенг бўлиб, у (агенс реализатори) асосан шунга кўра эгадан фарқ қилади.

Аниқловчи функциясидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «малака», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенс актантлари шахс; «давомли», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси жонли мавжудотлар (ҳайвон, қуш — парранда); «давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси буюм; «ҳаракат натижаси», «образли» ва «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси ўсимлик; «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси сатҳ, модда; «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси ҳаво қатлами, ҳавза, суюқлик, қурилма, ёғин, емиш, қурилиш материали, планета; «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агенси киши ор-



ганлари; «биологик» интеграл семали ҳолат феълнинг аниқланмиш позициясидаги агеңси сабзавот; «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг аниқланмиш позициясидаги агеңси товуш бўлади.

10. Агеңс валентлигининг реализатори қатнашган эга+кесим моделидан бошқа конструкциялар ҳолат феъллари доирасида асосан атрибутив, баъзан объектли бирикмалар сифатида кузатилади.

Ҳолат феъллари агеңс валентлигининг реализатори муайян келишиқ формасида ҳолат феъли билан тобе алоқада бўлади. Агеңс реализаторининг муайян келишиқ формасида келиши ҳолат феълнинг талабига, унинг ҳокимлигига кўра юз беради. Бирикма конструкциясида агеңсни реаллаштирувчи сўз ҳолат феълга қаратқич келишиги формасида боғланади. Атрибутив бирикмаларнинг ҳоким компоненти функциясидаги ҳолат феъли қандай сўз формасида гап предикатив марказига боғланишига кўра тобе компоненти функциясидаги агеңс реализатори билан бирикмали ҳолда гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаги функцияларида келади. Объектли бирикмаларда ҳолат феълнинг ўзи гапнинг предикатив марказини ҳосил қилади. Агеңс валентлигининг реализатори жўналиш келишиги формасида бўлади.

«Ҳаракат натижаси», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари агеңсининг реализатори эга+кесим моделидан бошқа конструкцияларда — атрибутив сўз бирикмаларида тобе компонент бўлиб келади.

Аниқланмиш позициясидаги «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълнинг агеңси позициясида жипслиқ келганда, агеңс валентлигининг реализатори гап бош бўлагининг аниқловчиси функциясини ўтайди. Аниқланмиш позициясидаги «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси шахс бўлганда, агеңс валентлигини реаллаштирувчи сўз гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлақларининг аниқловчиси функциясида келади. Аниқланмиш сифатидаги «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңси инсон органларида реаллашганда, агеңс валентлигининг реализатори гапнинг иккинчи даражали бўлагининг аниқловчиси вазифасини бажаради.

«Психик» интеграл семали ҳолат феълларининг агеңс актантини реаллаштирувчи сўз объектли бирикмаларда қўлланади. Ушбу ҳолат феълларининг агеңси позициясида шахс иштирок этганда, агеңс валентлигининг реализатори гапнинг иккинчи даражали бўлаги функциясини ўтайди.

Ҳолат феъллари агенс валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг гапда бош ва иккинчи даражали бўлак бўлиб кела олиш имкониятидан келиб чиқиб, айтиш мумкин-ки, гапнинг эгасини феълда ифодаланган ситуациянинг бажарувчиси орқали аниқлаш абсолют бўлмай, нисбий характерга эгадир.

11. Ўзбек тилидаги ҳолат феълларининг локалис актанти агенс ҳолатининг юз бериш ўрни сифатида реаллашади, локал муносабат ифодаланди. Локалис актантини реаллаштирувчи сўз гапда кўпинча локативли, шунингдек, кўмакчили формаларда бўлади, феъл бошқарувли бирикма тузилади.

«Давомли», «ҳаракат натижаси» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг асосан отда ифода топган локалиси сатҳ бўлади.

«Давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти от+кўмакчи от+да модели аналитик формаларда ҳам реаллашишига кўра ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради.

«Давомли», «ҳаракат натижаси» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси *олдида*, «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалиси *устид*, *бўйида*, *тагида*, *ўртасида*, *бошида*, *ёнида*, *ичида*, *ичра* ва *узра* каби кўмакчили формаларда реаллашади.

«Давомли» ва «образли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти функциясида киши органлари; «давомли» интеграл семали ҳолат феълларининг локалис актанти позициясида буюм ва ўсимликлар ҳам келади.

12. Ўзбек тилшунослигида, умуман, туркологияда, ҳолат феъллари ҳақида фикр юритилган илмий асарларда ҳолат феълларининг ўтимли (транзитив) гуруҳи ҳам мавжудлиги мутлақо тилга олинмайди. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари фақат типик характердаги ўтимсизлиги билангина эмас, балки ўтимлилиги билан ҳам ажралиб, семантик жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Ўтимли ҳолат феъллари семантик жиҳатдан объект (тўғри объект) актантини бевосита талаб қилишига кўра принципаал аҳамиятга эгадир. Ушбу ҳолат феълларининг объект актанти асосида объект валентлиги ва каузатив муносабат юзага келади. Синтактик конструкцияларда ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти ҳам муайян ҳолатдаги пред-

мет (объект ҳолати), ҳам агентс ҳолатининг предмети, манбаи бўлиш имкони билан ажралиб туради. Агентс таъсири натижасида юзага келган ҳолатдаги объектни реаллаштирувчи ва агентс ҳолатини юзага келтирувчи объектни реаллаштирувчи нутқ бирликлари муайян предметни ифодалашига, воситасиз тўлдирувчи бўлишига кўра ўзаро адекват. Аммо улар ҳолатни қандай типдаги предметда марказлаштиришига кўра фарқлидир.

Ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «малака», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феъллари тўғри объект валентлигига эгадир. Ушбу лексик-семантик группа ҳолат феълларининг (малака ҳолати феълларидан бошқаларининг) объект актанти муайян ҳолатдаги предмет бўлиб, объект ҳолати агентс таъсирида юзага келади. «Ижро», «малака» ва «психик» интеграл семали ўтимли ҳолат феълларининг объект актанти эса агентс ҳолатининг манбаи бўлишига кўра ажралиб туради.

Ҳолат феълли гап конструкцияларида «ҳаракат натижаси», «ижро» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида шахс; «ҳаракат натижаси», «ижро», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти сифатида киши органлари; «ҳаракат натижаси» ва «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида сатҳ; ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг объект актанти позициясида мавжудот, ҳаво қатлами ва ҳаракат; «ижро» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида ўсимлик, қурилма, бойлик, ҳайвон, емиш, уруғ, полиз меваси ва қурол; «малака» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти позициясида гўзаллик; «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти сифатида ичимлик каби логик субъектлар қатнашади.

Ўзбек тилидаги «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «образли», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ўтимсиз ҳолат феъллари гапда орттирма нисбат формасида келиб, ўтимликка эга бўлишига кўра объект актанти юзага келади. У агентс таъсирида бўлиб, ҳолатли предмет (объект) сифатида кўринади. Орттирма нисбатдаги «давомли» ва «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида буюм; «ҳаракат натижаси», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти

функциясида шахс; «ҳаракат натижаси», «образли» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида инсон ва ҳайвон органи; «ҳаракат натижаси» ва «ҳаракат» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида товуш; «ҳаракат натижаси» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида сатҳ ва модда; «ижро» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида ҳайвон; «ҳаракат» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти позициясида ҳаракат, қўрқув ва яқинлик; «биологик» интеграл семали ҳолат феълларининг объект актанти функциясида ўсимлик каби логик субъектлар реаллашади.

Ўзбек тилидаги ҳаракат натижаси, ижро ва ҳаракатнинг ҳолати ўтимли ҳолат феъллари гапда мажҳул нисбат формасида реаллашганда, ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълнинг объект актанти шахс, қурилма ва аланга; ижро ҳолати феълнинг объект актанти буюм; ҳаракатнинг ҳолати феълнинг объект актанти ҳаракат кабилар бўлади. Мажҳул нисбатдаги ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари атрибутив формада — аниқловчи функциясида ҳам келади. Бу ҳолда уларнинг объект валентлигини реаллаштирувчи сўз аниқланмиш бўлиб, у емиш, мева ва ёритқич денотатив маъно беради. Мажҳул нисбатдаги образли ҳолат феъли атрибутив формада қайд этилганда, унинг объект актанти функциясида модда иштирок этади.

13. Ўзбек тилидаги семантик каузатив маъноли ҳолат феълларининг характерли хусусияти шундаки, улар нутқдан ташқарида, тилда, дистрибуциясиз олинганда ҳам, нутқда, дистрибуцияли ҳолда ҳам маъносида каузатив муносабатни ифода этади. Каузатив ҳолат феъллари семантикасидаги ҳолат бевосита муайян объект — пациенс билан боғланади.

Каузатив маъноли ҳолат феълларида бирор натижанинг — ҳолатли пациенснинг субъект — агенс таъсирида муайян ҳолатга ўтиши, муайян ҳолатда бўлиши натижа сифатида реаллашади. Пациенсни бирон ҳолатга ўтказган агенснинг актив фаолияти сабаб сифатида характерланади. Каузатор — агенс фақат актив таъсир қилувчи бўлиб қолмасдан, пациенсда унга хос белги — хусусиятларда ҳолат ўзгаришининг юзага келишига ундайди, имконият яратади.

Каузатив муносабатда пациенс таъсирланувчи сифатидагина пассивдир. Каузатив муносабат юз бергандан,

паиенс ҳолатлашгандан, натижа акти юзага келгандан сўнг каузация паиенси пассивлик доирасидан чиқиб, активликка ўтади. Бундай ҳолларда каузация объектнинг актив бўлиши, нисбий мустақиллиги каузатив муносабатни, натижа актини ўзида акс эттирувчи ва бевосита ифодаловчи ягона предмет экаплиги билан изоҳланади. Семантик каузатив ўзбек тилидаги «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «образли», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат феълларида кузатилади. Семантик каузатив маъноли ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феълларининг каузация агенси модда ва шахс, каузация паиенси ҳаво қатлами, планета ва ҳаракат; ижро ҳолати феълларининг каузация агенси шахс, каузация паиенси мактуб, фото, киши органи ва қурол; ҳаракатнинг ҳолати феълларининг каузация агенси шахс, каузация паиенси ҳаракат; образли ҳолат феълнинг каузация агенси ўсимлик, каузация паиенси гўзаллик; физиологик ҳолат феълларининг каузация агенси шахс, каузация паиенси унинг органи; психик ҳолат феълларининг каузация агенси овоз, доврўф ва руҳий ҳолат, каузация паиенси инсон органи ва шахс кабилар бўлади.

Ўтимли ҳолат феълларининг (умуман, ўтимли феълларнинг) асосий кўпчилиги семантикасида каузатив муносабат ифода этилади.

14. Ўзбек тилидаги ҳолат феълларида каузатив муносабатнинг морфологик ифодаланишида феълнинг орттирма нисбат формантлари (каузатив формантлар) етакчи саналади. Ҳолат феълларига каузатив нисбат формантининг кўшилиши феъл семантикасида ўтимлиликнинг, каузативликнинг юзага келишига олиб келади. Ҳолат феълларида каузатив маънони ҳосил қилувчи орттирма нисбат формантлари асосан ўтимсиз ҳолат феълларига кўшилади. Шунга кўра ҳолат феъли семасида «каузация» семаси ҳосил бўлади. Каузация воситаси — агенси юзага келади. Ўтимсиз ҳолат феълларидан ҳосил бўлган каузатив маъноли ҳолат феъллари фақат фактитив маънога эгадир. Ўтимсиз ҳолат феълларига орттирма нисбат формантларининг кўшилиши феълда фақат каузативликни (ўтимлиликни) гина юзага келтирмайди, балки тўғридан-тўғри унинг валентлигига ҳам таъсир қилади.

Семантик каузатив маъноли ҳолат феъли табиатан, моҳиятига кўра фақат каузатив муносабат нуқтаи назаридан икки валентликка эга бўлса (агенс ва объект валентликлари), морфологик каузатив маъноли ҳолат

фeъллари орттирма нисбат форманти қўшилишидан, унинг ҳисобига яна бир валентликка эга бўлади ва бу жиҳатдан семантик каузатив маъноли ҳолат фeълларига тенглашади, уларнинг объект валентлиги ҳам юзага келади.

Морфологик каузатив «давомли», «ҳаракат натижаси», «ижро», «ҳаракат», «биологик», «физиологик» ва «психик» интеграл семали ҳолат фeълларида учрайди. Морфологик каузативга эга давомли ҳолат фeълларининг каузация агенси шахс, каузация пациенси шахс ва буюм; ҳаракат натижаси бўлган ҳолат фeълларининг каузация агенси шахс ва планета, каузация пациенси шахс, модда, тобелик, емиш, ёнғин; ижро ҳолати фeълларининг каузация агенси ҳам, каузация пациенси ҳам ҳайвон; ҳаракатнинг ҳолати фeълнинг каузация агенси овоз, каузация пациенси ҳаракат; биологик ҳолат фeълларининг каузация агенси шахс, каузация пациенси шахс ва ўсимлик; физиологик ҳолат фeълларининг каузация агенси шахс, ҳайвон, ҳаво оқими, жисм, каузация пациенси киши ва ҳайвон органи, ҳайвон ва шахс; психик ҳолат фeълларининг каузация агенси дарак, жаъми, фикр ифодалаш бирлиги ва қуш, каузация пациенси шахс ва ҳайвон каби логик субъектлар бўлади.

Морфологик каузатив маъноли ҳолат фeъллари семантик каузатив маъноли ҳолат фeълларидан фарқли каузатив муносабатни анча аниқ, тўлиқ ифода этади. Морфологик каузативли ҳолат фeълларида каузатив муносабатнинг конкрет, яққол ифодаланиши ушбу ҳолат фeъллари структурасидаги каузатив формант таъсиридан, унинг каузатив муносабатни аниқ англатиш семантик имконига эгаллигидан, морфологик каузативли ҳолат фeълларида нутқий активлик маъносининг ҳам юзага келишидан ҳамда ушбу типдаги каузатив маъноли ҳолат фeълларида каузация агенсининг конкрет англашрилиб туришидан юзага келади.

Семантик ўтимли ҳолат фeълларидаги каузатив маъно узуал, тил «факти» сапалса, морфологик ўтимли ҳолат фeълларидаги каузатив маъно нутқ «факти» сифатида баҳоланади. Ўзбек тилидаги семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат фeъллари кўп ҳолларда контакт каузативликни, баъзи ҳолларда дистант каузативликни ифода этиши билан ҳам диққатга сазовордир. Семантик ва морфологик каузатив маъноли ҳолат фeъллари тилимизнинг бойлиги, ўзига хос семантик имкониятларга эгаллигини, тил ва нутқ орасидаги диалектик муносабатни ҳам кўрсатиб туради.

## МУНДАРИЖА

Сўз боши . . . . .	4
Кириш . . . . .	31
Ҳолат феълларининг агент валентлиги . . . . .	35
Агент валентлиги реализаторининг эга функциясида келиши . . . . .	71
Агент валентлиги реализаторининг эга + кесим моделидан бошқа конструкцияларда келиши . . . . .	86
Ҳолат феълларининг локалис валентлиги . . . . .	96
Ҳолат феълларининг объект валентлиги . . . . .	131
Умумий хулосалар . . . . .	